

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 2790-0738 (Print)
ISSN 2791-0911 (Online)

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ
ELMI-METODİK JURNAL**

2023, №2 / 276

**TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE
SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL**

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

CiteFactor
Academic Scientific Journals

idealonline

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

ADVANCED
SCIENCE
INDEX

calaméo

S
SCRIBD

Directory of
Research Journal
Indexing

A S O S
indeks

ROOTINDEXING
JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

Academic
Resource
Index
ResearchBib

ESJI
www.ESJIndex.org
Eurasian
Scientific
Journal
Index

JOURNALS DIRECTORY

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

Elmi-metodik jurnal. 1954-cü ildən nəşr olunur.

ISSN 2790-0738 (Print); ISSN 2791-0911 (Online)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 5 may 1997-ci il tarixli Nizamnaməsi ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnfomasiya Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Seriya AB № 022436, Qeydiyyat № B236

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” humanitar elmlər istiqaməti üzrə dilçiliyin və ədəbiyyatşunaslığın bütün sahələrinə aid Azərbaycan, türk, ingilis və rus dillərində orijinal, yüksək keyfiyyətli elmi məqalələr dərc edən, dilimizin saflığı və işləkliyini qoruyan, Azərbaycan dili və ədəbiyyatın (həmçinin xarici ədəbiyyatın) tədrisi metodikasını, onun tədqiqi və təbliği məsələlərini aşdırılan resenziyalı, açıq girişli elmi-metodik jurnalıdır. İl ərzində dörd dəfə nəşr olunur. Jurnal dilçilik məsələləri, metodika, qrammatika, dialektologiya, mətnşunaslıq, Azərbaycan ədəbiyyatı, türk dili və ədəbiyyatı, xarici ədəbiyyat, uşaq ədəbiyyatı və folklorşunaslıq mövzularını əhatə edən bölmələrindən ibarətdir. “Nəşrlər” bölməsində elmi-pedaqoji sahədə yeni nəşr edilən kitablar tanıdılır. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövri elmi nəşrlər sırasındadır.

© Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi 2023

TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE

Scientific-methodical journal. Published since 1954.

ISSN 2790-0738 (Print); ISSN 2791-0911 (Online)

Approved by the Charter of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan dated May 5, 1997, registered with the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan. Series AB № 022436, Registration № B236

"Teaching of Azerbaijani language and literature" publishing original, high-quality scientific articles in Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages in all fields of linguistics and literary (including foreign literature) criticism in the field of humanities is a peer-reviewed, Open Access scientific-methodical journal that studies the methodology, its research and promotion. Published four times a year. The journal consists of sections covering linguistics, methods, grammar, dialectology, textology, Azerbaijani literature, Turkish language and literature, foreign literature, children's literature and folklore. In the section "Publications" are presented new books published in the scientific and pedagogical field. The journal is among the publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© Teaching of Azerbaijani language and literature 2023

TƏSİŞÇİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAŞ REDAKTOR

Sehran Səfərov

REDAKSİYA ŞURASI

İsa Həbibbəyli, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Elnur Nəsibov, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

Rüfət Əzizov, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

Nadir Məmmədli, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Mahirə Nağıyeva, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Qəzənfər Kazımov, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Yaqub Babayev, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Mahmud Allahmanlı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Vaqif Qurbanov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ənvər Abbasov, Bakı Slavyan Universiteti

Piralı Əliyev, Bakı Slavyan Universiteti

Təyyar Salamoğlu, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BEYNƏLXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR

Oh Conq Jin, Koreya Dövlət Universiteti, Cənubi Koreya

Aqşin Əliyev, Pekin Xarici Dillər Universiteti, Çin

Yavuz Akpinar, İzmir Dövlət Universiteti, Türkiyə

Kamil Vəli Nərimanoğlu, İstanbul Aydın Universiteti, Türkiyə

Özcan Bayrak, Fırat Universiteti, Türkiyə

İrfan Erdoğan, Atılım Universiteti, Türkiyə

Valeriy Kiriçuk, Ukrayna Milli Pedaqoji Elmlər Akademiyası, Ukrayna

Guljahan Jumanzarova, Cizzax Dövlət Pedaqoji İnstitutu, Özbəkistan

Güllü Qaranfil, Komrat Dövlət Universiteti, Moldova

Maye Yeskeyeva, Almatı Dövlət Universiteti, Qazaxistan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Gülnar Əliyeva, Məsul katib

İsmayıł Kazımov, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstитutu

Sədaqət Həsənova, Naxçıvan Dövlət Universiteti

Bilal Həsənli, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Soltan Hüseynoğlu, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Sevinc Rəsulova, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsi

Fəxrəddin Yusifov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Sevda Abbasova, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ədalət Abbasov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Nazilə Abdullazadə, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

REDAKSİYA

Könül Yadigarova, Xatirə Məmmədova, Xanımgül Əsgərova, Ramilə İsmayılova,

Nazlı Səmədzadə, Fəridə Əhmədova, Cəvahir Quluzadə

ÜNVAN

AZ 1118, Bakı şəhəri, Nəsimi küçəsi 37

Telefon: (012) 520 18 65

E-mail: tall@edu.gov.az

<http://tall.edu.az>

FOUNDER

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION REPUBLIC OF AZERBAIJAN

EDITOR-IN-CHIEF

Sehran Safarov

EDITORIAL COUNCIL

Isa Habibbayli, Azerbaijan National Academy of Sciences

Elnur Nasibov, Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan

Rufat Azizov, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

Nadir Mammadli, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Mahira Naghiyeva, Azerbaijan State Pedagogical University

Gazanfar Kazimov, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Yagub Babayev, Azerbaijan State Pedagogical University

Mahmud Allahmanli, Azerbaijan State Pedagogical University

Vagif Gurbanov, Azerbaijan State Pedagogical University

Anvar Abbasov, Baku Slavic University

Pirali Aliyev, Baku Slavic University

Tayyar Salamoglu, Azerbaijan State Pedagogical University

INTERNATIONAL CONSULTANTS

Oh Chong Jin, Korea State University, South Korea

Agshin Aliyev, Beijing Foreign Studies University, China

Yavuz Akpinar, Izmir State University, Turkey

Kamil Veli Narimanoglu, Istanbul Aydin University, Turkey

Ozcan Bayrak, Firat University, Turkey

Irfan Erdogan, Atilim University, Turkey

Valery Kirichuk, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Ukraine

Guljakhon Jumanzarova, Jizzakh State Pedagogical Institute, Uzbekistan

Gullu Garanfil, Komrat State University, Moldova

Maye Yeskeyeva, Almaty State University, Kazakhstan

EDITORIAL BOARD

Gulnar Aliyeva, Executive Secretary

Ismayil Kazimov, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Sadagat Hasanova, Nakhchivan State University

Bilal Hasanli, Azerbaijan State Pedagogical University

Soltan Huseynoglu, Azerbaijan State Pedagogical University

Sevinj Rasulova, Baku City Education Department

Fakhraddin Yusifov, Azerbaijan State Pedagogical University

Sevda Abbasova, Azerbaijan State Pedagogical University

Adalat Abbasov, Azerbaijan State Pedagogical University

Nazila Abdullazade, Azerbaijan State Pedagogical University

EDITORIAL TEAM

Konul Yadigarova, Khatira Mammadova, Khanimgul Asgarova, Ramila Ismayilova,

Nazli Samadzade, Farida Ahmadova, Javahir Guluzade

ADDRESS

AZ 1118, Baku, str. Nasimi 37

Phone: (012) 520 18 65

E-mail: tall@edu.gov.az

<http://tall.edu.az>

İÇİNDƏKİLƏR / № 2, 2023

DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

- 12 – 20

Nabat Cəfərova

Orfoqrafiyanın morfologiya ilə integrativ tədrisi

- 21 – 29

Fəridə Səfərəliyeva

Orfoqrafiya təlimində istifadə edilən iş növləri

MƏTODİKƏ

- 30 – 39

Könül Məmmədova

Azərbaycan dili dərslərində müasir təlim metodları
ilə dil qaydalarının öyrədilməsi yolları

QRAMMATİKA

- 40 – 51

Rəhilə Hümmətova

Sintaktik funksiyaların formalaşmasında qoşmaların rolü

- 52 – 63

Nabatəli Qulamoğlu

Qeyri-həmcins təyinlər

A ZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

- 64 – 78

Təyyar Salamoğlu

Cəfər Cabbarlı dramaturgiyasında müəllif dünyagörüşü və tarixilik

- 79 – 91

Pərişanım Soltanqızı Hüseynova

Qasım bəy Zakirin XIX əsr ictimai satiranın, uşaq ədəbiyyatının yaranması və inkişafında rolü

TÜRK ƏDƏBİYYATI

- 92 – 104

Aynur Səfərli

Qədim türk yazılı dastanları: Göytürk dastanları nümunəsində

- 105 – 115

Dilşadə Quliyeva

“Codex Cumanicus”da durna haqqında tapmacanın poetikası

ƏDƏBİ MÜHİT

- 116 – 123

Kamal Camalov

Əhməd Cavad yaradıcılığında milli tərbiyə nümunəsinin yeri və rolü

- 124 – 138

Heydər Quliyev

Konseptual integrasiya kommunikasiya şəbəkələri kimi

CONTENTS / № 2, 2023

LINGUISTIC ISSUES

- 12 – 20
Nabat Jafarova
Integrative teaching of orthography with morphology

- 21 – 29
Farida Safaraliyeva
Types of work used in spelling training

METHODS

- 30 – 39
Konul Mammadova
Ways of teaching language rules using modern teaching methods in Azerbaijani language classes

GRAMMAR

- 40 – 51
Rahila Hummatova
In the formation of syntactic functions the role of attachments

- 52 – 63
Nabatali Gulamoglu
Non-identical designations

AZERBAIJANI LITERATURE

- 64 – 78

Tayyar Salamoglu

Author's worldview and historicity in the dramaturgy of Jafar Jabbarli

- 79 – 91

Parikhanim Soltangizi Huseynova

The role of Gasim bey Zakir in the creation and development of social satire and children's literature of the 19th century

TURKISH LITERATURE

- 92 – 104

Aynur Safarli

Ancient turkish written epics: on the example of Gokturk epics

- 105 – 115

Dilshoda Kuliyeva

Poetics of the riddle about crane in “Codex Cumanicus”

LITERARY ENVIRONMENT

- 116 – 123

Kamal Jamalov

The place and role of the national education model in Ahmad Javad's creativity

- 124 – 138

Haydar Guliyev

Conceptual integration as networks of communication

Orfoqrafiyanın morfologiya ilə integrativ tədrisi

Nabat Cəfərova

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: cafarova_nabat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0684-9374>

XÜLASƏ

Orfoqrafiyanın dil qaydaları, o cümlədən morfologiya ilə əlaqələndirilməsi mühüm təlim əhəmiyyətli prinsipdir. Təlimin bu istiqamətdə qurulması şagirdlərin morfoloji, orfoqrafik bilik və bacarıqlarının artmasına səbəb olur. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin morfolojiyası üzrə verilən biliklər şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək, qrammatik qanunlar əsasında yazı qaydalarını öyrətmək kimi praktik məqsəd daşıyır. Sözlərin düzgün yazılışı şagirdlər bu qaydaları yaxşı qavramağı və onları doğru şəkildə tətbiq etməyi tələb edir. Morfologiyanın tədrisi ilə fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, sintaksis, üslubiyyat arasında sıx əlaqənin yaradılmaması bu vaxtadək ciddi nöqsan olaraq qalmaqdadır. İbtidai siniflərdə morfoloji anlayışlarının orfoqrafik qaydaların mənimsənilməsi ilə integrasiyası şagirdlərin düzgün və savadlı yazı vərdişlərinə yiyələnməsinə səbəb olur. Sözün tərkibinə görə təhlili sözdə orfoqramların düzgün yazılış qaydasını mənimsəməyə imkan verir.

AÇAR SÖZLƏR

dil qaydaları, orfoqrafiya, morfologiya, integrasiya, yazı qaydaları

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 29.03.2023

qəbul edilib: 20.05.2023

L I N G U I S T I C I S S U E S

Integrative teaching of orthography with morphology

Nabat Jafarova

Doctor of Pedagogical Sciences, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
E-mail: cafarova_nabat@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-0684-9374>

ABSTRACT

The correlation of spelling with the rules of the language, including morphology, is an important educational principle. Building education in this direction leads to an increase in morphological and spelling knowledge and skills of students. The knowledge given on the morphology of the Azerbaijani language in the primary grades has the practical goal of developing the speech of students and, above all, teaching the rules of writing based on grammatical laws. Literate writing, especially the correct spelling of words according to the morphological principle, requires the student to know these rules well, quickly and correctly apply them. A serious shortcoming is still the lack of a close connection between the teaching of morphology and phonetics, spelling, orthoepy, vocabulary, syntax and style. Analysis of the word by its composition allows you to learn the correct spelling of the spelling in the word.

KEYWORDS

language rules, spelling, morphology, integration, writing rules

ARTICLE HISTORY

Received: 29.03.2023
Accepted: 20.05.2023

Giriş / Introduction

İbtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisi orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya ilə əlaqələndirilir, sintaksisin tədrisi üçün zəmin hazırlanır. Azərbaycan dilinin ibtidai siniflərdə öyrədilən bölmələrinin əlaqəli tədrisi dedikdə, hər bir bölmə üzrə keçilmiş bilik və bacarıqlar yada salınmalı, bu, yeni biliklərin tədrisi prosesində şüurlu surətdə möhkəmləndirilməlidir.

Belə ki, orfoepiya və orfoqrafiya ilə bağlı məlumatlar verilərkən, praktik işlər aparıllarkən fonetika və morfologiyyaya istinad olunmalıdır. Söz və şəkilçilərdə səsartımı, səsdüşümü, səsdəyişməsi hadisələrini – fonetik hadisə və qanunları, dil qaydalarını yada salmadan orfoqrafiya, orfoepiyaya aid biliklərə yiyələnmək, onları morfologiya ilə əlaqələndirmək mümkün deyil. Həmçinin qrammatik biliklərə yiyələnmədən düzgün yazı qaydalarına müvəffəq olmaq da çətinlik yaradır. Metodistlərdən D.İ.Tixomirov, A.M.Peşkovski və N.S.Rojdestvenski düzgün yazı bacarıqlarına yiyələnmək üçün qrammatikanı əvəzsiz şərt hesab edirdilər.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiyasının tədrisi metodikası üzrə faydalı tədqiqatları, əsərləri olan professor Ə.Əfəndizadə orfoqrafiyanın qrammatika ilə əlaqəli tədrisinə dair başlıca amilləri aşağıdakı kimi izah etmişdir.

1. Düzgün yazı qaydalarının bir çoxu məhz qrammatika ilə qarşılıqlı olaraq mənimsədir. Məsələn, şagirdlər ismin hallanmasını (eləcə də əvəzliyin, sayın və s. isim kimi hallanmasını), yaxud feilin zaman və şəxsə görə dəyişməsini öyrənməklə, eyni zamanda həmin qrammatik kateqoriyalarla əlaqədar şəkilçilərin düzgün yazılış qaydalarını da mənimsəyirlər.

2. Bir sıra orfoqrafik qaydaların dərk olunması prosesini qüvvətləndirmək, həmçinin həmin qaydalar üzrə işin normal təşkilinə nail olmaqda qrammatika özünü vacib elementlərdən biri kimi göstərir.

Məlum olduğu kimi, çoxaltma dərəcəsində işlənən bir sıra sıfətlərin yazılışında şagirdlər tez-tez səhvərə yol verirlər: gömgöy, bomboş, tərtəmiz və s. sıfətləri mürəkkəb sözlər kimi defislə yazırlar (göm-göy, dum-düz, bom-boş, tər-təmiz). Bunun əsas səbəbi ondan irəli gəlir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz sıfətlərin yazılışı kağız-kuğuz, şey-mey, çör-çöp və s. kimi mürəkkəb isimlərin orfoqrafiyası ilə qarışdırılır. Demək, qrammatikaya əsaslanmadan bu iki orfoqrafik hadisənin mahiyyətini və fərqli cəhətlərini izah etmək nəinki çətindir, hətta mümkün deyil desək, səhv etmərik.

3. Nəhayət, nəzərə almaq lazımdır ki, orfoqrafik qaydaların bir çoxu dilimizin qrammatik quruluşunun müəyyən xüsusiyyətlərinə istinad edir [Əfəndizadə Ə.R.

Bakı, 1975].

Şagirdlər qrammatik qaydaları şüurlu olaraq mənimsədikdən sonra hər bir sözün düzgün yazılışını başa düşür və öyrəndikləri qaydaları başqa sözlərə də tətbiq edirlər. Məhz bu, ibtidai siniflərdə verilən qrammatik məlumatın orfoqrafiya üçün nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb etdiyini aydın şəkildə göstərir.

Pedaqoq K.D.Uşinski yazırdı: “Savadlılıq üçün insanın qrammatik qaydaları bilməsi kifayət deyil, o qaydaları ani bir tərzdə icra etməyə adət etmək də lazımdır. Adətlər, xüsusən belə xırda və mürəkkəb adətlər ancaq ən erkən yaşlarda müvəffəqiyyətlə əldə edilir və kök salır” [Uşinski K.D. Bakı, 1953].

Orfoqrafik səhvlerin aradan qaldırılmasında daha çox morfoloji və orfoqrafik qaydaları bilməyə, onları tez və düzgün tətbiq etməyə, ümumiləşdirməyə, morfoloji və orfoqrafik təhlilə, sözlərin məna təhlilini aparmağa, müqayisələrə və s. əsaslanmaq lazım gəlir. Bu yolları daha konkret şəkildə göstərək:

- Morfologiya üzrə dərslərdə sözlərin fonetik təhlilindən yeri gəldikcə bütün siniflərdə istifadə etmək lazımdır.
- Müəllim şagirdlərin nitqində rast gəldiyi orfoqrafik səhvərə diqqət etməli, qruplaşdırmalı, onların xarakteri ilə tanış olmalı, hər bir mövzunu keçərkən şagirdlərə hansı səhvlerin aradan qaldırılması üzərində çalışmalar verəcəyini müəyyənləşdirməli, şagirdlərin bilik səviyyəsinə uyğun tapşırıqlar seçməlidir.
- Mətndən eyniköklü sözlərin seçilməsi və bu məqsədlə xüsusi cədvəllərdən istifadə edilməsi. Bu zaman şagirdlər səhv yazdıqları sözü eyniköklü, lakin düzgün işlətdikləri başqa sözlərlə müqayisə edir, onlardakı oxşar cəhətləri öyrənir və digər eyniköklü sözlər tapırlar. Bu assosiasiya orfoqrafik səhvlerin aradan qaldırılmasına da kömək edir.
- Hər bir qrammatik qayda ilə əlaqədar olaraq şagirdlərin düzgün yaza bilməyəcəyi güman edilən sözlərin orfoqrafik-orfoepik cədvəlini hazırlayıb sinif otağındaki divardan asmaq və həmin sözlər üzrə çalışmalar təşkil etmək faydalıdır.
- Müəyyən qrammatik qaydanın tətbiqi ilə əlaqədar nitq inkişafı dərslərində, yazı işlərinin təhlili zamanı qrammatik-orfoqrafik təhlilə geniş yer vermək zəruridir.
- Şagirdlərin orfoqrafiya və morfologiyyaya aid bilikləri möhkəm və şüurlu şəkildə mənimsəmələrinə, onlara aid müstəqil nümunə tapa bilmələrinə, yazı zamanı bu qaydalardan cəld və asanlıqla istifadə edə bilmələrinə nail olmaq lazımdır.

Orfoqrafiyanın başlıca prinsiplərindən biri məhz morfoloji prinsipdir. Şagirdlərə bu prinsipi yazıda tətbiq etməyi öyrətməklə sözləri düzgün şəkildə kök və şəkilçilərə ayırmayı, sözün morfoloji tərkibini onlara daha yaxşı mənimsətmək olar.

Morfologiyaya aid bütün mövzuların tədrisində orfoqrafik-morfoloji

çalışmalardan istifadə etmək məqsədə uyğundur, çünkü bu bölməyə aid hər bir dərsdə orfoqrafiya ilə əlaqədar iş aparmaq imkanı vardır. Buna görə də sözün tərkibi üzrə keçirilən dərslərdə bir, iki və dörd cür yazılış şəkilçilərin, o cümlədən mürəkkəb sözlərə aid biliklərin mənimsədilməsi prosesində orfoqrafik-morfoloji, morfoloji-orfoqrafik çalışmalara geniş yer vermək lazımdır.

Sözün tərkibi ilə bağlı dərslər sonralar ayrı-ayrı nitq hissələrinin tədrisi zamanı daha da əhatəli keçirilir. Müəllim “Sözün tərkibi” mövzusunu keçərkən şagirdlərə kök, şəkilçi, şəkilçilərin növləri haqqında geniş məlumat verir və sözün quruluşuna görə təhlili üzrə iş aparmaqla şagirdlərdə onların hansı nitq hissəsinə aid olduğunu bilmək vərdişi yaradır. Belə ki, o, leksik, morfoloji və sintaktik yolla söz yaradıcılığını izah edərkən elə çalışmalar üzərində iş aparmalıdır ki, bunlar bir tərəfdən şagirdlərin lügət ehtiyatını zənginləşdirsin, digər tərəfdən isə onlarda düzgün orfoqrafik vərdişlər yaratsın.

Təcrübələrdən aydın olmuşdur ki, söz yaradıcılığı üzrə düzgün iş aparılmadıqda şagirdlər yazıda bir sıra kobud orfoqrafik səhvlərə yol verirlər. Məsələn, sözləri sətirdən-sətrə hecalarla deyil, kök və şəkilçiyə görə keçirirlər: qır-ıntı, yığ-ıntı, gey-indi, otur-du, yat-aq, sağ-ıcı, sür-ücü və s.

Şagirdlər nəinki düzəltmə və sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmiş sadə sözləri, hətta bir sıra mürəkkəb sözləri də sətirdən-sətrə keçirərkən səhvlərə yol verirlər. Məsələn, daşyon-an, vintbur-an, günəbax-an və s.

Sözlərin kök və şəkilçiyə ayrılmasına aid orfoqrafik-morfoloji çalışmalar söz köklərinin (nitq hissələrinin) və şəkilçilərin öyrədilməsini asanlaşdırır. Professor S.Cəfərov yazırıdı: “Azərbaycan dilinin şəkilçilər sistemi olduqca zəngin və rəngarəng xüsusiyyətlərə malikdir”, “şəkilçilər bir tərəfdən dilimizin söz yaradıcılığı prosesini təmin edir, digər tərəfdən isə onun qrammatik sisteminə daxil olan qayda və qanunların formal əlamətləri kimi çıxış edir” [Cəfərov S.Ə. Bakı, 1960].

Metodik ədəbiyyatda orfoqrafiya və morfologiyanın integrativ tədrisinə dair tədqiqat aparmış müəlliflərdən Ə.Əfəndizadə, M.Həsənov, H.Hüseynov və başqaları bəzi şəkilçilərin yazılışında qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yollarından bəhs etmişlər.

Professor Ə.Əfəndizadə yazırıdı: “...Şəkilçilərin yazılışı haqqında şagirdlərdə düzgün təsəvvür yaratmaq üçün təlim prosesində onların diqqətini aşağıdakı iki cəhətə xüsusi olaraq cəlb etmək lazımdır:

1. Şəkilçilərin yazılış variantları yalnız onların tərkibindəki saitlərə görə müəyyən edilir, çünkü həmin variantların meydana gəlməsi məhz saitlərin ahəngindən irəli gəlir.

2. Saitlə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkilçilər artırıldığda iki sait arasına bir bitişdirici samit əlavə olunur. Azərbaycan dilində belə bitişdirici samitlər üçdür: n, y, s. ...n, y, s samitləri, əslində, şəkilçilərin fonetik tərkibinə daxil olmayıb, bitişdiricilik vəzifəsi daşıyır.

...Beləliklə, aydın olur ki, şəkilçilərin şəkilcə çoxvariantlılığı yalnız bir ümumi prinsipə – saitlərin ahəng qanununa tabe olması prinsipinə görə müəyyən edilir” [Əfəndizadə Ə.R. Bakı, 1975].

Şagirdlərin orfoqrafik-morfoloji anlayışları praktik mənimsəmələri üçün III siniflərdə iş vərəqlərindən istifadə faydalıdır. Məsələn:

İş vərəqi 1.

1. Sözləri kök və şəkilciyə ayırin.

karandaşlar, üzümlük, məktəbli, küçədə, sulu, binalar, meyvəlik, kağızdan, şüşədən, təyyarədə, oğlana

2. Nöqtələrin yerinə buraxılmış hərfləri yazın.

st..l, st..l, sam..var, telev..zor, qana.., dəf..ər

3. Cüməldə baş üzvlərin sualını üstündə yazın.

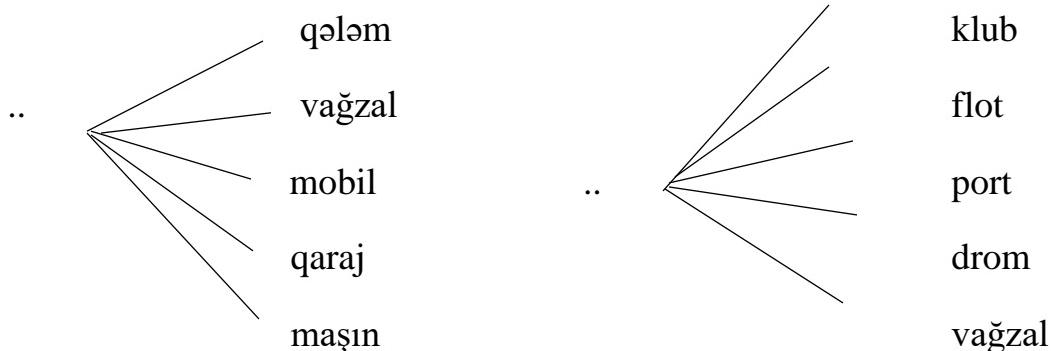
Maşın sürətlə uzaqlaşdı.

İş vərəqi 2.

1. Sözləri kök və şəkilciyə ayırin.

sulu, suçu, gül, güldən, güllük, bağban, bağlıq, bağça

2. Verilmiş sözlərin ümumi hissəsini yazın.

3. Cümələnin mübtədasının altından xətt çəkin.

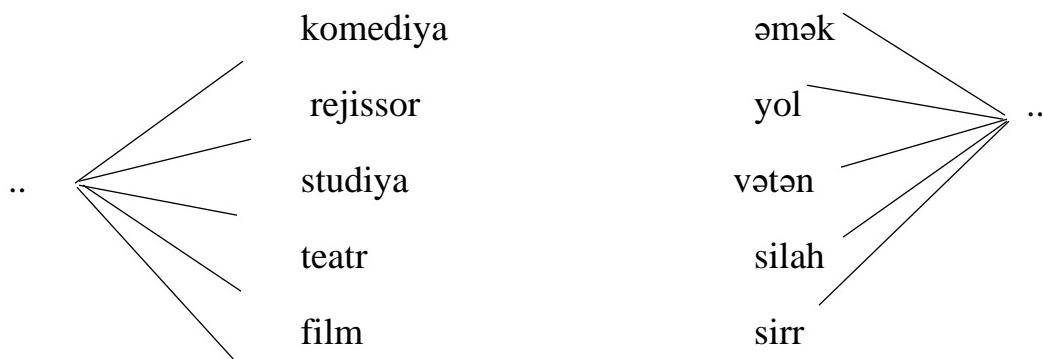
Xəzri əsirdi.

İş vərəqi 3.

1. Eyniköklü sözləri seçib alt-alta yazın.

baş, başlıq, bal, başçı, dəmir, çayçı, daş, dəmirçi, çay

2. Sözlərə ümumi hissəni əlavə edin.

3. Verilmiş sözlərdən cümlə qurun.

Əhməd, işlə, suçu

İş vərəqi 4.

1. Sözləri tərkibinə görə təhlil edin.

maraqlı, kitabça, məktəbli, üzümlük

2. Buraxılmış hərfləri yerinə yazın. Orfoqramların düzgün yazılış qaydasını izah edin.

a..tobus, p..ndir, kən.., qana.., a..tomat, p..lemyot, p..midor

3. Sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırın.

kitab, gözəl, oxuyur, adam, sarı, çoban, mavi, qaçdı, gülür

İş vərəqi 5.

1. Sözləri tərkibinə görə təhlil edin.

ağıllı, bağça, günəşli, qabaqcıl

2. Buraxılmış hərfləri yerinə yazın.

qəhr..man, düşm..n, do..şan, zə..bil, sü..bül, p..ncərə, m..tor

3. Cümləni təhlil edin, baş üzvlərin altında xətt çəkin.

Gəmi sahilə yaxınlaşdı.

İbtidai sinif şagirdləri sözlərin quruluşunu yaxşı bilmədikləri üçün yazıda çox zaman hərf səhvlərinə yol verirlər. Məsələn: geyndi, sıçrayış, yuxardakı, aşağıdakı və s.

Belə səhvləri aradan qaldırmaq üçün həmin sözləri kök və şəkilçiye ayırmalı (gey-mək, sıçra-maq, yuxarı, aşağı -kök; -in, -di, -ış, -dakı şəkilçidir) buraxılmış hərflərə aid səhvləri tapmağı şagirdlərin özlərinə həvalə etmək olar.

Sözün tərkibi, kök və şəkilçinin tədrisi ilə əlaqədar aşağıdakı şəkildə orfoqrafik-morfoloji çalışmalar yazdırmaq olar:

1. -la²; -lıq⁴; -çı⁴ şəkilçiləri vasitəsilə yeni sözlər düzəldin, şəkilçilərin altından xətt çəkin. Nümunə: başla, dişlə

2. -lar²; -da²; -dan²; -acaq²; -ar²; -ma²; -maq² şəkilçilərini sözlərə artıraraq hər

birinə aid bir nümunə yazın. Həmin şəkilçilərin neçə cür yazıldığını izah edin. Nümunə: *alma-almalar, şagird-şagirdlər*.

3. -li⁴; -sız⁴; -laş² şəkilçiləri vasitəsilə yeni sözlər düzəldin. Söz köklərinin altından xətt çəkin. Nümunə: daşlı, dilli

4. *Kitab, qələm, yaz, bina, məktəb* sözlərinə mümkün olan dörd cür yazılan sözdəyişdirici şəkilçi artırıb yazın. Nümunə: kitab – kitabın, kitabı, kitabım, kitabınız.

Nəticə / Conclusion

Qeyd edək ki, şagirdlər bitişik yazılan bir sıra mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyasında da səhvlərə yol verirlər. Belə ki, həmin sözləri bitişik yazmaq əvəzinə ayrı yazırlar. Məsələn, *radio qəbul edici, toz soran, qara toyuq, iki mərtəbəli, əl üstü, dost yana, bir başa, ayaq qabı, üç bucaqlı, Murad əli, toxum səpən, paltar asan və s.* Belə mürəkkəb sözlərin yazılışındakı səhvləri aradan qaldırmaq üçün onların əmələ gəlməsi, tərəflərin mənaca bir-birinə bağlanması, iki və ya üç sözün birləşərək bir məna bildirməsi, birinci tərəfin öz vurgusunu itirməsi və hər bir bitişik yazılan mürəkkəb sözün bir vurğu ilə deyilməsi, ayrı yazılan mürəkkəb sözün isə tərəflərinin müstəqil vurğu ilə deyilməsinə aid müqayisə xarakterli şifahi və yazılı çalışmalar üzərində iş aparılmalıdır.

İbtidai siniflərdə sözlərin orfoqrafiyası üzrə işin təşkili: imlaların yazdırılması, orfoqrafik-morfoloji təhlillər və sözlərin nitq hissələrinə görə müəyyənləşdirilib cümlədə işlədilməsi, cümlə üzvü kimi funksiyalarına dair müvafiq çalışmalar, iş vərəqləri, testlər vasitəsilə həyata keçirilir. Belə iş növləri aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi tələbini qarşıya qoyur:

- sözün tərkibinə görə təhlili;
- sözün tərkibində çətin orfoqramların müəyyənləşdirilməsi;
- sözlərin nitq hissələrinə görə qruplaşdırılması;
- cümlələrin qurulması və cümlə üzvünə görə təhlili və s.

İbtidai siniflərdə sözlərin yazılış qaydası – kök və şəkilçi haqqında məlumatlar praktik şəkildə öyrədilməyə başlanılır. Sinifdən-sinfə keçdikcə şagirdlər sözün tərkibi, kök və şəkilçilər haqqında daha geniş məlumat əldə edir, müxtəlif çalışmalar üzərində işləyirlər. Ümumiyyətlə, orfoqrafiyanın morfologiya ilə integrativ tədrisi zamanı müəllim münasib iş növlərindən, fəal təlim üsullarından istifadə etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev A.S. (1962). İbtidai məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisinin metodikası. Bakı, Maarif. 165 s.
2. Cəfərova N.B. (2016). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Bakı, ADPU. 404 s.
3. Cəfərova N.B. (2019). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. II hissə. Bakı, ADPU. 430 s.
4. Cəfərov S.Ə. (1960). Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, APİ nəşr. 203 s.
5. Əfəndizadə Ə. (1975). Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı, Maarif. 176 s.
6. Əfəndizadə Ə.R. (1968). Azərbaycan dili orfoqrafiyası tədrisinin elmi əsasları. Bakı, Maarif. 132 s.
7. Həsənov M.S. (1973). Qrammatikanın (morfologiyanın) tədrisi prosesində orfoqrafiya üzrə aparılan işlər. Bakı, Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyi. 22 s.
8. Гусейнов Г.Т. (1966). Пути обучения орфографическим правилам на занятиях морфологии: Автореф. дис. ...канд.пед. наук. Баку, 18 с.
9. Uşinski K.D. (1953). Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, Azərnəşr. 311 s.

Orfoqrafiya təlimində istifadə edilən iş növləri

Fəridə Səfəraliyeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: f.safaraliyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759>

XÜLASƏ

Şifahi nitq yazılı nitqin formalaşması və inkişafi üçün zəmin yaradır. Əminliklə demək olar ki, şifahi nitq ünsiyyət formasının ilki, başlangıcıdır. Yazı prosesində sözün tələffüzü və eşidilməsi əsasdır. Buna görə də fonematik təhlil prosesində nitq səslərini və sözləri düzgün tələffüz etmək, eşitmək və nitq səslərini fərqləndirmək savadlı yazı üçün zəruri olan məsələlərdəndir. Bəzən şifahi nitqdə olan qüsür və çatışmazlıqlar eyni ilə yazıya köçürürlür. Ona görə də yazı təliminin ilk dövrlərində yazılı və şifahi nitq arasındaki qarşılıqlı münasibət müqayisənin köməyi ilə aydınlaşdırılmalıdır. Orfoqrafik cəhətdən düzgün yazmaq üçün, ilk növbədə, sözlər düzgün tələffüz olunmalıdır. Düzgün və savadlı yazı üçün tələffüzdəki səhvlerin aradan qaldırılması zəruri məsələdir. İbtidai siniflərdən başlayaraq düzgün tələffüz və düzgün yazı bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğundan, bu sahədə iş tam şəkildə aparılmalıdır.

AÇAR SÖZLƏR

ədəbi tələffüz,
orfoqrafiya, imlalar,
ifadə və inşalar

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 10.04.2023

qəbul edilib: 22.05.2023

Types of work used in spelling training

Farida Safaraliyeva

Doctor of philosophy in pedagogy, Associate professor. Azerbaijan State Pedagogical

University. Azerbaijan. E-mail: f.safaraliyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759>

ABSTRACT

Oral speech serves as a basis for the formation and development of written speech. I can say with certainty that oral speech is the first form of communication, the beginning. In the process of writing, speaking and hearing the word is the main thing. Therefore, in the process of phonemic analysis, differentiating speech sounds, correct pronunciation and hearing, speech sounds is one of the issues necessary for literate writing. Sometimes the defects and deficiencies in oral speech are transferred to writing. Therefore, from the first periods of writing training, the mutual relationship between written and oral speech should be clarified with the help of comparison. To write orthographically correctly, words must first be pronounced correctly. Correcting pronunciation errors is a necessary issue for correct and literate writing. Since correct pronunciation and correct writing are interrelated, work in this area should be done holistically, starting from primary school.

KEYWORDS

literary pronunciation, orthographpy, spellings, phrasing and essays

ARTICLE HISTORY

Received: 10.04.2023

Accepted: 22.05.2023

Giriş / Introduction

Azərbaycan dili tədrisinin başlıca vəzifələrindən biri şagirdlərdə dil hadisələrini doğru əks etdirən düzgün məfhumlar yaratmaqdır. Müəllim hər an şagirdlərin nitqinin səlisliyinə, düzgünlüyünə fikir verməli, nöqsanları aradan qaldırmağa çalışmalıdır. I sinifdən başlayaraq savad təlimi dövründə şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişafı, orfoqrafik vərdişlərin aşilanması əsas faktordur.

Kiçikyaşlı məktəblilərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında orfoqrafik savadlılıq mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilçiliyində “orfoqrafiya qaydaları” termini “orfoqrafik normalar” ifadəsindən nisbətən az istifadə olunur. Bu iki anlayış arasında eyniyyət yox, vəhdət vardır, ikinci birincidən sonra meydana gəlmişdir. Yəni “orfoqrafiya qaydaları” düzgün şəkildə işlənib hazırlanıqdan və təsdiq edildikdən sonra “orfoqrafiya normaları”na çevrilir. Bir faktı da qeyd edək ki, orfoqrafik normaları ədəbi dilin digər normalarından fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətləri vardır:

1) Fonetik, leksik, qrammatik və üslubi normalar ədəbi dilin həm şifahi, həm də yazılı növünü əhatə etdiyi halda, orfoqrafik normalar məhz yazılı növlə bağlı olub, şifahi növə şamil edilmir.

2) Orfoqrafik normaların bir qismi şərti xarakter daşıyır. Belə ki, müxtəlif sözlərin mümkün olan yazılış variantlarından bu və ya digəri şərti olaraq seçilir. Məsələn: xəmir, təqsir, davamiyyət, gerçək, qəhrəman, bünövrə, çəhrayı sözlərinin yazılışını xamır, taqsır, dəvamiyyət, gərçək, qəhraman, binövrə, çöhrayı şəklində də qəbul etmək olardı. Bu variantlardan birinin digərinə nisbətən üstün olmasını elmi əsaslarla sübut etmək çətindir.

3) Orfoqrafik normalar ərifba və qrafika ilə sıx bağlıdır. Ərifba və qrafikada aparılan dəyişikliklər orfoqrafik normalara da öz təsirini göstərir.

4) Yeni orfoqrafik qaydalar geniş formada müzakirə edilir, məqbul sayılan qaydalar rəsmi şəkildə təsdiq olunur.

5) Orfoqrafik normalar yazıda əsasən variantlılığı, istisnalara yol vermir.

6) Orfoqrafik normalar orfoqrafiya lüğətlərində təsbit olunur.

Orfoqrafiya təlimində sınaqdan çıxmış və praktikada yoxlanılmış bir sıra üsul və vasitələrdən, iş növlərindən istifadə edilir. Onları, ilk növbədə, məqsədlərə görə qruplaşdırmaq, məqamında istifadə imkanlarını müəyyənləşdirmək vacib şərtlərdəndir. Orfoqrafiya təlimi üzrə aparılan bütün işləri iki mərhələyə ayırmak lazımdır. Birinci mərhələyə orfoqrafik qaydaların nəzəri və praktik yolla öyrədilməsi, ikinci mərhələyə isə öyrədilmiş qaydaların avtomatlaşdırılması üzrə aparılan işlərin qeyd edilməsi aiddir.

Birinci tipdə çətin orfoqramlı sözləri öyrətmək üçün orfoepik və orfoqrafik təhlillərdən paralel şəkildə istifadə etmək və şagirdləri çalışmalar üzərində işlətmək, ikinci tipdə isə orfoqramların tədrisi zamanı daha çox görməyə əsaslanmaq, şagirdlərin diqqətini səhv edə biləcək nöqtəyə cəlb etmək lazımdır. Bütün qaydaların öyrədilməsində orfoqrafik təhlilin mühüm əhəmiyyəti vardır, çünki bu, morfemi analiz və sintez etməyə imkan verir. Orfoqrafik təhlildən həm xüsusi, həm də ümumi xarakterli orfoqramların öyrədilməsi üçün istifadə etmək lazımdır. Birinci halda, orfoqrafik təhlil orfoepik təhlillə paralel şəkildə aparılır, ikinci halda isə orfoepik təhlillə əlaqə nisbətən zəif olur. Orfoqrafik cəhətdən düzgün yazı vərdişlərinə yiyələnməkdə dil dərslerində istifadə edilən müxtəlif yazı işlərinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu yazı işləri iki yerə ayrılır:

1. Yalnız orfoqrafik cəhətdən şagirdlərin düzgün yazı vərdişlərini inkişaf etdirən yazılar;
2. Şagirdlərin rabitəli nitq vərdişlərini və orfoqrafik cəhətdən düzgün yazı vərdişlərini inkişaf etdirən yazılar.

Şagirdlərin yalnız orfoqrafik cəhətdən düzgün yazı vərdişlərini inkişaf etdirən yazılar üç yerə ayrılır: *üzündənköçürmə yazılar, əzbər yazılar, müxtəlif növlü imlalar*. Bu yazı növləri, əsasən, öyrədici məqsəd (yoxlama imlalar istisna olmaqla) daşıyır.

İbtidai siniflərdə olduğu kimi, yuxarı siniflərdə də *üzündənköçürmə* yazı növündən istifadə etmək zəruridir. Yazılış çətinliyi ümumi orfoqrafik qaydalarla müəyyənləşə bilməyən orfoqramlı sözlər tam şəkildə müəyyənləşdikdən sonra həmin sözlərlə zəngin mətnlərin üzünü dəfələrlə köçürülməsi faydalıdır. Bu zaman həmin sözlər qeyd edilərək üzü köçürürlər, sonrakı mərhələdə isə onlar qeyd edilmir, lakin müxtəlif texniki vasitələrin – proyektorların köməyi ilə ekranda mətn nümayiş etdirilərək üzü köçürürlər. Belə üzündənköçürmə yazılar şagirdlərin düzgün orfoqrafik yazı vərdişlərini inkişaf etdirir.

Əzbər yazı köçürmə yolu ilə imla arasında ortaç yazı növü hesab edilir. Onun da orfoqrafik yazı vərdişlərinin inkişafında rolu danılmazdır. Əzbər yazıya başlamazdan əvvəl hazırlıq işləri aparılmalı, elə parçalar seçilməlidir ki, burada çətin orfoqramlı və ya öyrədilmiş qayda ilə bağlı sözlər çox istifadə edilsin, həmçinin bu sözlər ümumişlək olsun. Mətn şeir və ya nəşr parçası olmalı, şagirdlərin əvvəlcədən öyrəndikləri əsərlərdən götürülməli, hansı sözlərin orfoqramına xüsusi diqqət yetirməli olduqları, bunları yadda saxlamağın zəruriliyi şagirdlərə tapşırılmalıdır.

Şagirdlərin düzgün orfoqrafik yazı vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində müxtəlif imla yazılarından daha çox istifadə edilir. Düzgün orfoqrafik yazı vərdişlərinin inkişafına kömək edən imlaların növləri, əsasən, bunlardır: *xəbərdarlıqli imla, kom-*

mentarili imla, seçmə imla, lügət üzrə imla, “Özümü yoxlayıram” adlı imla, yoxlama imla. Bu imla növlərinin bir neçəsini təhlilə cəlb edək. Xəbərdarlıqlı, izahlı və kommentarlı imlalar bir-birindən az şəkildə fərqlənir.

Xəbərdarlıqli imla. Bu imla zamanı şagirdlərə çətin orfoqramlı sözlər haqqında əvvəlcədən məlumat verilir. Bunu etməkdə əsas məqsəd, şagirdlərin nəzərdə tutulmuş çətin orfoqramların yazılışında orfoqrafik səhvlərə yol verməməsidir. *İzahlı imlada* isə izah işi əvvəlcədən deyil, yazıldıqdan sonra aparılır. Şagirdlər imlanı yazdıqdan sonra çətin orfoqramlar və ya bütün sözlərin yazılış qaydalarını şərh edirlər.

Seçmə imla. Bu imla növü öyrədici xarakterə malikdir. Yalnız zəruri olduğu halda seçmə imladan yoxlama məqsədilə də istifadə etmək olar. Bu imla növündən iki formada istifadə etmək mümkündür. Birinci halda elə mətnlər seçilməlidir ki, içərisində yerinə yetiriləcək tapşırıqla bağlı lazım olan sözlər çox olsun. Mətn oxunduqca şagirdlər tapşırıq əsasında lazım olan sözləri (xüsusi və ya mürəkkəb isimləri, sadə və ya düzəltmə sifətləri və s.) seçib yazsınlar. İkinci halda isə sözlər iki-üç formada oxunsun, şagirdlər bunların içərisində düzgün olanı seçib yazsınlar. Qeyd edək ki, seçmə imlaların xarakteri və məzmunu sinifdən-sinfə dəyişir.

Görmə imla. Çətin yazılışı olan sözlərin yazılışının öyrədilməsində görmə imlanın mühüm rolu vardır. Təlimin hər bir mərhələsində, xüsusilə II sinifdə hər hansı orfoqramın öyrədilməsi ilə əlaqədar olaraq şagirdlərə görmə imla yazdırmaq olar. Görmə imla xarakterinə görə üzündənköçürmə imlaya yaxındır.

Lügət üzrə imla. Bu imla növünün mühüm təlim əhəmiyyəti vardır. Belə imlalar çətin orfoqramlı bir sıra sözlərin düzgün yazılmamasına daha çox kömək edir. Lügət üzrə imlaları mövzular üzrə keçirmək də məqsədə uyğundur. Bu növ imladan həm öyrətmə, həm də yoxlama məqsədilə istifadə oluna bilər. Yoxlama məqsədilə istifadə edildikdə yazdırılacaq sözlərin miqdarı hər bir sinif üzrə müxtəlif olur. İbtidai siniflərdə 2-10 söz (I-IV sinif), yuxarı siniflərdə isə 10-15 sözdən (V sinif) başlayaraq hər bir sinif üzrə 10 söz artırmaqla (70-75 söz; XI sinif) bu imla növünü yerinə yetirmək olar.

Lügət üzrə ilk imlalar *xəbərdarlıqli imla* kimi aparılır. Dosent A.Balıyev haqlı olaraq qeyd edir ki, son zamanlar məktəblərimizdə istifadə edilən bu imla növünün mühüm təlim əhəmiyyəti vardır [3, s.526].

Yoxlama imla. Yoxlama imla müəyyən qaydalar məcmusunun öyrədilib başa çatdırılmasından sonra aparılır. Şagirdlərin orfoqrafik yazı vərdişləri səviyyəsinin yoxlanılmasında, onların bu sahədəki bacarıq və vərdişlərinin qiymətləndirilməsi işində yoxlama yazılarının müstəsna rolü vardır. Burada məqsəd öyrətmək deyil, bir çox imla və çalışmaların köməyi ilə şagirdlərin öyrəndiklərini yoxlamaqdır.

Şagirdlərin rabitəli nitq vərdişlərini və orfoqrafik cəhətdən düzgün yazı vərdişlərini inkişaf etdirən yazılar üç qrupa bölünür: *yaradıcı imla; sərbəst imla; ifadə, inşa yazıları və esse*.

Rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafı üzrə aparılan işlər Azərbaycan dili təlimində əsas yerlərdən birini tutur. İlk olaraq *yaradıcı imladan* söz açaq.

Bu imla növünün müxtəlif sözlərdən söz birləşməsi yaratmaq, söz və ya söz birləşmələrindən cümlələr qurmaq, ayrı-ayrı sözləri cümlələrdə işlətmək, verilmiş sözlərdən müəyyən həcmidə inşa yazıları hazırlamaq kimi müxtəlif növləri vardır. Bu imla növünü şagirdlərə II sinifdən etibarən yazdırmaq mümkündür. Əvvəllər lövhədə qarışiq şəkildə verilmiş, lakin qrammatik əlamətlərini dəyişməyə ehtiyac olmayan sözlərdən cümlə tərtib edilirdi. Qoşasaitli və ya qoşasamitli, deyilişi ilə yazılışı fərqlənən sözlərdən müxtəlif söz birləşmələri, cümlələr qurmaqla şagirdlər həm düzgün yazılış qaydalarına yiylənir, həm də sadə şəkildə olsa da, yaradıcı düşüncə və təfəkkürü inkişaf etdirirlər.

Sərbəst imla xarakterinə görə ifadəyə yaxın olmaqla, həm orfoqrafiya təliminə, həm də rabitəli nitqin inkişafına xidmət edir. Bu imla növü şagirdlərin nitqini yeni ifadələrlə zənginləşdirir, onlarda cümlə qurmaq vərdişini inkişaf etdirir. Sərbəst imla digər imlalar kimi diktə ilə yazılsa da, bu imlanın məzmununda şagirdlər müəyyən dəyişikliklər edə bilərlər. Digər imlaları yazarkən şagirdlər diktə edilənləri olduğu kimi yazar, sərbəst imlada isə şagird mətndəki fikri öz cümlələri ilə ifadə edir, əsas mətn yazı prosesində müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Bu imlanın aparılma üsulunda da müəyyən fərqlər görünür. Belə ki, müəllim mətni tam oxuduqdan sonra onu abzaslara ayırır. Hər abzası bütöv oxuduqdan sonra şagirdlər həmin abzasdakı fikirləri yadda saxladıqları şəkildə öz sözləri ilə ifadə edirlər. Sərbəst imla yazılmazdan əvvəl yazılışı çətin olan sözlər və bəzi cümlələrin quruluşu təhlil edilməli, imlada işlədilməsi zəruri olan söz və ifadələr lövhədə qeyd olunmalıdır. Sərbəst imlanın aparılmasına III-IV siniflərdən – “Sintaksis” bəhsini ilə tanışlıqdan sonra başlamalı və bu iş yuxarı siniflərə doğru davam etdirilməlidir. Deməli, bu imla şagirdlərdə həm dil qaydalarını, həm də orfoqrafik biliyi formalasdırır.

Orfoqrafiya təlimində *ifadə və inşa yazıları* da geniş yer verilir. Bu növ yazılar orfoqrafik qaydaların öyrənilməsi ilə bərabər, rabitəli nitqin inkişafına da ciddi təsir göstərir. İmlaya nisbətən ifadə və inşa yazılarında daha çox səhvə yol verilir. İmla yazarkən diqqət yalnız orfoqrafik qaydanın tətbiqinə yönəldiyi halda, ifadə və inşa yazıları zaman diqqət üç cəhətə – məzmunun düzgün verilməsinə, üslub xətalarının buraxılmamasına və orfoqrafik çətinliklərə yönəldilir. Şagirdlərin yazılı rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafında qrammatik inşaların da rolü vardır. Qrammatik inşalar

yazılarkən diqqət bir neçə yerə paylanmış olur: məzmun yada salınır, məzmunla bağlı plan tərtib edilir, elə cümlələr işlədir ki, onların üslub, qrammatik və məntiqi cəhətdən düzgünlüyü gözlənilsin.

Müəllim hər şeydən əvvəl ədəbi tələffüz qaydalarını mükəmməl bilməli, öz nitqində şivələrə məxsus danışiq tərzinə yol verməməlidir. O, eyni zamanda şagirdlərin nitqindəki şivə xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməli və bunları aradan qaldırmaq üçün xüsusi çalışmalar təşkil etməlidir. Əgər şagirdlər müəyyən sözlərin tələffüzündə çətinlik çəkirlərsə, bu zaman müəllim sözün mənasını aydınlaşdırırmalı və onları quruluşuna görə təhlil etməlidir. Həmçinin ədəbi tələffüzə, yaxud yazı qaydalarına görə fərqlənən sözlərə aid orfoepik cədvəllər hazırlanmalı, yerli şivə ilə əlaqədar olan orfoqrafik səhvləri aradan qaldırmaq üçün, ilk növbədə, qrammatik təhlildən və sözlərin morfoloji cəhətdən qarşılaşdırılması yollarından istifadə edilməlidir.

Orfoepik qaydaları öyrənməyin əsası məktəbdə qoyulur. Deməli, müəllim ilk olaraq özü bu qaydaları mükəmməl bilməli və nitqində səhvlərə yol verməməlidir.

Ədəbi tələffüzə nail olmadan şagirdlərin yazılı və şifahi nitqini inkişaf etdirmək mümkün deyil. Bu səbəbdən, I sinifdən başlayaraq yuxarı siniflərə qədər ədəbi tələffüzlə bağlı mütəmadi işlər görülür.

Ədəbi tələffüz şagirdlərin lüğət ehtiyatının artırılması məsələsində də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şagird sözün mənəsini başa düşdüyü kimi, onu düzgün tələffüz etməyi də bacarmalıdır. Müşahidələr göstərir ki, bəzi sözlər çətin və qüsurlu tələffüz edildiyindən şagirdlərin fəal lüğət ehtiyatına daxil ola bilmir. Lakin ibtidai sinif müəllimi orfoqrafiya ilə orfoepiyani vəhdətdə öyrədərsə, bu istiqamətdə mükəmməl nəticə əldə etmiş olar.

Məlumdur ki, şifahi nitq orfoepiyaya daha çox diqqət göstərməyi tələb edir. Şagirdlərdən sözləri düzgün, orfoepik normalara uyğun olaraq tələffüz etmək, nitq formalarını düzgün işlətmək tələb olunur. Şifahi nitqin inkişafı üzrə iş apararkən, ilk növbədə, intonasiyaya, nitqin ifadəliliyinə fikir vermək önemlidir. Yazı zamanı bu və ya digər sözün çətinlik dərəcəsinin, orfoqrafik qaydaların nəzərə alınması və fikrin rabitəli şəkildə ifadə olunması mühüm bir şərt kimi qarşıda durur. Yazılı nitq isə birbaşa orfoqrafiya ilə bağlıdır. Şagirdin şifahi lüğətinin zənginləşdirilməsi, cümlə quruluşunun yaxşılaşdırılması onun yazılı nitqində öz əksini tapır. Şifahi nitq yazılı, yazılı nitq də öz növbəsində şifahi nitqi dəqiqləşdirir. Bir məqama diqqət edək: ibtidai siniflərdən diqqətin, əsasən yazılı nitqə yönəldilməsi, sonralar isə digər fənlərin tədrisində biliyin yalnız məzmunu görə qiymətləndirilməsi nəticəsində sanki şagirddə şifahi nitqə laqeyd münasibət formalaşır.

Bir çox ibtidai sinif müəllimləri tədris prosesində əsas diqqəti yazılı nitq üzrə iş aparmağa yönəldir. Əgər şagird ifadə və inşanı müstəqil surətdə yaza bilərsə, onun şifahi nitqi öz-özünə inkişaf edəcəkdir. Çox vaxt rastlaşdığımız bir məqama nəzər yetirək: Öz fikrini yazılı şəkildə çox yaxşı ifadə edə bilən, müxtəlif mövzularda inşa yazan bəzi şagirdlər yeri gəldikdə bu və ya digər məsələ haqqında hətta bir neçə söz belə danışmaqdə çətinlik çəkirər. Bəzən isə əksinə, gözəl şifahi nitqə yiylənənlər, həmin fikirləri qələmə almaqdə çətinlik çəkirər. Dilçi alim, metodist N.Abdullayev qeyd edir ki, şagirdlərdə yazı vərdişlərinin yaradılması üçün nitq inkişafının digər sahələri ilə əlaqələndirilməsi orfoqrafiya təliminin başlıca prinsiplərindən biridir [1, s.17].

Şagirdlərin şifahi nitqi üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, onların nitqi bəzən nöqsanlı olur. Məsələn, ayrı-ayrı səs və sözlərin yanlış tələffüz edilməsi, nitq normalarının, qrammatik qaydaların, üslub tələblərinin gözlənilməsi, yerli şivə xüsusiyyətlərinə yol verilməsi kimi nöqsanları müşahidə etmək olar. Şagirdlərin lügət ehtiyatının zənginləşdirilməsi zamanı müəllim çətin sözlərin izahından, danışıqda obrazlı ifadələrlə bağlı işlədilən sözlərdən istifadə etməlidir. Lügət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün bədii mətnlərin mütaliəsi, eləcə də çalışma üzrə işlərin təşkil edilməsi daha məqsədə uyğundur.

Nəticə / Conclusion

Belə nəticəyə gəlirik ki, məhz qrammatik çalışmaların köməyi ilə şagirdlərin qazandığı biliklər möhkəmlənir, qrammatik hadisələrin nə dərəcədə başa düşülməsi dəqiqləşir, orfoqrafiya və nitq inkişafı sahəsində onlara bir sıra vərdişlər aşilanır. Savadlı yazının təşkil olunmasına maneə törədən cəhətlərdən biri yazılışı çətin söz və terminlərin işlənməsidirsə, digəri də orfoepik tələffüzün arasında kəskin fərqlərin olmasıdır. Müəllim nəinki dil dərslərində, o cümlədən oxu dərslərində də şagirdlərlə birgə sözlərin leksik mənalarını açmağa çalışmalı, onların sinonimlərini taparaq cümlədə işlətməlidir. Şagirdlərin yazılarında ardıcılıq, məzmunca dolğunluq, bədii ifadəlilik olduqca önemlidir. Ədəbi tələffüz üzrə iş yalnız ədəbi dilin normalarına əməl etmək, dili qorumaq, ünsiyyəti asanlaşdırmaq və s. mənalarda qiymətləndirilməlidir. Ədəbi tələffüz birbaşa orfoqrafiya ilə əlaqədardır. Dilimizin müasir inkişaf mərhələsində orfoepik normalar yazı qaydaları qədər önemlidir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Orfoqrafiya təlimində istifadə olunan iş növləri şagirdlərdə həm orfoqrafiya və durğu işaretlərinə dair verilmiş vərdişləri möhkəmləndirir, həm də onların şifahi və yazılı nitqini formalaşdırır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ibtidai sinif müəllimləri və gənc tədqiqatçılar yararlana bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev N., Tahirov Q. (2004). Düzgün yazı təliminin bəzi məsələləri. Bakı.
2. Abdullayev N. (1985). Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi. Bakı, Maarif. 148 s.
3. Balıyev H., Balıyev A. (2014). Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı.

M E T O D İ K A

Azərbaycan dili dərslərində müasir təlim metodları ilə dil qaydalarının öyrədilməsi yolları

Könül Məmmədova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası. Azərbaycan.

E-mail: könül.1970@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8664-4912>

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dili dərslərində müasir təlim metodları ilə dil qaydalarının öyrədilməsi metodikasından bəhs olunur. Azərbaycan dilinin ümumtəhsil məktəblərində tədris olunması şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin inkişafına şərait yaradır. Bu fənn vasitəsi ilə şagirdlər Azərbaycan dilinin səs, lügət tərkibinə bələd olur, dil qaydalarını mənimsəyir, ana dilini mükəmməl öyrənməklə yalnız bu fənnin deyil, digər fənlərin də tələblərini asanlıqla qarşılayırlar. Kurikulum ölkəmizdə tətbiq olunanandan bəri ibtidai siniflərdə də Azərbaycan dili fənni bu təhsil programına uyğun tədris edilir. Linqvistik biliklərin mənimsənilməsi şagirdlərin yazılı və şifahi nitq qabiliyyətlərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu, eyni zamanda nitqin mədəniliyini qavramaq üçün qoyulan tələblərin, fərdi və funksional üslubların əsas xüsusiyyətlərinin mənimsənilərək müqayisə olunmasına və təcrübədə tətbiqinə zəmin yaradır.

AÇAR SÖZLƏR

müasir təlim metodları, dil qaydaları, məzmun xətti, linqvistik biliklər, ümumi təhsil

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 22.03.2023

qəbul edilib: 25.05.2023

METHODS

Ways of teaching language rules using modern teaching methods in Azerbaijani language classes

Konul Mammadova

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate professor. Azerbaijan State Pedagogical University, Department of Azerbaijani language and its teaching technology. Azerbaijan.
E-mail: konul.1970@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-8664-4912>

ABSTRACT

The article talks about the methodology of teaching language rules with modern teaching methods in Azerbaijani language classes. Teaching the Azerbaijani language in secondary schools creates conditions for the development of speech culture in students. Through this subject, students become familiar with the sound and vocabulary of the Azerbaijani language, learn the rules of the language, and by learning their mother tongue perfectly, they can easily meet the requirements of not only this subject, but also other subjects. Since the introduction of the curriculum in our country, the subject of the Azerbaijani language has been taught in primary classes according to this educational program. The acquisition of linguistic knowledge plays an important role in the development of students' written and oral speech abilities. At the same time, it lays the groundwork for mastering and comparing the basic features of individual and functional styles and applying them in practice.

KEYWORDS

modern teaching methods, language rules, content line, linguistic knowledge, general education

ARTICLE HISTORY

Received: 22.03.2023

Accepted: 25.05.2023

Giriş / Introduction

Azərbaycan dilinin şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasında mühüm rolü vardır. Ana dilinə sevgi və ona yiyələnmənin əsası ilk olaraq ailədə qoyulur. Yəni şagirdlərdə ana dili haqqında ilkin təsəvvürlər məktəbdən əvvəl ailədə formalaşdırılır. Təhsil müəssisəsində isə dil qaydaları daha sistemli və elmi bilik səviyyəsində öyrədirilir. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili fənninin tədris olunması şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin inkişafına şərait yaradır. Bu fənnin köməkliyi ilə şagirdlər Azərbaycan dilinin səs, lüğət tərkibinə bələd olur, dil qaydalarını mənimşəyirlər. Ana dilini mükəmməl öyrənməklə təkcə bu fənnin deyil, həmçinin digər fənlərin də tələblərini asanlıqla qarşılayırlar. Kurikulum ölkəmizdə tətbiq olunanandan bəri ibtidai siniflərdə də Azərbaycan dili fənni bu təhsil programına uyğun tədris edilir. Kurikulumda əsasən Azərbaycan dili fənni üzrə dörd məzmun xətti müəyyən olunub:

1. Dinləyib-anlama və danışma;
2. Oxu;
3. Yazı;
4. Dil qaydaları [1].

Məlumdur ki, şagirdlər I sinifdən etibarən linquistik bilikləri mənimşəməlidirlər. Bu iş məhz “Dil qaydaları” məzmun xəttinin öhdəsinə düşür.

I sinifdə şagird:

- səsləri və hərfləri adlandırır, onları fərqləndirir;
- sait və samit səsləri tanıyır;
- sözləri hecalara ayırmağı bacarır;
- kiçik və böyük hərfləri fərqləndirir;
- əlifba sırasını əzbər bilir;
- tək və cəm anlayışlarını izah edir;
- əlamət, ad, hərəkət ifadə edən sözləri tanıyır;
- cümləni əsas əlamətlərinə görə sadalayır;
- cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərini fərqləndirir [1].

II sinifdə şagird:

- dinlədiyi fikirlə bağlı münasibətini əsaslandırır;
- müşahidə etdikləri, eşitdikləri, oxuduqları haqqında danışığında, dioloji nitqində vəziyyətə uyğun gələn nitq etiketlərindən, mimika və jestlərdən istifadə edir;
- mətnlərdəki əksmənalı və yaxınmənalı sözləri fərqləndirir, frazeoloji birləşmələrin mənasını izah edir;

- kiçikhəcmli mətnləri sürətli və düzgün oxuyur, əsas fikrə münasibət bildirir, mətni hissələrə ayırır, bədii mətni janrlara görə fərqləndirir;
- orfoqrafiya və hüsnxət qaydalarına əməl etməklə müşahidə və ilkin fikirlər əsasında kiçikhəcmli inşa və əməli yazılar yazır;
- sait və samit səsləri fərqləndirir, sözlərin sətirdən-sətrə keçirilmə, böyük hərfə yazılmış qaydalarını tətbiq edir;
- sözlərin yazılış və deyilişini fərqləndirmək üçün lügətlərdən istifadə edir [1].

III sinifdə şagird:

- zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir;
- sait və samit səsləri fərqləndirir;
- sözlərin sətirdən-sətrə keçirilmə qaydalarını tətbiq edir;
- sözlərin böyük hərfə yazılışına dair qaydaları məqamına uyğun tətbiq edir;
- sözləri mənalarına görə qruplaşdırır;
- cümlələrdə durğu işarələrindən istifadə edə bilir [1].

IV sinifdə şagird:

- sadə formada fonetik təhlil aparır;
- rast gəldiyi yeni sözlərin yazılışına dair qaydaları müəyyən etmək üçün sorğu kitabları, lügət və kataloqlardan istifadə edir;
- cümlədə cəm şəkilcisinən istifadə edə bilir;
- köməkçi nitq hissələri ilə əsas nitq hissələrini fərqləndirə bilir;
- cümlədə baş üzvlər və ikinci dərəcəli üzvlərin rolunu müəyyən edir;
- cümlə və onun növləri ilə əlaqədar təqdimatlar edir [6, s.31-32].

Azərbaycan dili fənninin tədrisində qarşıya qoyulan əsas məqsəd şagirdlərə dil qaydalarının mənimsədilməsidir. Dil qaydalarının öyrədilməsində ən səmərəli üsul müasir təlim metodları hesab edilir. Ayrı-ayrı bölmələrin tədrisində fərqli metodlardan istifadə oluna bilər. Dil qaydaları məzmun xətti Azərbaycan dilində qaydaların öyrənilməsində program rolunu oynayır. Müəllim artıq şagirdlərin tədris ilinin sonunda yiyələnməli olduğu bilik və bacarıqları öncədən bilir.

İbtidai siniflərdə daha çox bəhs olunan və şagirdlər üçün xüsusilə maraqlı olan bölmə morfologiya hesab edilir. Bildiyimiz kimi, bu bölmə nitq hissələrindən bəhs edir. Şagirdlər bölmə ilə bağlı dil qaydalarını hələ təlimin birinci mərhələsində öyrənməyə başlayırlar. Bu, “savad təlimi” dövrü adlanır. Bu mərhələdə şagirdlər şifahi nitq bacarıqlarından istifadə etməklə kiçik təqdimatlar edir, şəkillər üzərində işləyir, sözlərin müxtəlif funksiyalar yerinə yetirdiyinin şahidi olurlar. Onlar bu təcrübələrə əsasən dərk edirlər ki, müxtəlif sözlər birləşərək cümlə əmələ gətirir. İlk dərsdə şagirdlər tanışlıq mərhələsini keçir və kitabdakı şəkilləri adlandırmakən kim?

və nə? suallarından istifadə edirlər. Növbəti dərslərdə qayda davam etdirilir. Nəticədə şagirdlər əşyaların kim? və ya nə? sualına cavab verməsini nümunələr əsasında mənimsəyirlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dərs vəsaitlərində əlamət bildirən sözlərin öyrədilməsi üçün verilən tapşırıqlar çətin olduğundan, onların bütövlüklə yerinə yetirilməsi qeyri-realdır. Müxtəlif məzmunda verilən şəkillərdə tapılması tələb olunan suallar həddən artıq mürəkkəb olduğundan onun həlli I siniflər üçün çətinlik yaradır. Bu baxımdan belə tapşırıqlar verilərkən müəllim çalışmalıdır ki, istiqamətverici suallardan istifadə etməklə şagirdlərin yükünü azaltsın. Mənasına görə söz qrupları I sinifdə tədris ili boyunca davam etdirilir. Bu iş hər bir hərfin və ya səsin öyrədilməsi prosesində təkrarlanır. Öyrənənlər dərs vəsaiti boyu verilən şəkilləri adlandırmağa, əlamətini tapmağa davam edirlər.

II sinifdə morfologiya üçüncü bölmədən başlayır. Bu bölmədə söz və onun mənasından bəhs olunur. İlk olaraq girişdə mövzu ilə bağlı məlumat verilir. Sonra şagirdlərə nümunə üçün tərkibində say, əlamət, hərəkət bildirən sözlərdən ibarət olan cümlə verilir və onlar sözlərin hansı suala cavab verdiyini, nə ifadə etdiyini (ad, əlamət, hərəkət, say) müəyyən edirlər [10, s.12].

Məsələn: “Balaca bacım beş qırmızı alma almışdı”. Bu cümlədə...

- balaca *hansi*? sualına cavab verir, əlamət bildirir.
- bacım *kim*? sualına cavab verir, ad bildirir.
- beş *neçə*? sualına cavab verir, say bildirir.
- qırmızı *necə*? sualına cavab verir, əlamət bildirir.
- alma *nə*? sualına cavab verir, ad bildirir.
- almışdı *nə etmişdi*? sualına cavab verir, hərəkət bildirir.

Burada sözlərin məna qrupları haqqında ümumi məlumat verilmişdir. Sonrakı dərslərdə hər bir məna qrupu geniş şəkildə tədris ediləcəkdir. Öyrənənlər ad bildirən sözləri dərk etdikdən sonra onlar üçün yeni dil qaydalarını mənimsəmək çətin olur. Əvvəlki nümunədə şagirdlər başqa məna qrupuna aid olan sözləri müşahidə etmişdilər. Bu səbəbdən də şagirdlərin təfəkküründə biliklərin dəqiqləşməsi üçün “digər məna qrupuna daxil olan sözlər ad bildirən sözlərlə bağlı olur” fikri bir daha öz təsdiqini tapır.

Elmi terminləri başa düşmək ibtidai sinif şagirdləri üçün çətin olduğundan nitq hissələri onlara mənasına uyğun adlarla öyrənilir. III sinifdən etibarən, nitq hissələri elmi adlarla izah edilir. Əsim əşyanın adını, sıfət əşyanın əlamətini, say əşyanın sayını, feil əşyanın hərəkətini bildirən söz kimi izah edilir. I və II siniflərdə şagirdlərə

incəlikləri izah etmək onlarda çəşqinqılıq yaradacağına və tədris yükünü artırıb keyfiyyəti aşağı salacağına görə əşyanın əlamət bildirməsi həm zərfə, həm də sifətə aid edilir. Amma dərslikdə sifət başlığı altında öyrədilən mövzu göründüyü kimi, təkcə sifətləri nəzərdə tutur. Bunu ayırd etmək üçün müəllim şagirdlərə mütləq sifətlə ismin oxşar cəhətlərini izah etməlidir.

Sifətə aid dil qaydalarının I və II siniflərdə öyrədilməsindən geniş formada bəhs edək. I siniflərdə sifətin tədrisinə əlibaya hazırlıq mərhələsində başlanılır. Öyrədənin yardımçılığını ilə uşaqlar elə ilk mövzudan əşyaların sifətin hansı məna qrupuna aid olduğunu öyrənir və yadda saxlayırlar. Bu mövzuda müəllimlərin ən böyük köməkçisi şəkillərdir. Şagirdlər şəkillərə sual verərək onun sifətə aid xüsusiyyətini təyin edirlər. Oxumağı və yazmayı bacarmayan, bilikləri qrafik və şəkillərdəki işarələrin köməyi ilə əldə edən şagirdlərin bu mərhələdə müəllimin zəngin təcrübəsinə və fasiləsiz əməyinə ehtiyacı olur.

Dərs prosesində şəkillərlə işləyən zaman müxtəlif motivasiya formalarından istifadə olunur. Onlardan birini nümunə göstərək:

Fasilitator-müəllim kitabdakı şəkli göstərir və soruşur:

- Şəklə baxanda nə görürsünüz?
- Şəkildə bağça və qız görülür.
- Gəlin, qıza hər hansı bir ad qoyaq.

Şagirdlərin razılığı ilə ən sevilən ad seçilir və qıza Lalə adı verilir.

- Lalə bağçada nə edir?
- Lalə gülləri sulayır.
- Güllər hansı rəngdəirlər?
- Güllər sarı, qırmızı, bənövşəyi rəngdəirlər.

Beləcə, dərslikdəki başqa şəkillərə də suallar verilərək onları bir-birindən ayıran əlamətlər aşkarla çıxarılır. Məsələn, şagirdlər “t” hərfinin və səsinin öyrədilməsi zamanı *təmiz*, *təzə paltar*, *tərs adam*, *tüstülü baca* və s., “n” hərfinin və səsinin tədrisi vaxtı *nəm*, *qanlı köynək*, *nanəli konfet* və s., “g” hərfinin öyrədilməsi zamanı *gözəl qız*, *göy çəmən*, *gülən adam* və s. birləşmələrin tərkibində əlamət və keyfiyyət bildirən sözləri ayırd etməyi bacarır, sifətə aid məlumatlarını yetərinçə genişləndirirlər. Bu nitq hissəsi ilə bağlı dil qaydalarının öyrədilməsi sonrakı məşğələlərdə də davam etdirilir. Verilən şəkillərə baxaraq şagirdlər söhbətin nədən getdiyini, şəklin hərəkət, yoxsa əşyaya aid olduğunu ayırd edə bilirlər.

Şəkillər üzərində əlamət bildirən sözlərin öyrədilməsi əlibə təlimi dövründə də davam etdirilir. Bu məqamı xüsusi vurgulamaq vacibdir ki, rənglər əlamət bildirən sözlərin böyük bir hissəsini təşkil etdiyinə görə onların semantikası üzərində

dayanmaq çox əhəmiyyətlidir. Dərsliklərdə verilən iki şəhərin fərqli zamanlardakı görüntüsü vasitəsi ilə şagirdlər həm həmin şəhər haqqında maraqlı məlumat əldə edir, həm də bir neçə əlamət bildirən sözün tapılması tələb olunur ki, bunu da sxem və şəkillərə baxmaqla müəyyən etmək mümkün olur.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, şagirdlər I sinfin sonunda sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirir, sözün hansı suallara cavab verdiyini yadda saxlayır, sifətlə ismin əlaqəsini dərk edirlər. Həmçinin sifətlərin leksik mənalarını ilkin təsəvvür edir, rəng, dad, keyfiyyət, ölçü bildirən sözlərə aid nümunələr göstirməyi öyrənir və bu sözlər vasitəsi ilə cümlələr qurmağı bacarırlar.

II sinifdə dil qaydalarının mənimsədilməsi üçün çox az vaxt (2 saat) ayrılsa da, bu pillədə şagirdlər əvvəlki ildə öyrəndikləri sifətə aid bilikləri genişləndirir, bu nitq hissəsinin sadə tərifi, eyni zamanda hansı suallara cavab verməsi ilə tanış olur, onu dərk edir və nitqlərində (yazılı və şifahi) başqa sözlərdən ayırmayı bacarırlar. Birinci dərsdə sifət haqqında başlıca məqsəd aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

Sifəti tədris edərkən müəllim motivasiya məqsədi ilə bir-birinə oxşayan iki bina şəkli göstərib şagirdlərdən soruşur (şəkillər forma, rəng, ölçü baxımından fərqlənir).

Sizin fikrinizcə verilən şəkillər bir-birindən nəyə görə fərqlənir?

Uşaqlar gördükleri fərqləri sayırlar, uyğun gələn sualları verirlər. Bununla yanaşı şagirdlər qeyd edirlər ki, binalardan biri düzbucaqlı, digəri isə kvadrat şəklindədir, binalardan biri hündür, digəri isə alçaqdır, binalardan biri yaşıl, digəri isə çəhrayı boyanıb. Müəllimin köməkliyi ilə şagirdlər başa düşürlər ki, saydıqları fərqlər sərf əlamət bildirən sözlərdir. Daha sonra tədqiqat sənədi müəyyənləşdirilir. Əşyalar bir-birindən nəyinə görə fərqləndirilir?

Dörd qrupdan təşkil olunmuş qrup işi üzrə tədqiqat aparılır.

I qrup:

Təqdim olunan əşyanın əlamətini yazır və ayrı-ayrılıqda cümlədə işlədir. Bu zaman şagirdlərə elə sözlər seçilib verilməlidir ki, onların daha öncədən həmin sözlər haqqında anlayışları olsun. Sonra həmin sözlər dörd cümlə daxilində işlədirilir.

1. Yaşıl alma insan sağlamlığı üçün faydalıdır.
2. Göydə çoxlu ağ bulud topalaşmışdır.
3. Yazda şaftalı ağacı çəhrayı çiçəklər açır.
4. Bənövşəyi mənim ən sevdiyim rəngdir.

II qrup:

Bu rənglərə uyğun gələn tanıldığınız əşyaları qeyd edin.

1. Çəhrayı – don, qələm, gül;
2. Ağ – çiçək, daş, köynək;

3. Gøy – qapı, səma, kitab;
4. Qara – toyuq, ayaqqabı, dəftər, tülükü.

Bu sözlərdən ikisini cümlədə işlədin.

1. Ayaqqabı ayağımı sıxırdı.
2. Kitab 324 səhifədən ibarətdir.

III qrup:

Şəkildə verilən əşyaların əlamətlərini yazın.

Qapı – düzbucaklı, böyük, sarı;

Ağac – hündür, yaşıl, yarpaqlı;

Qazan – balaca, qırmızı, yumru;

Gül – ağaç, tikanlı, təzə.

IV qrup:

Verilmiş mətndəki sözlərdən sıfətləri seçir və sual verir, həmin sözün sinonimlərini tapırlar. Məsələn: səma-göy; toyuq-cücə; qara-siyah; balaca-xırda-kiçik; yumru-girdə; təzə-tər-yeni; hündür-uca və s.

Daha sonra isə müasir dərsin mərhələlərindən olan məlumat mübadiləsi aparılır, qrup üzrə işin nəticəsi bütün şagirdlər tərəfindən yoxlanılır və lazımla olarsa əlavələr edilir. Bu mərhələdən sonra dərs, dərslikdə sıfətə aid verilən çalışmalarla davam etdirilir. Mövzunun sonunda öyrənənlərə aydın olur ki, sıfət geniş anlayış olub əşyaların əlamətlərini bildirir və onların oxşar və ya fərqli xüsusiyyətlərini ayırd etmək üçün mühüm cəhətdir. Əlamət bildirən sözlər aşağıdakı məna qruplarına bölünür:

1. Ölçü bildirən sıfətlər (böyük, balaca);
2. Dad bildirən sıfətlər (acı, şirin);
3. Keyfiyyət bildirən sıfətlər (yaxşı, pis);
4. Rəng bildirən sıfətlər (yaşıl, qırmızı, sarı);
5. Qoxu bildirən sıfətlər (ətirli, tünd);
6. Forma bildirən sıfətlər (yumru, uzunsov).

Sıfət isim ilə məna-grammatik cəhətdən rəbitəli olur. Əlamət bildirən sözlər necə?, nə cür?, hansı? suallarından yalnız birinə cavab verir. Sıfətə aid əvvəlcədən öyrənilən biliklər genişləndirilərək möhkəmləndirilir. Dərs zamanı qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün şagirdlərin lazımlı resurslarla təmin olunması vacibdir.

Say elə bir mövzudur ki, bu haqda biliklərə şagirdlər məktəbəqədər yaşlarından yiyələnlərlər. Ona görə də II siniflər bu mövzunu öyrənərkən onu qavramaqda çətinlik çəkmirlər. Sayı öyrənərkən şagirdlər onu başqa nitq hissələrindən seçməyi, ona sual verməyi bacarır, dərk edirlər ki, say əşyanın miqdarını, sırasını bildirir və neçə?, nə

qədər?, neçənci? suallarından birinə cavab verir. Sonra isə verilən nəzəri biliklərlə yanaşı, praktik çalışmaların həlli həyata keçirilərək şagirdlərdə müəyyən bacarıqlar formalaşdırılır.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan dili təlimində aparılan islahatlar məzmun xətlərinin yenidən qurulması və təlim metodlarının optimal seçilməsi əsasında aparılmalıdır. Məzmun xətləri ümumi təlim nəticələrinin reallaşdırılması üçün müəyyən olunan fənn kurikulumunun zəruri hissəsi olub, şagirdlərin qazanacağı bilik və bacarıqları daha aydın təsvir etməyə və onları sistemləşdirməyə xidmət edir. Respublikanın ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili fənninin tədrisinin əsas məqsədi şagirdlərdə hərtərəfli nitq bacarıqları, yəni nitq mədəniyyəti formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu o deməkdir ki, təhsilini başa vurmuş hər bir şəxs aydın və səlis nitqə malik olmalı, öz fikir və düşüncələrini şifahi və yazılı formada sərbəst ifadə etməyi, başqaları ilə ünsiyyət qurmağı, müəyyən problemlə bağlı müzakirə etməyi və müəyyən məqamda söylənilmiş mülahizələri ümumiləşdirməyi bacarmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları. (2020). Bakı, 29 sentyabr.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013). Bakı, Azərbaycan məktəbi, № 5, s.6-17.
3. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında Qanunu. (2003). Bakı, 2 yanvar.
4. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilciliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında (2013-2020-ci illər). (2012). Bakı, 23 may.
5. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası. (2009). Bakı, 13 yanvar.
6. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün fənn kurikulumları (I-IV siniflər). (2008). Bakı, Mütərcim. 495 s.
7. Cəfərova N. (2016). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Bakı, ADPU. 404 s.
8. Cəfərova N. (2019). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. II hissə. Bakı, ADPU. 430 s.
9. İsmayılov R., Nurullayeva Ü. (2021). Azərbaycan dili. (2-ci sinif). Dərslik (2-ci hissə). Bakı, Təhsil NP MMC. 104 s.
10. İsmayılov R., Nurullayeva Ü. (2021). Azərbaycan dili (2-ci sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Radius MMC.

Q R A M M A T I K A

Sintaktik funksiyaların formalaşmasında qoşmaların rolü

Rəhilə Hümmətova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: rahilahummetova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361>

XÜLASƏ

Qoşmalar sözlər arasında sintaktik əlaqə və ya münasibət yaratmaqla mənanın daha konkret və dəqiqlik ifadə olunmasına, danışanın məqsədindən asılı olaraq fikrə xüsusi məna incəliyi verilməsinə xidmət edir. Sintaktik vahidlərin qurulmasında müstəqil və köməkçi sözlər, işaret və nisbi əvəzliklər (leksik elementlər), cümlə üzvləri, cümlə sıralanması və intonasiya əsas faktorlardır. Söz formalarının sintaktik əlaqə yaradan elementləri qrammatik şəkilçilər və qoşmalardır. Qrammatik şəkilçilərin ifadə edə bilmədiyi formal və semantik əlaqələr qoşmalar vasitəsilə həyata keçirilir. Sintaktik vahidlərin qurulmasında bütün dil vahidləri, eləcə də qoşma sözlər arasında sintaktik əlaqə yaradır, mənanın dəqiqlik ifadə olunmasını təmin edir. Qoşmalar qrammatik-semantik əlaqənin formalaşmasına da xidmət edir.

AÇAR SÖZLƏR

qoşma, qoşmanın semantik qrammatik xüsusiyyətləri, qoşmaların sintaksislə əlaqəli tədrisi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 18.04.2023

qəbul edilib: 28.05.2023

G R A M M A R

In the formation of syntactic functions the role of attachments

Rahila Hummatova

Doctor of Philosophy in Philology, Associate professor. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: rahilahummetova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361>

ABSTRACT

By creating a syntactic connection or relationship between words, conjunctions serve to express the meaning more concretely and precisely, and to give a special subtlety of meaning to the idea depending on the purpose of the speaker. Independent words, auxiliary words, signs and relative pronouns (lexical elements), sentence members, order of the sentence and intonation are the main factors in the construction of syntactic units. Grammatical suffixes and conjunctions are the syntactically linking elements of word forms. Formal and semantic relations, which grammatical suffixes cannot express, are realized through conjunctions. In the construction of syntactic units, it creates a syntactic connection between all language units, as well as compound words, and ensures the precise expression of the meaning. Conjunctions serve to form a grammatical-semantic relationship. Conjunctions serve to form a grammatical-semantic relationship.

KEYWORDS

postposition,
semantic-grammatical features of conjunction,
syntactic teaching of conjunctions

ARTICLE HISTORY

Received: 18.04.2023
Accepted: 28.05.2023

Giriş / Introduction

Qoşmalar sözlər arasında sintaktik əlaqə və ya münasibət yaratmaqla mənanın daha konkret və dəqiqlik ifadə olunmasına, danışanın məqsədindən asılı olaraq fikrə xüsusi məna incəliyi verilməsinə xidmət edir. Bu da onu göstərir ki, qoşma həm özündə potensial leksik-semantik mənanı (qoşmalarda leksik məna az da olsa, qalmaqdadır) qoruyur, həm də qrammatik özəlliyyə malik xüsusiyyət daşıyır. Qoşmanın semantik-qrammatik xüsusiyyətlərinin olması müxtəlif sintaktik funksiyaların formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Qoşma istənilən sözə qoşulmur, çünki onları bir-biri ilə əlaqələndirən semantik yaxınlıq olmalıdır. Bu yaxınlıq əlaqələnən sözlərin həm daxili məzmunu, həm də onların ümumi semantikası ilə bağlı yaranır. Qoşma və qrammatik şəkilçilər söz formatının sintaktik əlaqə yaradan elementləridir. Bu şəkilçilər sintaktik əlaqələri təmin edir. Məsələn: *kitabin cildi, insanın taleyi, dağ havası; Mən gəlirəm (Mən müəlliməm); Sən gəlirsən (Sən müəllimsən); gələsiyəm, gəlmışəm, alasıdır, alacaqdır, gəlməlidir* və s. Qrammatik şəkilçilərin ifadə edə bilmədiyi formal və semantik əlaqələr qoşmalar vasitəsilə həyata keçirilir.

Araşdırma. Sintaktik funksiyaların formalaşmasında qoşmanın rolunu integrativ əsaslı təlim prosesində daha aydın görmək mümkündür. “Zaman-zaman diferensial yanaşmalar hissələrə bölünməni, ayrılmaları tənzimlədiyi kimi, integrasiya prosesləri də bütövləşmələrin, tamamlanmaların nəticəsi kimi meydana çıxmışdır”¹.

Qoşma ilə sintaksisin integrasiyası “Sintaktik əlaqələr” mövzusundan başlayır. Aydındır ki, cümlədə sözlər arasında sintaktik əlaqə olmasa, fikir ifadə edilə bilməz. Elə cümlə üzvlərini şərtləndirən amillərdən birincisi də, məhz onlar arasındaki sintaktik əlaqədir. Dilin sintaktik quruluşunun əsas vahidi olan cümlə ayrı-ayrı söz və söz birləşmələrinin məna və qrammatik cəhətdən əlaqəsi əsasında formalaşaraq müəyyən bir fikir ifadə edir, ünsiyyət yaradır. Cümlənin tərkibini təşkil edən sözlər lügəvi mənaya malik olmaqla cümlə daxilində sintaktik suala cavab verərək qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnir. Cümlə daxilindəki həmin söz və söz birləşmələri *cümlə üzvü* adlanır. Məsələn, *Mən bu gün dərsə yaxşı hazırlaşmışam*. Cümlə daxilində verilən bu sözlərin hər biri lügəvi mənaya malik olub, sintaktik suala cavab verir və onlar arasında sintaktik əlaqə mövcuddur. *Mən (uzlaşma) hazırlaşmışam*. Tabeedici üzv mübtədadır. *Dərsə (idarə) hazırlaşmışam*. Tabe edən üzv xəbərdir. *Yaxşı (yanaşma) hazırlaşmışam*. Tabe edən üzv xəbərdir. *Bu gün*

¹<http://sərqqapisi.az. «elm-v-t-hsil» 4...>

(yanaşma) *hazırlaşmışam*. Tabe edən üzv xəbərdir. Beləliklə, cümlə üzvlərinə belə bir tərif veririk: Müstəqil leksik mənaya malik olub, sintaktik suala cavab verən, aralarında məna və qrammatik cəhətdən əlaqə olan söz və söz birləşməsinə *cümlə üzvi* deyilir. Nümunə kimi verdiyimiz bu cümlədə sintaktik əlaqənin yaranmasında əsas vasitələr qrammatik şəkilçilər (-am, -ə) və sözlərin mənaca yanaşmasıdır. Digər nümunələri nəzərdən keçirək:

Munca kövr etdin mana, namehribanlıqdan nə sud?
...Həm dəxi könlümdə dərman, səndən özgə kimsə yox
 (Ş.İ.Xətai).

Yüz dərman tapıldı çarəmdən *qeyri*,
 Yüz dəndlər sağaldı yaramdan *qeyri*,
 Fərhad ilə Məcnun, Kərəmdən *qeyri*,
 Cuma *tək yetməyən* murada kimdir?!

(M.Cuma)

Seçdiyimiz misralarda qrammatik şəkilçilərin ifadə edə bilmədiyi formal və semantik əlaqələri qoşmalar həyata keçirir. Faktı izləyək: munca – bu qədər. Verilən nümunələrdə qoşma olmasa, *cövr* sözü ilə əlaqə necə mümkün ola bilər? Eləcə də “səndən” və “kimsə” sözləri arasında *özgə*, “çarəmdən – dərman”, “yaramdan – dəndlər”, “Kərəmdən” “murada yetməyən” sözləri arasında *qeyri*, “Cuma – yetməyən” arasında *tək* qoşması olmasa idi, bu qədər estetik zövq aşılıyan, yüksək poetik tutuma malik olan misralar yaranardı? Deməli, misralarda işlənmiş bu qoşmalar qrammatik-semantik əlaqənin formalaşmasına xidmət edir. “Qoşmalar idarəedicilik xüsusiyyətinə malikdir və onların qoşulduğu söz ismin müəyyən bir halında olmalıdır” [3, s.336].

Qoşma ilə sintaksis arasında ikinci integrasiya söz birləşmələrinin tədrisi ilə bağlıdır. İsmi və feili birləşmələrin bəzi hallarda qoşma ilə işlənməsi məlum olan dil faktlarındanandır. Qoşmalarla işlənən ismi birləşmələrin birinci tərəfi həmişə substantiv sözlərdən, əsasən, isimlərdən, ikinci tərəfi isə isim və sıfırlardan ibarət olur. Bu cür birləşmələr təyini söz birləşmələrinə tabe olmayan (*qeyri-təyini*) ismi birləşmələr adlanır. *Qeyri-təyini* ismi birləşmələrdə adlıq halda olan isim və ya yiyəlik halda işlənən əvəzlik qoşma ilə birlikdə ikinci tərəfin əlamətini bildirir, yaxud onu müəyyən əşya ilə müqayisə edib mənasını konkretləşdirir. Təyini söz birləşmələrinə tabe olmayan qoşmalı ismi birləşmələrin modeli belədir: müstəqil söz + qoşma + müstəqil söz: *həyat üçün mücadilə, od kimi isti, günəş kimi parlaq, ay kimi soyuq, bizim kimi insan, sənin tək tələbə* və s.

Qoşma sintaktik vahidlərin – feili birləşmələrin tərəfləri arasında da əlaqələndirici vasitə kimi iştirak edir. “Qoşmalar ayrı-ayrı sözlərin birləşməsinə, söz birləşməsi əmələ gətirməsinə kömək edir: *quş kimi uçmaq, arzu ilə yaşamaq*. Qoşmalar öz-özlüyündə feillə əlaqə saxlaya bilməyən, feilin tələblərinə tabe olmayan yiyəlik halın feillə əlaqəsini təmin edir: *onun kimi oxumaq, bizim kimi yaşamaq*” [1, s.72]. Qoşmalar bu cür birləşmələrin komponentləri arasındaki məna əlaqələrini reallaşdırır, onların daha qabarıq şəkildə ifadə edilməsinə, mənanın konkretləşməsinə, fikrin aydın anlaşılmasına imkan yaradır: *yola getmək – yola səri getmək; səhər yatmaq – səhərdən bəri yatmaq, səhərə qədər yatmaq; evə getmək – evə kimi getmək, evədək getmək, evə səri getmək* və s. Qoşmaları dəyişdirərək feili birləşmələrin komponentləri arasında yeni məna əlaqəsi yaratmaq və ya əksinə, onları eyni ilə saxlayıb birləşmənin tərəflərini dəyişdirməklə komponentlər arasındaki məna əlaqəsinə təsir etmək olur. Bu zaman, təbii ki, əlaqənin növü də dəyişəcək: *maşın tək getmək, maşın ilə getmək, maşın üçün getmək, maşına qədər getmək; sahil kənarı ilə gedən, qardaşı ilə gedən, qum ilə sənət yaradan* və s. Göründüyü kimi, feili birləşmələrin mənaları arasındaki fərq qoşmaların grammatik semantikasından asılı olaraq meydana çıxır.

Qoşma ilə sintaksis bölmələri arasında digər integrasiya mühitinin formalaşması cümlə üzvlərinin ifadə vasitələri ilə bağlıdır. Məlumdur ki, qoşma qoşulduğu sözlər müəyyən məna verməklə yanaşı, müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsini də daşıyır. Bu da onu göstərir ki, qoşma həm özündə potensial leksik-semantik mənanı (qoşmalarda leksik məna az da olsa, qalmaqdadır) qoruyur, həm də qrammatik özəlliyyə malikdir. Onun semantik-qrammatik xüsusiyyətlərinin olması müxtəlif sintaktik funksiyanın formalaşmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır.

Məlum olduğu kimi, qoşma qrammatik kateqoriyaya daxildir və o, sözlər arasında əlaqənin yaranmasına xidmət edir. Bu proses zamanı əsas yük ismin hal kateqoriyasının üzərinə düşür. Bu cəhətdən qoşma hal funksiyasını yerinə yetirərək nominativlikdən kənar olur. Buna baxmayaraq o, konkret sintaktik vəzifələrin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Adətən əksər qoşmaların morfoloji cəhətdən dəyişmədiyi məlumdur. Lakin o da məlumdur ki, bir çox qoşmalar qrammatik şəkilçilər (kəmiyyət, mənsubiyət, xəbərlik şəkilçiləri) qəbul edərək substantivləşir. Bu zaman onlar müxtəlif sintaktik vəzifələr (mübtəda, xəbər) yerinə yetirə bilir.

Mübtəda və xəbər cümlənin qrammatik əsasını təşkil edən baş üzvlərdir. Onlar semantik əsaslarla deyil, struktur-funksional əsaslarla müəyyənləşir. Yəni baş üzvlər

xəbərlik – şəxs kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri əsasında formalaşır. Xəbərin ikinci dərəcəli üzvləri (tamamlıq, yer zərfliyi) idarə etməsi də struktur-funksional əsaslara söykənir. Qrammatik formalar sintaktik səviyyədə müxtəlif cümlə üzvlərinin meydana çıxmına şərait yaradır. Bu cəhətləri nəzərə alıqda qoşmanın qoşulduğu sözlə birlikdə cümlənin mübtədası olmayı şübhə yaratır. Mübtəda cümlədə yalnız özünəməxsus qrammatik formada, yəni ismin adlıq halında olması, qrammatik cəhətdən heç bir cümlə üzvündən asılı olmaması ilə deyil, məzmunu ilə də fərqlənir. Belə ki, mübtəda cümlənin fikir özülünü, fikir predmetini, xəbərdəki məzmun predmetini bildirir; substantiv nitq hissələri, söz birləşmələri ilə ifadə olunur; kim?, nə?, bəzən də hara? suallarından birinə cavab verir. Müxtəlif məzmunlu söz və ifadələr substantivləşdikdə məhz bu keyfiyyəti qazana bilir. Mübtəda qrammatik formaların funksiyasından asılı olaraq da müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsini daşımış olur. Qoşmalı sözlər mənsubiyyət və kəmiyyət kateqoriyasının qrammatik formalarını qəbul edərək mübtəda, xəbərlik kateqoriyasının qrammatik formalarını qəbul edərək xəbər vəzifəsini icra edir. Məsələn, Sən hələ də başa düşmürsən ki, *onun kimisi* heç vaxt dediyindən dönməz (Ş.Arif). *Bizim kimilər* bu cəmiyyətlə ayaqlaşa bilmir (İ.Əfəndiyev). *Səndən başqası* illərlə davam edən bu qan davasını yatırı bilməz, gəl daşı ətəyindən tök (İ.M). Vətən torpağından gətirdiyim bu çiçəklər *sənin üçündür*. Maşallah, boyun boydur ki, lap *çinar kimidir* (Ş.Arif). Adam var, nur səpər, işiq yandırar, adam var, fitnəkar *şeytan kimidir* (A.Mikayıł Azaflı). Mənim davam *aqronomladır*, sizinlə nə işim var? (İ.Şıxlı). Tələbələrlə görüş *günortadan sonradır* və s.

Nümunələrdə əvvəlki üç cümlədə mübtəda (onun kimisi, bizim kimilər, səndən başqası), qalan cümlələrdə isə xəbər qoşmalı sözlərlə ifadə olunmuşdur. Göründüyü kimi, qoşmalar müxtəlif semantik tutuma (bənzətmə, səbəb, fərqləndirmə) malikdir. Lakin onların semantik müxtəlifliyi cümlə üzvünü fərqləndirməkdə rol oynamır. Əsas həmin qoşmaların qəbul etdiyi qrammatik formalardır. Onu da qeyd edək ki, bütün qoşmalar substantivləşmədə eyni dərəcədə iştirak etmir. Əsasən, bənzətmə və fərqləndirmə qoşmaları substantivləşib qoşulduğu sözlə birlikdə mübtəda funksiyasında çıxış edir.

Predikativliyin ifadə forması və imkanları geniş olduğu kimi, ifadə vasitələri də olduqca zəngin və müxtəlifdir. Bütün əsas nitq hissələri xəbərlik kateqoriyasının əlamətlərini qəbul edərək (ismin təsirlik halında olan nitq hissələri və feili bağlama istisna olmaqla) predikativlik qazana bilir, ismi və feili xəbər vəzifəsini icra edir. Bu baxımdan semantik müxtəlifliyindən (səbəb, bənzətmə, birgəlik, zaman, məsafə, zaman hüdudu) asılı olmayaraq, qoşmalar xəbərlik kateqoriyasının qrammatik for-

masını qəbul edərək xəbər vəzifəsinin öhdəsindən gəlir. “Qoşmalar qoşulduğu sözlərlə birlikdə cümlənin sadə xəbəri vəzifəsində işlənir” [2, s.114].

Bu cür vəziyyət qoşmalı sözün təyin və tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsini icra edərkən də özünü göstərir. Məlumdur ki, təyin isimlə ifadə olunmuş hər hansı bir cümlə üzvünə aid olaraq onu müxtəlif cəhətdən təyin edir. Təyin həmişə əşya ifadə edən cümlə üzvlərinin əlamətini, keyfiyyətini, kəmiyyətini, sırasını, maddi əsasını, zamanını və s. bildirir. Təyin isimlə ifadə olunan cümlə üzvünü bəzən işarə baxımından, bəzən də başqa bir əşya ilə müqayisə edərək təyin edir. Bu cür semantik müxtəliflik ifadə vasitələrindən də asılı olaraq təyinin məna növlərini formalaşdırır. Onlardan biri də müqayisə təyinləridir. Müqayisə təyinləri təyin olunanın başqa bir əşya ilə müqayisəsi nəticəsində əldə edilən əlamətini aydınlaşdırır. Müqayisə əlaməti bənzətmə, müqayisə məzmunlarını özündə ehtiva edən – *kimi, tək, qədər* qoşmalarından istifadə edilməklə formalaşır. Bu qoşmalar qoşulduğu adlıq hallı söz və birləşmələrlə birlikdə isimlə əlaqələnib müqayisə təyinin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Məsələn: *Məcnuntək* divanə könlüm dağ-daşı həmdəm bildi (Z.Abdulla). Dindirməyin, qan ağlaram, *dağlar qədər* dərdim var mənim (A.Səməd). *Buz kimi* barmaqlar Bənöyüşün yelinində dolana-dolana sığal verdi, sonra da bu zəif barmaqlar ovuc-ovuc südü badyaçaya sağdı (Ş.Arif). Sonra Əzəmət üzünü yamaca tutdu, *qaya kimi* səs çıxardı, elə də bərkdən-bərkdən “Bozdar, ha! Bozdar, ha!” dedi ki, yanındakılar səksəndilər, mat-mat baxdılar (Ş.Arif).

Məlumdur ki, məsdərlər təyin vəzifəsini icra etmir. Lakin adlıq halda olan məsdər və ya məsdər tərkibi müqayisə qoşmaları ilə işlənərkən birlikdə təyin vəzifəsində çıxış edə bilir: *Əbədi bir eşq yaşamaq kimi* dəli bir istək keçir könlümdən (Ş.Rza). *Vətəni sevmək kimi* ali bir hiss onu Milli Qəhrəmana çevirdi.

Aşağıda verilən nümunələrdə *kimi* qoşması ilə işlənən söz və ifadələr daha çox feili xəbərlə əlaqələnib tərz məzmunu yaradır və cümlənin tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsini icra edir. Məsələn:

Çağlamaq istəyirəm *dağda şəlalə kimi*,
Səpilmək istəyirəm çöllərə *lalə kimi* (B.Vahabzadə).

Dünən mənə öz əlində
Gül gətirən bir gəlin də,
Gözlərində min bir sual
Heykəl kimi dayandı lal (S.Vurğun).

Üzünü döndərə *bir sərxoş kimi*,
Sığallana hərdən *bir tərlan kimi* (M.P.Vaqif).

Toran dədə əlini əlinə sürtdü, *bərk-bərk də yuyurmuş kimi* ovxaladı (Ş.Arif).

Qoşmaların qoşulduğu söz və birləşmələr daha çox tamamlıq və zərflik vəzifəsində çıxış edir. Tamamlıq ismin adlıq və yiylilik hallarından başqa, digər hallar və qoşmalarla işlənən isimlər, əvəzliklər, substantivləşmiş nitq hissələri və birləşmələrlə ifadə olunaraq hərəkətin təsirinə məruz qalan, iş, hal-hərəkətin təsiri nəticəsində yaranan, iş və hərəkətin yönəldiyi obyekti bildirir. Tamamlığın müəyyənləşməsində sözün leksik-semantik mənası, qoşmaların yaratdığı məna əsas vasitə kimi mühüm əhəmiyyət daşıdır. Qoşmaların müəyyənləşməsi birbaşa hərəkətin təsiri ilə bağlıdır və bu təsir nəticəsində tamamlıq vəzifəsini icra edən adlar qrupu müxtəlif qrammatik formalar qəbul etməli olur. Təbii ki, qrammatik formalar köməyə çatmayanda digər vasitələrdən – qoşmalardan istifadə etmək lazımlı gəlir. Səbəb-məqsəd, birgəlik, fərqləndirmə, seçilmə qoşmaları qoşulduğu sözlərlə birlikdə vasitəli tamamlıq vəzifəsini icra edir. *Üçün, ilə* qoşması adlıq halda olan xüsusi isimlərə, yiylilik halda olan şəxs əvəzliklərinə qoşularaq vasitəli tamamlıq kimi çıxış edir: *Siz Kərimlə gedin. Anamla mən qalaram. Kərim üçün* bu itki ölümündən betərdir. Bu, *Qüdrət üçün* də, *Şeyda üçün* də gözlənilməz bir hadisə idi (M.Hüseyn).

Fərqləndirici qoşmalara aid edilən *başqa, savayı, ayrı, özgə, qeyri* qoşmaları qoşulduğu söz və birləşmələrlə vasitəli obyekt məzmunu yaradaraq vasitəli tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Bu qoşmalar xüsusiləşmiş tamamlığın yaradılmasında müstəsna rola malikdir. Xüsusiləşmə – cümlə səviyyəsində baş verən semantik-sintaktik hadisədir. Semantik-sintaktik hadisə dedikdə nəyi nəzərdə tuturuq? Sualı cavablandırmaq üçün belə bir cümləyə nəzər yetirək: Hökmdar istəmirdi ki, *xacə Ənvərdən savayı*, bir allah bəndəsi onun bu halını görsün (Y.Səmədoğlu). Bu tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsindəki *xacə Ənvərdən savayı* qoşmalı birləşmə öz məna rolunu nəzərə çarpdırmaq üçün xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilir, fasılə ilə ayrılır və məntiqi vurğu ilə deyilir. Deməli, bu, semantik hadisədir, yəni xüsusiləşmiş üzv (tamamlıq) öz məna rolunu xüsusi olaraq vurgulayır. Həm də o, cümlə içərisindən seçilərək xüsusi fasılə və intonasiya ilə deyilir. Həmin qoşmalı birləşmə cümlədən kənar necə tamamlıq ola bilər ki? Bu da xüsusiləşmənin sintaktik hadisə olduğunu bildirir. İntonasiya, fasılə, vurğu, söz sırası ilə yanaşı, xüsusiləşməni yaradan bir sıra leksik-qrammatik vasitələr var. Bu vasitələrdən bir qismi cümlənin xüsusiləşən üzvlərinə qoşulmaqla onu cümlənin digər üzvlərindən ayıran qoşmalardır. Qeyd edildiyi kimi, fərqləndirici məzmun əmələ gətirən *başqa, savayı, qeyri, əlavə, ayrı, əvəzinə* qoşmaları xüsusiləşmiş tamamlıq yaradır. Xüsusiləşən tamamlıqla xəbər arasında olan idarə əlaqəsi zəifləyir. Tamamlıqlar bu qoşmalarla xüsusiləşərək digər

üzvlərlə birlikdə müəyyən məna münasibətləri yaradır.

1. Xüsusiləşmiş tamamlıq bütövün bir hissəsini bildirir: *Əzəmətin evindən başqa*, hər yer yanmışdı (Ş.Arif). Cümənin ümumi semantikasına nəzər yetirsək, təsdiq feili xəbərlə ifadə edilmiş hərəkət və əlamətin xüsusiləşmiş tamamlığa aid olmadığını görərik. Yəni yanın hissəyə Əzəmətin evi daxil deyil.

2. Xüsusiləşmiş tamamlığın ifadə etdiyi əşya, hadisə istisnalıq, istisnaetmə kimi məna bildirir: *Sahildə küləyin viyiltisindən başqa*, heç nə eşidilmirdi (İ.Əfəndiyev). Bu cümlədə feili xəbər əvvəlki cümlənin feili xəbərinin əksinə olaraq, inkarda işlənmişdir. Burada bir istisnalıq var, yəni heç nə eşidilmir, səs yoxdur, eşidilən ancaq küləyin səsidir.

3. Xüsusiləşmiş tamamlıqda ifadə edilən əşya və ya şəxs digər üzvdəki əşya və ya şəxslə eynicinsli olduğunu bildirir, yəni xüsusiləşmiş tamamlıqlı cümlədə hər ikisinin varlığı mümkün olur: *Səmər nənə və Cahandan başqa*, kəndin yeniyetmə qızları da həyətdə idi (Ş.Arif). Cümlədən də görünür ki, həyətdə olan həm xüsusiləşmiş tamamlıqla ifadə edilən şəxslər, həm də mübtəda vəzifəsini icra edən *kəndin yeniyetmə qızları* birləşməsi ilə ifadə olunan şəxslərdir.

Fərqləndirmə qoşmalarından əlavə, digər qoşmalar xüsusiləşmiş tamamlıq yaratır. *Haqqında, barəsində* qoşmaları feili xəbərlə birbaşa əlaqəyə girir, qoşulduğu söz və birləşmələrlə birlikdə vasitəli tamamlıq vəzifəsini icra edir: *Cahanın haqqında* eşitdikləri Əzəməti yandırıb qovururdu. Kənddə *onun özünüñ barəsində* də piçapiç düşmüştü və bu piçapiç Kəlbə Kəhərin qulağına çatmışdı (Ş.Arif).

Qoşmaların qoşulduğu sözlərə müəyyən məna çalrı verdiyi, bəzən eyni qoşmaların omonimlik xüsusiyəti daşıyaraq fərqli məzmuna malik olduğu faktları bizə məlumdur. Qoşmalardakı bu cəhətlər sintaktik səviyyədə fərqli vəzifə yarada bilir. Bəzən sözün özünün məzmununda olan semantika ilə, qoşmanın məzmunu arasında uyğunsuzluq olmur və hər iki halda həmin sözlər eyni sintaktik vəzifə daşıyır. Məsələn: *Axşama hamı bizdə olacaq*. Verilmiş cümlədə yönlük halda olan *axşama* sözü zaman zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Əgər cümlədə bu sözə *kimi* qoşması əlavə etsək, yenə də həmin söz qoşma ilə birlikdə zaman zərfliyi vəzifəsini icra edəcək: *Axşama kimi hamı bizdə olacaq*. Deməli, sintaktik vəzifə eynidir. Fərq qoşmanın yaratdığı zaman hüdudundadır. Lakin bu heç də o demək deyil ki, qoşma qoşulduğu sözün sintaktik vəzifəsini dəyişmir.

Qoşma istənilən sözlərə qoşulmur, çünki onları əlaqələndirən semantik yaxınlıq olmalıdır. Semantik yaxınlıq əlaqələnən sözlərin həm daxili məzmunu, həm də onların birlikdə ümumi semantikası ilə bağlı yaranır. Verilən nümunədə bunun şahidi olduq. Belə ki, “axşam” və “kimi” qoşmalarının əlaqələnməsi ümumi zaman

hüdudunun meydana çıxmاسını şərtləndirdi. Zaman məzmunu “axşam” sözünün fərdi semantikasında olsa da, zaman hüdudu yoxdur. Zaman hüdudunun yaranması “axşam” zərfinə artırılan yönük hal şəkilçisidir. Yönüük hal hərəkətin yönəldiyi şəxsi, əşyani, hərəkətin istiqamətini, hərəkətin çatacağı son nöqtəni, zaman və məkan hüdudunu bildirir. Demək, zaman məzmunu *axşam* zərfinin daxili semantikasında olsa da, zaman hüdudu qrammatik forma ilə (-a) yaransa da, *kimi* qoşmasının həmin sözlə əlaqələnməsi zaman hüdudunu daha konkret edir, onu dəqiqləşdirir.

Kimi qoşması yalnız zaman hüdudunu deyil, həm də məkan hüdudunu dəqiqləşdirir. Bu zaman o, daxili, fərdi semantikasında yer, məkan anlayışı olan sözlərlə əlaqələnir, yəni yönük halda olan isimlərə qoşulur. Məsələn: *Yaylağa maşınla gedəcəyik*. *Yaylağa* – haraya? sualına cavab verir, cümlədə sintaktik vəzifəsi yer zərfliyidir. *Yaylaq* leksik vahidinin semantikasında yer, məkan anlayışı qabarık şəkildə hiss olunur, məkan hüdudunu isə yönük halın şəkilçisi formalaşdırır. Əvvəlki nümunədə yönük hal zaman zərfinə əlavə olunaraq zaman hüdudunu, bu cümlədə isə məkan mənalı ismə artırılaraq məkan hüdudunu şərtləndirir. Əgər bu cümləyə *kimi* qoşması əlavə edilsə, o, məkan hüdudu anlayışını konkretləşdirib mənanı qüvvətləndirər: *Yaylağa kimi maşınla gedəcəyik*. Qoşma əlavə edilmiş hər iki cümlədə qoşmalı birləşmələrin sintaktik vəzifəsi zərflik olsa da, semantik məna növünə görə fərqlidir. Birincisi zaman, ikincisi yer zərfliyidir.

Onu da qeyd edək ki, fərdi, daxili semantikasında yer, məkan məzmunu olmayan xüsusi isimlərə yönük hal şəkilçisi ilə qoşma əlavə olunarsa, o zaman həmin birləşmə də yer zərfliyi vəzifəsini icra edə bilər. Məsələn: Yavaş-yavaş, enə-enə düz Əzəmətə sarı yönəldi (Ş.Arif). *Yaylaq* sözündən fərqli olaraq, Əzəmət xüsusi isminin leksik semantikasında yer, məkan anlayışı yoxdur. Bu dil vahidinə həmin mənanı qazandıran təklikdə yönük halın qrammatik forması deyil. Çünkü yönük halla işlənən Əzəmətə sözü kimə? sualına cavab verər: Uşağı Əzəmətə verdi – kimə? Əzəmətə. Cümlənin vasitəli tamamlığı olur. Onu idarə edən xəbərin ifadə vasitəsi statik feildir. Əvvəlki cümlədə Əzəmətə sözü təklikdə yox, yönük hal + qoşma + dinamik feillə ifadə olunan yönəldi xəbəri ilə birlikdə istiqamət məzmunu qazanır və cümlənin yer zərfliyi vəzifəsini icra edir. Deməli, bu cümlədə istiqamət məzmununun yaranmasının əsas yükü qoşmanın üzərinə düşür, dinamik feil də ona təkan verir. *Yaylağa kimi maşınla gedəcəyik* cümləsində isə qoşma əvvəlki sətirlərdə qeyd etdiyimiz *kimi*, məkan mənasını qüvvətləndirir və ona son hüdud məzmunu qazandırır. *Kimi* qoşması, həmçinin kəmiyyət hüdudunu da bildirir. Bu zaman o, (sinonimi – qədər) əsasən, konkret mənalı isimlərlə əlaqələnir.

Məsələn: *Dizə kimi qar yağmışdı*.

Əvvəlki cümlələrdən fərqli olaraq, bu cümlədə *kimi* qoşmasını işlətməmək qeyri-mümkündür. Qoşmanı işlətməsək, cümlə belə alınacaq: *Dizə qar yağmışdı*. Göründüyü kimi, cümlədə məntiqi əlaqə yoxdur. Qoşma bu nümunədə də yönlük halda olan sözlə əlaqələnib. Burada da hüdud anlayışı yönlük halla ifadə edilir, lakin *kimi* qoşması kəmiyyət hüdudunu, ölçü miqyasının son nöqtəsini formalaşdırır. Qoşma idarə etdiyi *dizə* sözü ilə birlikdə kəmiyyət zərfliyi (nə qədər?) vəzifəsini icra edir. Əgər bu qoşma cümlədə işlənməsə idi, *diz* sözünün leksik mənası onun kəmiyyət zərfliyi vəzifəsini icra etməsi üçün yetərli olmazdı. Bu da onu göstərir ki, cümlə üzvlərinin formalaşmasında leksik mənalı söz əsas baza olduğu kimi, qoşmalı birləşmələrin də müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Linqvistik müstəvidə təhlilə cəlb etdiyimiz faktlar və aparılan müşahidələrdən aydın olur ki, hər üç cümlədə hüdud anlayışı var və bu anlayışın yaranmasında qoşmalar xüsusi çəkiyə malikdir. Lakin eyni hüdud məzmununa yox, fərqli məzmunlara. Belə olan halda onlar uyğun sintaktik vəzifəni yarada bilmir. Yəni qoşmalı birləşmələrin hər biri zərfliyin ayrı-ayrı məna növləri – zaman, yer, kəmiyyət zərfliyi vəzifəsini icra edir. Qoşmalı birləşmələrin zərfliyin müxtəlif məna növlərində olması həm cümləni formalaşdırın tərkib hissələrinin semantik-qrammatik cəhətdən əlaqələnməsindən, yəni əlaqəyə girdiyi sözün semantikasından, həm də birləşmənin özünün leksik-semantik xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bu, verilən nümunələrdən aydın göründü. Zərfliyin digər semantik növlərinin formalaşmasında da qoşmalı birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin əhəmiyyət kəsb etdiyini nümunələr əsasında müşahidə edək: Əzəmət üzüyuxarı *kəndə sarı* getdi, daşlı-qayalı sildirişmələri o baş-bu başa vurdu (Ş.Arif); *Fikirlərimizi tamamilə mənimsədikdən sonra* orduya buraxıldı (Y.V.Çəmənzəminli); Səfərlə Miraxur *Küriün qıraqına qədər* bir yerdə getdilər, orada halallaşıb ayrıldılar; Səfər *Şişəyə tərəf*, Miraxur isə *Araza doğru* getdi (Y.V.Çəmənzəminli); Kəhər *Cahanın adını eşitdiyi üçün* finxirib şahə qalxdı (Ş.Arif); *Qanlar tökən zaman kimi*, Vurdun neçə yara, getdin (A.M.Azaflı); İlyas *Fəxrəddini görmək üçün* saraydan çıxdı, çayın sahilinə gəldi (M.S.Ordubadi).

Qoşmaların bəziləri zərfliyin xüsusiləşməsində iştirak edir. Buraya *kimi*, *əvəzinə*, qoşmalaşmaqdə olan *halda*, qoşmalaşmaqdə olan və feili bağlama funksiyası daşımayan *baxmayaraq* sözlərini aid etmək olar. Tərzi-hərəkət zərflikləri, əsasən, feili sıfət tərkibləri, ismi birləşmələrə *kimi* qoşmasının birləşməsi ilə xüsusiləşir. Məsələn: *Baxdıqlarına, gördüklərinə inanmağa çətinlik çəkdiyi kimi*, dünyada belə şeylərin olduğuna da inanmırı (Ş.Arif). Qarşılaşdırma zərfliyi məsdər tərkibinə *əvəzinə* qoşmasının qoşulması ilə xüsusiləşir: Dəstə uzaqlaşdı, *kiçilmək*, *balaca görünmək* *əvəzinə*, cərgələndi, enləndi, böyüdü! (Ş.Arif). Məlumdur ki, uzaqlaşan

hansısa bir obyekt, şəxs və s. zamanla balacalaşır, nöqtə boyda olur və nəhayət, gözdən itir. Ancaq qoşmali məsdər tərkibi ilə xüsusiləşmiş zərfliyin semantikasında bu, əksinədir, onda ifadə olunan fikir feili xəbərdəki hərəkətlə ziddiyyət təşkil edir. *Baxmayaraq*, *halda* qoşmaları da xüsusiləşmiş qarşılaşdırma zərfliyi yaradır: *Topatopa qar yağdığını, yolu-izi itirdiyinə baxmayaraq*, Toran dədə atın axtarışına getməkdə israrlı idi (Ş.Arif). *Min cür nəzakət donuna büründüyü halda*, yaratdığı xəcalət, utancaqlıq tərini quruda bilmədi (Ş.Arif). *Payızdan xeyli keçməsinə baxmayaraq*, cənub günəsi günorta zamanları yenə isti və cansızıcı olurdu (M.İbrahimov).

Nəticə / Conclusion

Dil faktlarının linquistik təhlili, müşahidə edilən dil materialları dilçiliyin sintaksis bölməsində qoşma ilə retrospektiv integrasiyanın nə qədər vacib, labüb və önəmlı olduğunu sübut edir. İnteqrativ əsaslı təlim qoşmaların sintaktik əlaqələrinin yaranmasında, sərbəst söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində, cümlə üzvlərinin ifadəsində, tamamlıq və zərfliyin xüsusiləşməsində müstəsna rolu olduğunu aydın əks etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (2007). Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Bakı, Şərq-Qərb. 424 s.
2. Kazımov Q. (2000). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Ünsiyyət. 496 s.
3. Kazımov Q. (2010) Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Elm və təhsil. 400 s.
4. Xətayı Ş.İ. (2005). Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 384 s.
5. <http://serqqapisi.az>. «elm-v-t-hsil» 4...

Q R A M M A T I K A

Qeyri-həmcins təyinlər

Nabatəli Qulamoglu

DİM yanında İctimai Şuranın üzvü, təhsil eksperti. Azərbaycan.

E-mail: n_palangov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>

XÜLASƏ

Məqalədə qeyri-həmcins təyinlərin tədqiqat tarixinə qısa ekskursiya edilərək onların müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə cəhd edilmişdir. Sirr deyil ki, qeyri-həmcins təyinlər nə Azərbaycan, nə də rus dillərində geniş tədqiq edilib. Məhz bu səbəbdən onunla bağlı xeyli qeyri-müəyyənlilikin olduğu vurğulanaraq hər iki dil bu aspektdən müqayisə edilmiş, qeyri-həmcins təyinlərin ifadə vasitələri göstərilmişdir. Məqalədə dilçi alımlarımızın qeyri-həmcins təyinlər barədə apardığı tədqiqat işlərinin nəticələri ümumiləşdirilmiş, ən başlıcası, indiyə kimi təyinlərin təyinlənənə münasibətdə təsnifatının aparılmadığı vurğulanmışdır. Dilçilik tariximizdə ilk dəfə olaraq bu prinsip əsasında klassifikasiya aparılmışdır. Təsnifata daxil olan hər bir növə aid nümunələr verilmiş və təhlil edilmişdir. Müəllif öz fikirlərini möhkəmləndirmək üçün sxemlərdən istifadə etmiş, burada təyin, təyinin təyini və əsas təyinlənən arasındakı sintaktik əlaqələr göstərilmişdir. Dilçilər həmcins və qeyri-həmcins təyinlər arasında sərhəd müəyyən etməyin çətin olduğunu vurğulamışlar. Ən mühümü, həmin sərhəd konkret müəyyən edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

təyin, təyinin təyini,
qeyri-həmcins təyin,
həmcins təyin,
təyinlənən

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 22.04.2023
qəbul edilib: 24.05.2023

G R A M M A R

Non-identical designations

Nabatali Gulamoglu

Member of the Public Council under the Ministry of Education, education expert.
Azerbaijan. E-mail: n_palangov@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>

ABSTRACT

In the article, a brief excursion into the research history of non-homogeneous determinations is made. Here, it was considered appropriate to study the non-homogeneous designations in a comparative manner. It is no secret that non-homogeneous designations have been widely studied neither in Azerbaijani nor in Russian languages. It was for this reason that it was emphasized that there is considerable uncertainty about it. Both languages were compared from this point of view, and the means of expression of dissimilar definitions were shown. The results of the research conducted by our linguists on non-homogeneous designations are summarized. Most importantly, it has been emphasized that until now appointments have not been classified in relation to the appointee. For the first time in our history of linguistics, a classification was made based on this principle. Samples of each species included in the classification were given and analyzed. The author used schemes to reinforce his ideas. In the diagrams, the syntactic relations between the determiner, the determiner, and the determined are shown.

KEYWORDS

definition, determination of appointment, inhomogeneous definition, homogeneous definition, determinable

ARTICLE HISTORY

Received: 22.04.2023

Accepted: 24.05.2023

Giriş / Introduction

Azərbaycan dilində qeyri-həmcins təyinlərin öyrənilməsi tarixinə qısa ekskursiya etsək, görərik ki, bu çox da qədim deyil. 1971-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutu tərəfindən hazırlanmış “Qrammatika azerbaydjanskoqo yazıka” («Грамматика азербайджанского языка») adlı kitabda qeyri-həmcins təyinlər barədə informasiya yoxdur. Burada təyinlə təyinolunan arasındaki münasibətlərə toxunulsa da, qeyri-həmcinslikdən söhbət belə getmir.

“... a) əgər təyinolunanın əsas və ikinci dərəcəli xüsusiyyətlərini əks etdirən bir neçə təyinə rast gəliriksə, heç şübhəsiz, təyinolunana daha yaxın təyin onun başlıca xüsusiyyətini ifadə edir” [4, s.290]. Müəlliflər buna uyğun olaraq nümunə də gətirirlər.

...Aslanovun belə qayğıkeşliyindən razı qalıb gülümsəyən alyanaqlı, qarasaçlı, utancaq qız yenə qapı dalında görünməz oldu (H.Mehdi). Göründüyü kimi, burada fərqli məsələdən söhbət gedir. Müəlliflər təyinolunana ən yaxın olan təyini digər həmcins təyinlərdən fərqləndirirlər, lakin qeyri-həmcins təyin barədə heç bir təsəvvür yaranmır. Həmmüəlliflər Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov tərəfindən 1972-ci ildə nəşr edilmiş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında qeyri-həmcins təyinlər barədə məlumat oxuyuruq:

“5) Təyinə aid təyinlər. Bir çox dillərdən fərqli olaraq, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində -kı (-ki, -ku, -kü), xüsusən -dakı (-dəki), həmçinin -lı (-li, -lu, -lü) şəkilçili ismi sıfətlər kökləri hesabına əşyalığa malik olduğundan, özləri təyin kimi çıxış etdikdə belə, təyin tələb edir” [1, s.178-179]. Dilçi alımlər yazıçı Ə.Məmmədxanlıdan aşağıdakı nümunəni misal göstərirrlər:

Buludlar belə, bu açıq geniş səmalardaki yollarında sanki yorulub dayanır.

Müəlliflər bu tip təyinlərin başqa ifadə vasitələrini də qeyd edirlər: **bu gecəki** hadisə, **daş hasarlı** bina. İlk dəfə məhz burada “qeyri-həmcins” ifadəsi işlənir: “Bu təyinlərin sırası pozulduqda, yəni ismi sıfətlərdən ibarət təyinlər – təyinolunanlar öz təyinlərindən qabağa düşdükdə və ya əvvəl gəldikdə bir-birinin təyinliyindən çıxıb eyni bir (ümumi) təyinolunana aid **qeyri-həmcins** (fərqləndirmə bizə məxsusdur) təyinlər kimi işlənir” [orada]. Beləliklə, qeyri-həmcins təyinlər haqqında ilk məlumatı buradan alırıq. Həmin kitabın sonrakı nəşrlərində də eyni fikirlər təkrar olunur. Lakin qeyri-həmcins təyinlərin türk dilini başqa dillərdən fərqləndirən əlamət kimi əsaslandırması gerçəkliyi tam əks etdirmir.

Belə hallarda rus dili ilə müqayisə aparmaq daha uyğundur. Bir tərəfdən dil kateqoriyalarına yanaşma zamanı əsasən rus dilinə istinad etmişik, çünkü vaxtilə rus dili

vahid dövlətin (SSRİ) dili olmuşdur; digər tərəfdən rus dili morfoloji strukturuna görə türk dilindən ciddi fərqlənir. A.M.Peşkovski, A.A.Şahmatov, M.N.Peterson, V.V.Vinoqradovun elmi əsərlərində bu termin haqqında məlumat yoxdur. Bizim müşahidələrimizə görə, qeyri-həmcins təyinlər haqqında ilk geniş məlumata həmmüəlliflər V.V.Babaytseva və L.Y.Maksimovun kitabında rast gəlirik. Rus dilçilərinin qeyri-həmcins təyinlərə xüsusi diqqət ayırmaması iki səbəbdən irəli gəlir:

1. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, rus dilində təyinin ifadə vasitələri həm uzlaşma, həm də digər yollarla əmələ gəlir. Ona görə də dilçi alimlərin diqqəti uzlaşan və uzlaşmayan təyinləri araşdırmağa daha çox yönəlmüşdür. Azərbaycan dilində isə təyin və təyinolunan arasında yalnız yanaşma əlaqəsi vardır.
2. Rus dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilində mövcud olan qeyri-həmcins təyinlər ifadə vasitələrinə görə xeyli rəngarəngdir.

V.V.Babaytseva və A.Y.Maksimovun ali məktəblər üçün hazırladığı dərslikdə etiraf edilir ki, həmcins və qeyri-həmcins təyinlər arasında sərhəd saxlamaq çox çətindir. Ardınca adını çəkmədikləri ədəbiyyata istinadən yazılırlar: “Qrammatik ədəbiyyatda həmcins və qeyri-həmcins təyinləri fərqləndirməyin qrammatik (morpholoji və sintaktik) kriteriyaları qeyd edilir” [5, s.151]. Hələ SSRİ Elmlər Akademiyası tərəfindən 1956-cı ildə nəşr edilmiş kitabda yazılır: “Əgər əvvəldə gələn sıfət özündən sonra gələn söz birləşməsinə bütövlükdə aiddirsə, bu sıfətlər həmcins deyil” [8, s.43].

Müəlliflər buna aid aşağıdakı nümunələri misal götirirlər:

Шел длинный товарный поезд (А. Чехов).

Были в конторе старые висячие стенные часы (Л. Толстой).

Söhbət sıfətlərdən getsə də, onlar təyini ifadə edirlər. Belə təyinlərin həmcins olmaması iddiası o deməkdir ki, onlar qeyri-həmcinsdir, çünkü bir cümlədə bir neçə təyin iştirak edirsə, onlar ya həmcins, ya da qeyri-həmcinsdir. Göründüyü kimi, kitab müəllifləri sıfətlərin həmcinsliyi üçün əsas kriteriyanın sözlər arasındaki əlaqə olduğunu önə çəkir. Bu fikirlə qismən razılaşmaq olar, lakin təyinlə təyinlənənlər arasındaki əlaqə geniş tədqiq edilmədiyindən yuxarıda verilmiş qayda dayanıqlı deyil. Verilmiş cümlələri Azərbaycan dilinə tərcümə etsək, təyin və təyinolunanlar arasındaki əlaqə fərqli olacaqdır.

Uzun yük qatarı keçdi (A.Çexov).

Kontorda köhnə asma divar saatı vardi (L.Tolstoy).

Əvvəla, təyinlə təyinlənənlər arasındaki əlaqə Azərbaycan dilində fərqlidir, yəni onlar uzlaşma deyil, yanaşma vasitəsilə bir-birinə bağlanır. İkinci cümlədə istənilən halda bu təyinləri həm həmcins, həm də qeyri-həmcins formada işlətmək olar.

Kontorda köhnə, asma, divar saatı vardı (L.Tolstoy).

Lakin bu qayda birinci cümlə üçün işləmir, çünki təyinolunan ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur. Beləliklə, birinci cümlənin yalnız bir təyini (uzun), ikincinin isə iki həmcins təyini (köhnə, asma) ola bilər.

Təyinlərin həmcinsliyini onların semantikasına görə müəyyən edən dilçi alımlar də vardır: “Həmcins təyinlər bir və ya bir neçə əşyanı vahid əlamət üzrə (rəng, material, ölçü və s.) müəyyən edir, qeyri-həmcins təyinlər isə əşyaları müxtəlif tərəflərdən müəyyən edir” [5, s.151].

Belə yanaşma da həmişə özünü doğrulda bilmir. Həm Azərbaycan, həm də rus dilində həmcins təyinlər əşyanı müxtəlif tərəfdən izah edə bilir. Bir və ya bir neçə əşyanı müxtəlif tərəfdən izah edən təyinlərə elə rus dilindən yüzlərlə misal göstərmək olar.

Sahilin yaxınlığında sularda böyük, qara, küncşəkilli daşlar görünürdü (Kuprin).

Təyinlərdən ikisi əlamət, biri isə forma bildirir. Bu, yuxarıda verilmiş qaydanın qeyri-sabitliyindən xəbər verir. Belə çıxır ki, söz sənətkarları həmcins təyinlər işlədərsə, əşyanı yalnız bir cəhətdən (ya əlamət, ya keyfiyyət, ya forma və s.) izah etməlidir. Bu isə gerçək həyatın təsvirini təhrif etməkdir. Əgər müəyyən edilmiş qayda, tək-tək istisnaları çıxməqla, özünü doğrultmursa, deməli, o, normaya uyğun deyil.

Təəssüf ki, bəzi Azərbaycan dilçiləri də belə yanlış fikrin təsiri altına düşmüşlər.

“Qeyri-həmcins təyinlər əşya və ya əşyaları bir cəhətdən təyin edir” mülahizəsi elə rus dilçiləri tərəfindən təqnid edilmişdir. N.S.Valqinanın fikrincə, *təzə moskva qəzeti*, *yeganə ağ donluq* əşyanı müxtəlif cəhətdən təyin etdiyi üçün qeyri-həmcinsdir. Şübhə yoxdur ki, *yeganə* və *ağ* sözləri arasında fasılə verməklə onları həmcins təyin kimi işlətmək olar. Müəllifin həmcins təyinlərə dair gətirdiyi nümunələr də bu fikrin dayanıqlı olmadığını sübut edir.

Məktub iri, əsəbi, nazik xətlə yazılmışdı [6, s.219].

Professor Q.Kazımov da bu fikrin doğru olmadığı qənaətindədir: “Lakin həmcins təyinləri yalnız təyinlərin leksik semantikasına, yəni eyni növdən olan əlamətin ifadəsinə görə fərqləndirmək də həmişə özünü doğrultmur, çünki bir çox hallarda həmcins təyinlər müxtəlif əlamətlərin bir blokda birləşməsi əsasında formalasır; məs.: Bu, iyirmi səkkiz yaşında, ortaboylu, ariq bir qadın idi (İ.Əfəndiyev)” [3, s.223].

Təyinlənən sözə münasibətdə təyinin ifadə vasitəsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu fikir də prof. N.S.Valqinaya məxsusdur və onunla razılaşmamaq mümkün deyil. O, bir sıra təyinlərin dəyişkən xarakterli olduğunu tutduğu mövqedən asılı hesab edir [6, s.219]. Lakin bu qayda Azərbaycan dili üçün həmişə xarakterik deyil, çünki rus dilində, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, uzlaşmayan təyinlər də vardır. Amma birmənalı şəkildə demək olar ki, təyinlənən sözdən sonra gələn təyinlər mütləq həmcinsdir. Bu qayda Azərbaycan dilinə də aiddir.

O özünə bir dost seçmişdi, ağılli, dərrakəli və fərasətli.

Qeyri-həmcins təyinlər haqqında prof. Ə.Abdullayev və prof. Q.Kazimovun fikirləri xüsusi diqqət çəkir. Dilçi alımlər bu mövzu üzrə bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmişlər. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Qeyri-həmcins təyinlərin bir çox ifadə vasitələrinin müəyyən edilməsi.
2. Həmcins təyinləri yalnız leksik semantikasına görə müəyyən etməyin bəzən doğru olmadığı.
3. Həmcins təyinləri müəyyən edərkən həmcins üzvlərə xas olan başqa əlamətlərin (onların bir üzv ilə bağlılığı, sadalama intonasiyası ilə deyilməsi) nəzərə alınmasının vacibliyi.
4. Biri digərinə aid olan, biri digərini təyin edən təyinlərin qeyri-həmcins təyin olduğunu göstərilməsi.
5. Təyinedici söz və birləşmələrin həmcinsləşdirilməsinin müəllifdən asılı olduğunu müəyyən edilməsi.
6. Biri digərinə aid olan təyinlərin quruluşca mürəkkəb olduğunu qeyd edən alımlərin onları qeyri-həmcins təyinlər sırasına daxil etməsi.

Sonuncu bənddən belə fikir hasil olmamalıdır ki, guya hər bir mürəkkəb təyin qeyri-həmcinsdir. Məlum məsələdir ki, mürəkkəb təyinlər sintaktik vahidlərlə ifadə olunanlardır. Deməli, istənilən qeyri-həmcins təyin quruluşuna görə mürəkkəbdır, lakin hər mürəkkəb təyin qeyri-həmcins deyil. “**Dağ boyda** kişi özü gəlmişdi” cümləsində təyin söz birləşməsi vasitəsilə ifadə edilmişdir, deməli, mürəkkəbdır, lakin həmcins deyildir. Qeyri-həmcins təyinlər haqqında yuxarıda sadalanan qaydaların müəyyən edilməsinə baxmayaraq, indi də onlar barədə mübahisəli məqamlar qalmaqdadır.

Bəlkə də, bu səbəbdəndir ki, həmin mövzunu məktəb programından xaric etmişlər.

Əvvəlcə “qeyri-həmcins” anlayışının məzmununa diqqət edək. Dilçi alımlarımız Ə.Abdullayev və Q.Kazimov haqlı olaraq vurgulayırlar ki, qeyri-həmcins təyin təyinin təyinidir. Deməli, qeyri-həmcins təyin üçün düstur belədir: təyin + təyin (həm

də təyinlənən) + əsas təyinlənən. Əgər biz təyinləri “qeyri-həmcins” adlandırırsaq, deməli, onun həmcins olmaq imkanı olmamalıdır. Bir neçə cümləyə diqqət edək.

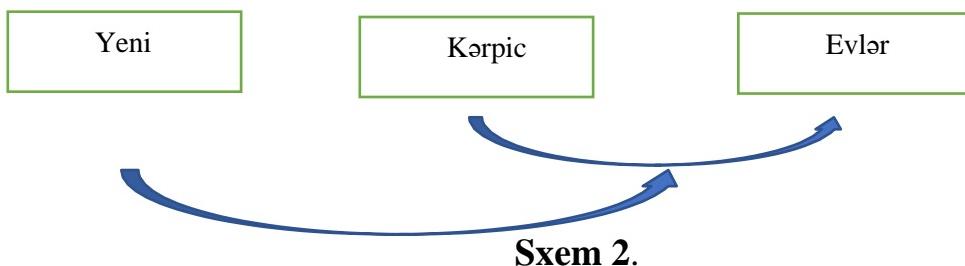
1. Yol boyu *yeni, kərpic evlər tikilmişdi* (1-ci sxem).
2. *Mən qonşudakı dükandan dama-dama, yun köynək almışdım.*

Bu cümlələri aşağıdakı kimi də formalaşdırmaq olar:

3. *Yol boyu yeni kərpic evlər tikilmişdi* (2-ci sxem).
4. *Mən qonşu dükandan dama-dama yun köynək almışdım.*

Sxem 1.

Sxem 2.

Göründüyü kimi, 1 və 2-ci cümlələrdə həmcins (1-ci sxem), son sıralarda (2-ci sxem) isə qeyri-həmcins təyin işlənmişdir. Deməli, belə təyinlərin qeyri-həmcins olması barədə mütləq fikir söyləmək olmaz, onlar müəllifin məqsədindən asılıdır. Daha iki nümunəyə nəzər yetirək.

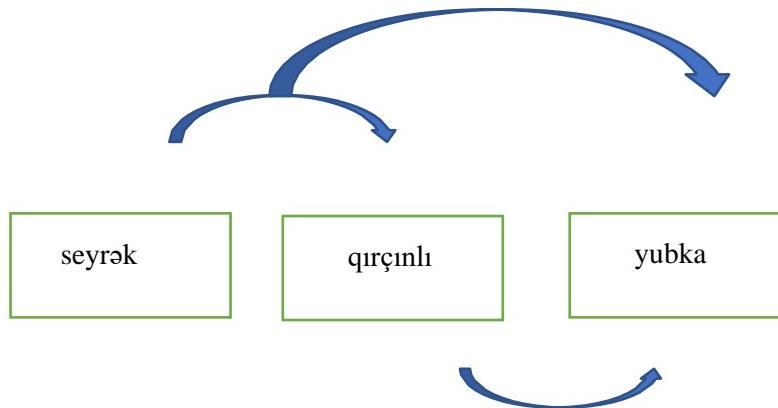
5. *Generalin əynində geniş qırmızı zolaqlı şalvar vardı.*
6. *Əynindəki seyrək qırçınlı yubka ona xüsusi gözəllik verirdi.*

Əvvəlki cümlələrdən fərqli olaraq, bu cümlələrdəki təyinləri həmcins təyinlərə transformasiya etmək mümkün deyil, çünki burada təyinin təyini yalnız özündən sonrakı sözə aiddir. Əgər biz *geniş* və *seyrək* sözlərini həmcins təyin kimi işlətmək istəsək, onda gərək onlardan sonra vergül qoyaq. Lakin aşağıda verilmiş söz yığıımı (cümə adlandıra bilmərik, çünki semantik cəhətdən nöqsanlıdır) belə bir fikir hasil etməyə imkan verir ki, guya şalvar genişdir, halbuki geniş olan şalvar deyil, qırmızı

zolaqdır. Bu fikri ikinci cümləyə də aid etmək olar, yəni seyrək olan yubka deyil, qırçındır.

7. *Onun əynində geniş, qırmızı zolaqlı şalvar vardi.*
8. *Əynindəki seyrək, qırçınlı yubka ona xüsusi gözəllik verirdi.*

Məhz bu səbəbdən 5 və 6-cı cümlələrdə təyin və təyinlənənin sxemini vermək mümkündür (3-cü sxem).

Sxem 3.

Beləliklə, bütün deyilənləri ümmüniləşdirsək, təyinləri təyinlənənə münasibətə görə üç qrupa ayırmak olar:

1. Həmcins təyinlər.
Ayazlı, şaxtalı bir qış axşamı yeddi yoldaş olub yola düzəldik (S.Vurğun).
2. Keçid xarakterli təyinlər.
 - A. *Sarışın qıvrımsaç oğlan uzaqdan əlini yellətdi.*
 - B. *Sarışın, qıvrımsaç oğlan uzaqdan əlini yellətdi.*
3. Qeyri-həmcins təyinlər.

Çənbər buynuzlu inəyin südüü çox yağlıdır.

Həmcins təyinlərlə qeyri-həmcins təyinlərin oxşar cəhəti ondan ibarətdir ki, onları bir-birinə transformasiya etmək olmur. Bu cəhətdən onlar hər ikisi statikdir və keçid xarakterli təyinlərlə ziddiyət təşkil edir. Keçid xarakterli təyinlər isə elastikdir, müəllifin məqsədindən asılı olaraq, həm həmcins, həm də qeyri-həmcins təyinlər kimi işlənə bilir. Keçid xarakterli təyinlər həm də rəngarəngdir. Belə ki, “sərin bulaq suyu” ifadəsindəki ilk iki söz arasındaki əlaqə ilə “təzə dana əti” birləşməsindəki oxşar münasibət fərqlənir, yəni “sərin bulaq” deyə bilərik, amma “təzə dana” demək

olmaz. Buradan belə nəticə hasil olur ki, keçid xarakterli təyinlərdə ilk söz ya həmcins üzv kimi çıxış edir, ya da yalnız özündən sonrakı söz birləşməsini təyin edir. Bu qayda “təzə dana əti” tipli birləşmələrə də şamildir.

Yuxarıda həmcins və qeyri-həmcins təyinlərin bir-birinə transformasiya olmasının qeyri-mümkünlüyünü vurgulamışdır. Bununla bağlı bəzi istisna halları vardır, lakin istisnalar mənə fərqiñə görədir. Aşağıdakı cümləni bir neçə formada işlədək:

1. *Bizim ailə gördiyyünüz tək, yaşıł evdə yaşayır.*
2. *Bizim ailə gördiyyünüz tək yaşıł evdə yaşayır.*
3. *Bizim ailə gördiyyünüzətək yaşıł evdə yaşayır.*

Birinci nümunəni izah etməyə ehtiyac yoxdur: təyinlənəni (ev) müxtəlif cəhətdən izah edən həmcins təyinlər vardır. İkinci cümlədə isə “tək yaşıł” qeyri-həmcins təyin kimi işlənmişdir. Bu cümlədən belə məlum olur ki, ev həm tək, həm də yaşıldır. Üçüncü cümlədə vurğu “tək” sözünün üzərinə salınmışdır. Bununla da cümlədəki fikir dəyişmişdir. Belə mənə verir: orada yanaşı iki və ya üç yaşıł evlərlə bərabər, həm də tək yaşıł ev vardır. Nişan verilən məhz tək yaşıł evdir. Bu cümlə də qeyri-həmcins təyindir, lakin burada semantik fərq olduğundan (mənə fərqiñi durğu işarəsi müəyyən etməkdə acizdir, onu yalnız intonasiya müəyyən edir) belə cümlələri təsnifata daxil etmək doğru deyil.

Aşağıda müxtəlif ifadə vasitələri olan təyinlər qruplaşdırılmışdır:

I. Həmcins təyinlər

1. Əşyanın bir neçə əlamətinə görə formalasır.

Bahar fəsli, yaz ayları gələndə

Süsənli, sünbülli laləli dağlar (Aşıq Ələsgər).

2. Əşyanın əlamət və keyfiyyətinə görə formalasır.

Bir əbədi, al bahara təslim oldu boranlı qış (S. Vurğun).

3. Əşyanın keyfiyyətinə görə formalasır.

Şüursuz, gücsüz, idraksız heyvanlar belə ac qalmırlar (M. İbrahimov).

4. Feili sifətlə ifadə olunan həmcins təyinlər.

*Mən doğma Azərbaycandan, sevdiyim, vurulduğum bir şəhərdən
ayrilıram...* (Ə. Məmmədxanlı).

II. Keçid xarakterli təyinlər

1. Qoşmalı sözlər + sifətin yanaşmasından əmələ gəlir.

Pambıq kimi yumşaq əllər körpənin saçını oxşadı.

2. Feili sifət tərkibi + keyfiyyət bildirən sifətdən əmələ gəlir.

Hər gün övlad itirmiş ananın səsindən qopan dəhşətli ah-nalə adəmi

sarsıldı.

- Asılı tərəfi miqdar sayı olan söz birləşməsi + sifətdən əmələ gəlir.

Dörd nəfərlik bəzəkli stolun ətrafında əyləşdilər.

- dakı² şəkilçili sifətlər + sifətlə sifətin yanaşmasından əmələ gəlir.

Ev sahibi qonaqlara zaldakı sarı örtüklü stolu nişan verdi.

- Bir qismi əlamət, bir qismi forma və ya keyfiyyət bildirən sifətlərdən əmələ gəlir.

İpək köynəyinin üstündən açıq rəngli yüngül qalstuk bağlamışdı.

- Forma və əlamət bildirən sifətlərdən əmələ gəlir.

Güllü geniş həyətimiz göz oxşayırı.

- Frazeoloji birləşmə və feili sifətin birləşməsindən əmələ gələ bilir.

Boğazdan yuxarı attökən sözlər demək onu tam hörmətdən salmışdı.

III. Qeyri-həmcins təyinlər

- Tam yanaşma əlaqəsində olan sözlər + əlamət bildirən sifət.

Ucu tər ciqqalı siyah tellərin hərdən tamaşası, hayif ki, yoxdur (M.P.Vaqif).

- İki əlamət bildirən sifət yan-yana gələrək biri o birini təyin edir.

Qırmızı mil-mil köynəyini təzəcə ütüiləmişdi.

- İki keyfiyyət bildirən sifət yan-yana gələrək biri digərini təyin edir.

Aşırı sırtıq bir gədə məndən əl çəkmirdi.

- Sifət miqdar sayı ilə yanaşı gəldikdə qeyri-həmcins təyin yaranır.

Tələbəyə bir axsaq “üç” qiymət vermişdilər.

Bu cümlədə də “axsaq” sözü əsas təyinlənənə (qiymət) deyil, təyinə (üç) aiddir.

- İsmi sifət tərkibi qeyri-həmcins təyin yaradır.

Bu gecəki ziyafətdə mən bu səsi eşitməsəm, məclisim naqis olacaqdır (Ə.Məmmədxanlı).

- Mürəkkəb tərkiblər qeyri-həmcins təyin yarada bilir.

Dam üzərinə açılan pəncərə önündəki masa arxasında oturmuşdu (Ə.Məmmədxanlı).

Burada birinci tərkib (dam üzərinə açılan) əsas təyinolunanı (masa) deyil, ikinci təyini (pəncərə önündəki) təyin edir.

Əlbəttə, bunlar müşahidə edə bildiklərimiz ifadə vasitələridir. Şübhə yoxdur ki, geniş tədqiqat işi aparılsara, yeni-yeni ifadə vasitələri meydana çıxa bilər. Bizim məqsədimiz isə təyinlərin əsas təyinlənənə münasibətə görə təsnifatını aparmaq idi.

Nəticə / Conclusion

Məlumdur ki, həm tədris prosesində, həm də elmi müzakirələrdə qrammatik təhlilin rolu böyükdür. Həmcins və qeyri həmcins təyinlər arasındaki qeyri-müəyyənlik qrammatik təhlilin düzgün aparılmasına təsir edən amillərdən biridir. Bir müddət bu mövzunu ümumtəhsil məktəblərinin programına da daxil etmişdilər. Qeyri-həmcins təyinlərin məhz geniş tədqiq olunmaması səbəbindən tez-tez mübahisəli məqamlar ortaya çıxır. Bu da elmi biliklərin mənimsənilməsində xeyli çətinlik törədirdi. Məlum problemi nəzərə alıb, sonralar həmin mövzunu dərsliklərdən çıxardılar. Əlbəttə, bununla şagirdlər ağır yükdən azad oldular, lakin problemin köklü həlli qalmaqdə davam etdi, çünki elmi anlayış, şagirdlərin bilik və bacarıq səviyyəsindən asılı olmayaraq tədqiq edilməlidir. Bu ən azı ona görə vacibdir ki, dilçilik sahəsində çalışan insanlar qeyri-həmcins təyinlər haqqında müfəssəl və əsaslandırılmış məlumat əldə edə bilsinlər. Eyni zamanda istisna deyil ki, qeyri-həmcins təyinlər yenidən ümumtəhsil məktəblərinin programına daxil edilsin. Güman edirik ki, artıq bu məqalədən sonra həmin mövzu üzrə mübahisələrə son qoyulacaqdır. Təbii, qeyri-həmcins təyinlərin tədqiqi prosesini bu kiçik məqalə ilə yekunlaşdırmaq mümkün deyil. Ona görə də hesab edirik ki:

1. Qeyri-həmcins təyinlərin ifadə vasitələrini tam tədqiq etməyə ehtiyac vardır.
2. Qeyri-həmcins təyinlərin cümlədə tutduğu mövqe də geniş araşdırma tələb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (1972). Müasir Azərbaycan dili. IV hissə: Sintaksis. Bakı, Maarif.
2. Xəlilov B. (2017). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Adiloğlu.
3. Kazımov Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Təhsil.
4. Грамматика азербайджанского языка. (1971). Баку.
5. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. (1987). Современный русский язык. Часть III: Синтаксис; Пунктуация. Москва, Просвещение.
6. Валгина Н.С. (2002). Синтаксис современного русского языка. Москва, Логос.
7. Пешковский А.М. (2001). Русский синтаксис в научном освещении. Москва.
8. Правила русской орфографии и пунктуации. (1956). Утвержден Академией Наук СССР, Министерством высшего образования СССР и Министерством просвещения РСФСР.
9. Шахматов А.А. (2001). Синтаксис русского языка. Москва, Эдиториал УРСС.

Cəfər Cabbarlı dramaturgiyasında müəllif dünyagörüşü və tarixilik

Təyyar Salamoğlu

Filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan. E-mail: tayyarsalamoglu@gmail.com
<https://orcid.org/00001-8364-1580>

XÜLASƏ

Məqalədə Cəfər Cabbarının dramaturgiyasına təqid və ədəbiyyatşunaslığın baxışları xülasə edilir, yaradıcılığının birinci mərhələsində sənətkarın dünyagörüşündə İslam inancının dini müdafiə mövqeyindən panislamizmə qədər keçdiyi təkamül yolu izlənir. Bu zaman ümummilli liderin dinimizə münasibəti klassik ırsimizə yanaşmanın metodoloji açarı kimi təqdim edilir. Cabbarlı dramaturgiyasında tarixiliyin milli birlik, türkçülük və dini inancdan irəli gələn gücü qələbələrimizə gedən yolun estetik ifadəsi kimi mənalandırılır.

AÇAR SÖZLƏR

dünyagörüşü, tarixilik,
dramaturji konflikt,
qəhrəman, türkçülük

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 20.04.2023
qəbul edilib: 16.05.2023

Author's worldview and historicity in the dramaturgy of Jafar Jabbarli

Tayyar Salamoglu

Doctor of Philology Sciences, Professor, Honored teacher. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: tayyarsalamoglu@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-8364-1580>

ABSTRACT

The article summarizes critical and literary criticism viewpoints regarding the dramaturgy of Jafar Jabbarly, an Azerbaijani playwright and poet, and traces the evolution of his outlook throughout the first stage of his creativity, from the defence of Islamic beliefs to Pan-Islamism. Hence the attitude of the national leader towards our religion is presented as a methodological key to look into various aspects of religion in our classical heritage. As far as the dramaturgy of Jafar Jabbarly goes, the power of historicism, emanated from the factors of national unity, Turkism, and religious beliefs, is justified as an instrumental pillar that is conducive to our victories.

KEYWORDS

worldview, historicism, dramaturgical conflict, hero, Turkism

ARTICLE HISTORY

Received: 20.04.2023

Accepted: 16.05.2023

Giriş / Introduction

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəng simalarından biri, heç şübhəsiz ki, Cəfər Cabbarlıdır. Onun yaradıcılığı bütövlükdə sovet dövrü ədəbiyyatşunaslığının, eyni zamanda müstəqillik dövrü elmi düşüncəsinin diqqət mərkəzində olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Nazim, M.Arif, Ə.Sultanlı, M.Əlioğlu, V.Osmanlı, Y.Qarayev, R.Əliyev, T.Məmməd, B.Əhmədov, R.Əhmədov kimi tədqiqatçılar onun yaradıcılığını müxtəlif istiqamətlərdən elmi təhlil obyektinə çevirmişlər. Ədəbiyyatşunaslığımızın cabbarlışunaslıq qolu bu gün də – müstəqillik dövründə də irəliyə doğru inkişafdadır. Bu dövrdə Cabbarlı ırsinin tədqiqində prof. A.Rüstəmlinin xüsusi əməyi olduğunu qeyd etməliyik. Xüsusən onun Cabbarlının həyatı, əsərlərinin nəşri istiqamətindəki boşluqların doldurulmasında, təhriflərin aradan qaldırılmasındaki müstəsna əməyini vurgulamaq lazımdır.

Tədqiqatlarda da səsləndirildiyi kimi, “Cəfər Cabbarlı iki epoxanın məhsulu, oğlu, sənətkarı idi” [5, s.395]. Bu cəhət sənətkarın yaradıcılığının mürəkkəb, həm də ziddiyyətli bir yol keçməsini şərtləndirir, eyni zamanda ədəbiyyatşunaslığın onun haqqındakı mövqeyinə münasibətdə müstəqillik dövrünün elmi düşüncəsində mübahisəli, fərqli baxışların meydana çıxmasına təkan verir. Ədəbiyyatşunaslıq Cabbarlı ırsinə yenidən qayıdış zərurətini hələ milli müstəqilliyimizin ərəfə dövründə etiraf etməyə özündə güc tapmışdır. Professor Y.Qarayev 1989-cu ildə “Klassik sosialist realizmi – Cəfər Cabbarlı” məqaləsində yazırıdı: “Hər halda bu yaradıcılığın yenidən elmi dərkinə aşkar ehtiyac yaranmışdır” [5, s.383].

Bu tendensiya müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşunaslığında əsaslı şəkildə qüvvətlənmiş, aparılan tədqiqatların qüvvətli tərəfləri ilə bərabər, zəif, qeyri-obyektiv və ən əsası isə sovet rejiminin ideoloji siyasətinə söykənən cəhətləri müəyyənləşdirilmiş, böyük sənətkarın ırsinə elmi-nəzəri və metodoloji baxış zərurəti hərtərəfli əsaslandırılmışdır.

Cabbarlı milli tənqidin və ədəbiyyatşunaslığın güzgüsündə

C.Cabbarlı qısa bir ömür yaşamış, keşməkeşli həyat yolu keçmişdir. Taleyin onun qismətinə cəmi otuz beş illik bir ömür yazması (1899-1934) yazılımını qarşıdan gələn repressiya burulğanından xilas etdi və yaradıcılığının qadağan edilməsini, xalqdan gizlədilməsinin qarşısını aldı. “Sağlığında bədii nüfuzu xalq arasında qeyri-adi, rəsmi, siyasi, ədəbi dairələrdə isə qeyri-sabit olan” sənətkarın yaradıcılığına müsbət tendensiya ilə yanaşmağa şərait yaratdı [5, s.380]. Heç şübhəsiz ki, bu müsbət tendensiya Cabbarlı ırsini “deşifrə”dən (M.Ə.Rəsulzadə) xilas etmədi. Onun yaradıcılığının daha çox sosializm idealları nöqtəyi-nəzərindən uyğun gələn hissəsi

araşdırıldı, qismən uyğun gələn hissələri bu ideallara uyğunlaşdırıldı, heç gəlmeyənlərin isə nəşrinə, təbliğinə icazə verilmədi. Ona görə də “bu vaxta qədərki (məqalənin yazılılığı 1989-cu ilə qədərki zaman nəzərdə tutulur – T.S.) yasaqlı və doqmatik ədəbi güzgüdə Cabbarlı irsi heç də bütün zənginliyi ilə” görünə bilmədi [5, s.381].

C.Cabbarlı zəngin və çox istiqamətli bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Poeziya, nəşr və dramaturgiya onun yaradıcılıq yolunun əsas istiqamətlərini təşkil edir. Bununla bərabər, Cabbarlı yaradıcılığının ağırlıq mərkəzini dramaturgiyasının təşkil etməsi, sənət taleyinin ecazkarlığı, qüdrəti və ən nəhayət, ədəbiyyat tariximizdə tutduğu yerin dəyəri daha çox bu sahədə yaratdığı əsərlərin bədii səviyyəsi ilə ölçülür. Dramaturgiyada C.Cabbarlı tam orijinal sənətkardır, yeni bir ədəbi istiqamətin nümayəndəsidir.

Böyük sənətkarın dramaturgiyasına elmi-nəzəri və metodoloji nüfuz cəhdindən öncə C.Cabbarlının ədəbiyyat tariximizdəki yeri ilə bağlı bir məsələyə xüsusi diqqət yetirmək ehtiyacı yaranır. Müstəqillik illərinə qədər sənətkarın öyrənilməsi və təbliği onu “Azərbaycan sovet dramaturgiyasının banisi” və “Azərbaycan sovet ədəbiyyatında sosialist realizminin banisi” kimi tanımaq və tanıtdırmaq tendensiyasına söykənmişdir [5, s.380]. Bunun real və praktik nəticəsi isə o olmuşdur ki, C.Cabbarlı ədəbiyyat tarixində və ali məktəb dərsliklərində Azərbaycan sovet ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi təqdim edilmişdir. Bu, əlbəttə, A.Rüstəmlinin dəqiq ifadə etdiyi kimi, “Cəfər Cabbarlının geniş yaradıcılıq panoramını sosializm ideologiyasının dar və tutqun pəncərəsindən müşahidə və dərk etmək”, həmçinin təbliğinə gətirib çıxarmışdı. Halbuki onun bədii irsinə hansı istiqamətdən baxılrsa baxılsın, C.Cabbarlı XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusən romantizminin nümayəndəsidir. Cabbarlı irsinin ən obyektiv mənzərəsini H.Cavid, M.Hadi, A.Şaiq, A.Səhhət kimi görkəmli romantiklərlə eyni sırada öyrənməklə yaratmaq olar.

Cabbarlı dramaturgiyasına “sosialist realizmi” prizmasından baxış onun romantizmin nümunəsi kimi yaranan və qəbul edilən əsərlərini belə “sosialist realizminin estetik dəyərləri ilə qiymətləndirmək” təşəbbüsünə gətirib çıxarmışdır. Ona görə də C.Cabbarlı irsinin sovet dövrü ədəbiyyatında yox, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı mərhələsində öyrənilməsi metodoloji baxımdan ən düzgün yoldur. Bu yol Cabbarlı irsinin əsas hissəsini “sosialist realizmi”nə gedən yoluň başlanğıçı kimi təqdim edən elmi baxışdan qurtarar və bu irsə onun həqiqi mahiyyətini, yazılılığı metodun estetik xüsusiyyətlərini əsas götürərək tarixilik prinsipi əsasında dəyərləndirmək imkanı verər.

Cabbarlı dünyagörüşündə İslam inancı: dini müdafiə mövqeyindən panislamizmə qədər

C.Cabbarlı ümumən götürdükdə, öz yaradıcılıq stixiyası etibarı ilə romantik sənətkardır. Romantizm üçün də milli həyat problemlərinin birbaşa inikası o qədər də səciyyəvi cəhət sayılır. Lakin XX əsrin əvvəllərinin romantik sənətkarları içərisində milli həyat problemlərini romantik planda əks etdirmək baxımından, başqa sözlə tarixiliyin ifadəsi nöqteyi-nəzərindən C.Cabbarlı birinci yerdə durur və bu cəhət onun romantik üslubunun dominantı kimi götürülə bilər.

Hər hansı bir ideala və yaxud həyat hadisəsinə bədii nüfuzda eşq süjetinin ön mövqedə durmasının estetik prinsiplərdən birinə çevriləməsi olduğunu qeyd etsək, elə bilirom ki, bu, mübahisə doğurmaz. C.Cabbarlinin da pyeslərinin, demək olar ki, hamısını eşq süjeti hərəkətə gətirir, hadisələrin “başlangıcı, ortası və sonu” eşq qəhrəmanlarının tale yolunu çizir. Lakin bütün böyük sənətkarlar kimi, o da eşq süjetini – qarşısına qoyduğu idealı bədii həqiqətə çevirməyin vasitəsinə çevirə bilir. Eşq süjeti və onun bədii həqiqətə çevriləməsi prosesi Cabbarlı pyeslərinin romantik ruhunun əsası olmaqla bərabər, bədii həqiqətin milli və bəşəri məzmunda ifadəsinə imkan verir.

C.Cabbarlı dramaturgiyasında eşqin bədii ifadəsi “məhəbbət triosu”nun əsas iştirakçılara çevriləməsi prosesində gerçəkləşir. “Vəfalı Səriyyə”də Səriyyə-Rüstəm və Qurban, “Solğun çiçəklər”də Sara-Bəhram və Pəri, “Aydın”da Gültəkin-Aydın və Dövlət bəy, “Ədirnə fəthi”ndə Zöhrə-Rüfət və Xalid, “Ulduz”da Ulduz-Ramiz və Haris qarşılaşmaları insanın təbii varlığının dərinliklərinə baş vurmaq imkanı ilə bərabər, dramaturqa zamanın hadisələrinin sosial, mənəvi-əxlaqi və hətta siyasi mahiyyətinə ciddi nüfuz imkanı verir, onun estetik ifadəsinə şərait yaradır. “Vəfalı Səriyyə”də cəmiyyət həyatında qadının taleyi problemi qoyulub və ona maarifçi tendensiya ilə bədii həll verilib. Lakin müəllifin əsərə verdiyi maarifçi həll İslam dünyagörüşünə söykənir. Milli həyat problemlərinin bədii inikasında İslam şəriətini əlində alətə çevirənlərə qarşı barışmaz mövqe və şəriət qanunlarının həqiqi mahiyyətinin müdafiəsi onə çəkilir.

C.Cabbarlı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, Ə.Ağaoğlu, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında meydana çıxan maarifçi tendensiyanın müdafiə mövqeyində durur. Din xadimləri şəriət qanunlarını və Qurani-Kərimi öz şəxsi mənafeləri üçün alətə çevirənməli, insanlara şəriətdə və Qurani-Kərimdə, eləcə də Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarında əks olunan məsələlərin həqiqi mahiyyətini çatdırmalıdırlar.

“Vəfalı Səriyyə”nin nüsxələri arasındaki fərqləri, onun yazıılma tarixi və bir çox

digər məsələləri araşdırın ədəbiyyatşunas A.Rüstəmli Cabbarlinin arxivində ona məxsus olan “cib dəftərçəsi”ndəki qeydlərə əsasən məlumat verir ki, sənətkar əsəri yazmağa “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” sözləri ilə başladı. A.Rüstəmli C.Cabbarlinin arxivində saxlanan və geniş oxucu kütləsinə çatdırılmamış “Kazım bəy” romanının ayrı-ayrı fəsillərinin başlangıcında da Qurani-Kərimdən gələn bu ifadənin işləndiyinə diqqət çəkir [7, s.16-18]. Bu qeydlər açıq-aydın göstərir ki, C.Cabbarlı bədii yaradıcılığa başlayarkən İslam dininin mahiyyətinə dərindən bələd olmuş, ona iman gətirmişdir.

Lakin dövrünün bütün görkəmli ziyalıları kimi o da din xadimlərinin Qurani-Kərimin və şəriətin həqiqi mahiyyətini xalqdan gizlətmmiş, onların şəxsi mənafə mövqeyindən təfsirə meylləndiklərini görmüş və buna qarşı çıxmışdır.

“Vəfalı Səriyyə”də Axundla Molla Möhsün arasında davam edən dialoq şəriətin və Qurani-Kərimin həqiqi mahiyyətinin xalqa çatdırılmasının zəruriliyi problemini qaldırır. Dialoqdan aydın olur ki, Axund Qurani-Kərimin türkcəyə tərcüməsinin qəti əleyhinədir. Axund deyir: “Hər o şəxsi ki, Quranı türkcə tərcümə edə, o ağaların buyurduğuna görə, o şəxs, yəni mütərcim, ömrünün əvvəlindən ta qiyamətədək lənətə giriftar olar” [3, s.21].

Axundun Qurani-Kərimin tərcüməsinə qarşı çıxışı bütövlükdə milləti cəhalət içində saxlamaq istəyinə hesablanıb. “Canım, qız bir yasin surəsini bildi, bəsdir, kifayətdir və oğlana da lazımlı olan məsələləri gəlib mənim kimi axundlardan xəbər alar, vəssalam” sözləri ilə Cabbarlı müsəlman mühitinin cəhalətə düşar olmasına əsas səbəb və səbəbkarlarından birinin üzərində dayanır. Səriyyə və Rüstəmlərin öz səadətinə qovuşa bilməmələrində, cəmiyyətdə azad sevginin, həm də azad düşüncənin yer ala bilməməsində, yaxud bu istiqamətdə ciddi çətinliklərin meydana çıxmasında din xadimlərinin mövqeyi əsaslı tənqid hədəfi olur. Müəllif Səriyyə və Rüstəmin öz səadətlərinə qovuşmasında din xadimlərinin İslama münasibətdə şəxsi mənafelərini önə çəkməsinin, bu mənafə naminə şəriət ehkamlarını hər cür təhrifə hazır olmalarının insanları hansı faciələrlə üz-üzə qoymasının praktik nəticələrini dramaturji konfliktin mərkəzinə çəkir. Lakin pyesdə dramaturji konfliktə maarifçi bədii həll verilir və bu bədii cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılır. Pyesdə hadisələrin düyünlənmə məqamında Axund cəmiyyətdə gedən dəyişmələrdən, insanların ayılması və mütərəqqi proseslərin başlanmasından narahatlığını ifadə edir. Bu proseslər müsəlman qızların “uşkolaya getməsi”ndən tutmuş Qurani-Kərimin tərcüməsi təşəbbüslerinə qədər maraqlı detallarla əks olunur. “Uşqola uşağı”nın Qurani-Kərimin tərcüməsini Axunda göstərib fikrini soruşması cəmiyyətdə ictimai düşüncənin inkişafını simvollaşdırır və müəllif bu inkişafın cəmiyyət həyatına

müsbət təsirinin praktik nəticələrinə diqqət çəkir. Həmzənin özü ilə oğlanlarından biri Qurban din xadimlərinin təsiri altında çıxa bilməyən cəhalət qurbanlarını simvollaşdırırsa, ikinci oğlu Məhərrəm müəllif ideyasının ruporu kimi çıxış etməklə, eyni zamanda cəmiyyətdə milli özünüdərk proseslərinin yer almağa başlamasının göstəricisi kimi təqdim olunur. Onun Qurani-Kərim və şəriətin əsl mahiyətindən çıxış edərək atasını cəhalət caynağından qurtarmağa cəhd etməsi, Axundu şəriəti təhrif etməkdə günahlandırması milli oyanış prosesinin başlamasının bədii əksidir. Bu mənada pyesin sonundakı “xoşbəxt final” təkcə maarifçi realizm üçün səciyyəvi olan sonluğun göstəricisi olmaqla qalmır, həm də cəmiyyətdə gedən inkişafın bədii təsviri ilə məntiqi cəhətdən əsaslandırılır.

C.Cabbarlinin romantik pyeslərinin hər birində İslam dünyagörüşündən çıxışı və insan həyatında şəriət qanunlarına istinadı cəmiyyətin irəliyə doğru hərəkətini şərtləndirən digər amillərlə paralel şəkildə verilir.

Cabbarlı müsbət tendensiya ilə yaratdığı qəhrəmanlarını çox böyük ürəklə və inamlı qarşısındakını zülmdən, əyri yoldan çəkindirib insanlıq yoluna dəvət edəndə fikrinin, məntiqinin doğruluğu üçün şəriətin buyurduğu yolu həqiqət yolu kimi təqdim edir. “Vəfali Şəriyyə”də bir kəllə qəndə tamah salıb şəriət qaydalarını təhrif edərək iki cavanın bədbəxtliyinə yol açan Axunda Rüstəm deyir: “Ala, bu da bizim şəriətmədarımız. Şəriətimizdə necə gözəl yollar, maraqlı təriqətlər var... Baxın, indi necə şəriətə xilaf gedən vicdansızlar özlərini şəriətmədar adlandırırlar... Axund həzrətləri, hərgah siz o kəllədən ötrü bir bidətə iqdam edirsinzə, o kəllənin qiymətini mən sizə verərəm. Ancaq şəriət qanununa mütabiq iş görüb özünüzü günahkar və həmin məsum, bigünah qızçığazı da bədbəxt etməyin” [3, s.26].

Cabbarlinin demək olar ki, sovet dövrünə qədərki əsərlərində insanların düz yolu meyari kimi şəriət qaydalarına nə qədər düzgün əməl edib-etməməsi əsas şərtlərdən biri kimi meydana çıxır. “Nəsrəddin şah”da Fərhad qan tökməyə həris Cavad xanı şəriətin qoyduğu yoldan uzaqlaşmaqdə ittiham edir: “Bax, şəriətə, bax səhfəyi-insaniyyətə, bəşəriyyətə, yüz illər bundan qabaq insaniyyətdən, bəşəriyyətdən, şəriətdən bixəbər olan Zöhhakda da bu zülmü görməzsən ki, sən eləyirsən” [3, s.83].

Cabbarlinin estetik düşüncəsində dinlə din adından alver edən ruhani təbəqəyə fərqli münasibət var. Bu münasibət, ilk növbədə, onun əsərlərində yaradılan ruhani obrazlarının tipologiyasında özünü göstərir. “Nəsrəddin şah”dakı Molla Sübhanla “Ədirnə fəthi”ndəki Molla Sübhan obrazları büsbütün əks qütbləri təmsil edirlər. Birinci pyesdəki Molla Sübhan həyatını təhlükə altında qoyub Fərhadi ölümün amansız pəncəsindən xilas edirsə, ikinci Molla Sübhan vətən torpağının taleyinə münasibətdə satqınçılıq, təslimçilik yolu tutur. “Ədirnə fəthi”ndə yer alan Molla

Hacıbaba, Şeyxül-İslam obrazlarının da estetik yükü aşkar göstərir ki, C.Cabbarlıının düşüncəsində ruhani təbəqəyə total mənfi münasibət yoxdur. Elə ona görə də “Ədirnə fəthi”ndəki Molla Hacıbaba və Şeyxül-İslam vəzifəsini daşıyan obraz millətin taleyüklü zamanında onun yanında olmadığı, vətən torpağı uğrunda mübarizədə sona qədər vuruşmağı şərəfsiz yaşamaqdan üstün tuturlar. Onlar vətən torpağını işgalçılara təslim etmək istəyən Kamil paşa, Nazim paşa kimi yüksək rütbə daşıyan hökumət adamlarını yerində oturtmağı bacarırlar. Şeyxül-İslam üzünü Nazim paşaya tutaraq deyir: “Bu Türkiyənin müqəddəratını əllərinə alan paşalar, millət qəzəbindən qorxunuz! Mən sizi xain bilərəmsə, fəqət bu hərəkətləri xəyanətlərdən daha bədtər ədd edirəm. Əcəba, bu xəyanət bəlkə cinayət deyilmi ki, Yunan hökuməti öz səfirini paytaxtımızdan çəkərkən, siz Frakiyadan olan iki yüz müntəzəm ordunu evlərinə tərxis etdiniz. Əcəba bu xəyanət deyilmi ki, yeddi ay aslan kimi Ədirnəni müdafiə edən əsgərlərimizə bu qədər vaxtadək imdad yetişdirmədiniz. Siz xain deyilsiniz də, qorxaqlar məmləkət, millət idarə edə bilməzlər” [3, s.175-176].

C.Cabbarlıda, əlbəttə, “dini təəssübkeşlik” hissi var idi. Lakin bu dini idealizə deyildi. Əsərlərində dinə münasibət onun intellektual düşüncəsindən, əqli mühakiməsindən keçərək, zamanın tələblərindən qidalanaraq yer alındı. Türkoloq Ə.Ağaoğlu yazırıdı: “Din qul ilə Allahın arasını düzənləyən bir prinsiplər sistemindən ibarətdir. O halda dinin konusunu yalnız inanışlarla, ibadətlərə aid xüsuslar təşkil edir. Bunun dışında hər nə varsa, dinə təsadüfi olaraq girmişdir” [1, s.52]. Burada qoyulan məsələnin mahiyyəti nədən ibarətdir? Ə.Ağaoğlu, əslində, dinin dövlətdən ayrılması, cəmiyyət həyatının idarəedicilik funksiyasının onun üzərindən götürülməsi, dünyəvi dövlət formalasdırmaq zərurətini irəli sürdü. Bu, XX əsr ziyalılarını dərindən düşündürən, bəzi mühafizəkar mövqeli ziyalıları çıxmaq şərtilə, onların hamısını bir nöqtədə birləşdirən məsələ idi. Bu, həmçinin N.Nərimanovun “Bahadır və Sona”, “Nadir şah” əsərlərində üzərində sənətkarın dönə-dönə dayandığı məsələ idi. C.Cabbarlı da eyni mövqedən çıxış edirdi. O, dinin dövlətdən ayrılması məsələsini qoyur, real tarixi şəraitdən, gerçəkliyin öz məntiqindən çıxış edirdi. “Nadir şah” pyesində olduğu kimi, Cabbarlıda da vəzir Mirzə Təqi xanın təsiri ilə hakimiyyətdə islahat aparmaq fikrinə düşən Nəsrəddin şaha var qüvvəsi ilə mane olan Mirzə Təqi xanın tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırılmasına səbəb olan sosial təbəqələrin önündə ruhanilər gedir. C.Cabbarlı hakimiyyətdə islahatla ruhaniliyi əks qütblər kimi təqdim edir. Mirzə Təqi xana qarşı xəyanətin iştirakçısı olub, sonradan vicdan əzabından qurtula bilməyən Mirzə Sadiq Nəsrəddin şahın islahat təşəbbüsünün nəticələrini Fərhada belə çatdırır: “Əvvəllər şah özü məmləkəti nizama salmaq istəyirdi. Amma onu əhatə edən hiyləgər ümərayı-dövlət, vəzirlər və ruhanilər

onu bu işdən mən etdilər. Bəli, İranda yaxşı vəzirlər, yaxşı hakimlər var idi ki, millət üçün ürəkləri yanırıdı. Mirzə Təqi xan, Mirzə Ağayı Nuri və qeyrə, amma onlar çox yaşaya bilməyib, dövlətin xainanə hiylə və fəsadlarına fəda olub, getdilər” [3, s.86]. Mirzə Sadiq Mirzə Təqi xanın “İranı yenidən islaha çalışmaq” təşəbbüsünə mane olan qüvvələri aşağıdakı kimi təsvir edir: “Üç illik əyyami- sədarətində bu fikirlərinə qismən müvəffəq olsa da, lakin hiyləgər vəzirlər, İranın əksəriyyətini təşkil edən yalançı ruhanilər və xanlar onun fikrinə bir fulad-sədd kimi müqabilə etdilər” [3, s.87].

Əslində Ə.Ağaoğlunun da, Nərimanovun da, Cabbarlinin da İslama münasibətdə müdafiə etdikləri ideyanın kökləri xeyli dərinlərə, XIX əsrə qədər gedib çıxır . “İttihadi-islam”ın “birinci müəssisi” Seyid (yaxud Şeyx) Məhəmməd Cəmaləddin əl-Əfqani (Əsadabadi) (1839-1897) sayılır” [6, s.128]. “İttihadi-islam” nə deməkdir? Elmi ədəbiyyatda oxuyuruq: “Panislamizm və “ittihadi-islam” ümumdünya müsəlmanlarının birliyi mənasını ifadə edir” [6, s.140]. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, panislamizmin banisi Cəmaləddin Əfqani olmuşdur.

“Nəsrəddin şah” əsərində hadisələrin cərəyan etdiyi vaxtdan əvvəlki hadisələr haqqında Fərhada məlumat verən Mirzə Sadiq Mirzə Təqi xanın öldürülməsindən sonra İranda baş verənləri aşağıdakı kimi nəql edir: “Məmləkət intiraza üz tutmuş idi. Şah isə işrətdə idi, yavaş-yavaş İran cavanları elm təhsilə başladılar və xariciyyənin nizamını görüb, İrana qaydırınca məşrutə havasına düşdülər. Şah mültefit olmadı. Axirül-əmr bu cavanlar çoxalıb, şahın yanına Cəmaləddin Əfqani adında bir şəxs göndərdilər” [3, s.99].

C.Cabbarlinin əsərində Cəmaləddin Əfqani şah qarşısında ölkədə islahat aparmaq, “millətə azadəlik və səadət bəxş edən hökmdar” olmaq yolunu tutmaq, mütləqiyət üsuli-idarəsindən məşrutəli hakimiyyətə keçid təklif edir. Bütün bu məsələləri şah qarşısında zamanın qaçılmas tələbləri kimi qaldırır. “Çağırın millət nümayəndələrini”, “azad edin milləti” çağrıları ilə şaha üz tutan Cəmaləddin Əfqani hökmdara təlqin etmək istəyir ki, “bütün islam məmləkətləri belə edərsə, İslam dirilər” [3, s.100]. Elmi ədəbiyyatdan öyrənirik ki, Misir, Türkiyə, Hindistan, İran və Rusiya müsəlmanları arasında Cəmaləddin Əfqani ideyalarının çoxsaylı davamçıları olmuşdur. O cümlədən “...İsmayıł bəy Qaspirinski” (Volqaboyu və Krim tatarlarından), Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Axund Yusif Talibzadə və bir çox başqaları Şeyx Məhəmməd Cəmaləddin əl-Əfqani panislamizminin davamçıları və təbliğatçıları olmuşlar” [6, s.135]. “Nəsrəddin şah”, “Ulduz” və “Ədirnə fəthi” əsərlərinin mətnlərinə müstəqillik dövrünün elmi düşüncəsi ilə ötəri nüfuz belə onu göstərir ki, C.Cabbarlı da Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və başqaları kimi

“panislamizmin davamçıları və təbliğatçıları” sırasında olmuşdur.

Sovet ədəbiyyatşunaslığı bu əsərləri “məfkurəvi cəhətdən zərərli”, “bədii cəhətdən də çox zəif”, ümumiyyətlə, “C.Cabbarlı yaradıcılığı üçün səciyyəvi” olmayan əsərlər kimi tənqid hədəfinə çevirir və göstərirdi ki, onları, həmçinin “Bakı mühəribəsi” faciəsini yazarkən sənətkar “mürtəce məfkurələrin təsiri altına düşmüş”dür [2, s.53]. Sovet tənqid və ədəbiyyatşunaslığı C.Cabbarlinı “dini təəssüb və fanatizm təbliği”nə, “Türk millətçi gənclərini idealizə”sinə, qəhrəmanlarının “millidini mühəribələrdə fanatikcəsinə döyüdüyü”nə görə tənqid edir, həmin əsərləri geniş təhlildən yayınirdı. C.Cabbarlinin tənqid və ədəbiyyatşunaslıq baxışlarının əsasında o zamankı anlamda panislamizm və pantürkizm, indiki anlamda isə islam xalqlarının mədəni birliyi və türkçülük mövqeyində dayanması dururdu. O dövr üçün “Azərbaycan zəhmətkeşlərinin şüurunu millətçilik və pantürkizm zəhəri ilə zəhərləməyə çalışmaq” kimi dəyərləndirilən sənətkar mövqeyi bu gün bütün tərəfləri ilə müasir səslənir.

Ümummilli liderin dinə münasibəti klassik irsimizə yanaşmanın metodoloji açarı kimi

Dinimizə olan münasibətimizin strategiyasını və metodoloji xarakterini ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqilliyimizin ilk illərində çox dəqiq və aydın şəkildə ifadə etmişdir: “Xalqımızın çoxminillik tarixi var və çox əsrlərdir ki, islam dininə itaət edirik. İslam dini bizim doğma dinimizdir. Xalqımızın milli mənəvi dəyərləri, dinimizin adət-ənənələri və dini dəyərləri-hamısı birlikdə bizim milli sərvətimizdir” [4, s.312]. “Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransdakı nitqində isə H.Əliyev deyirdi: “Dini dəyərlər hər bir cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradan mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırır” [4, s.455].

Heç şübhəsiz ki, bu qiymətli mülahizələr klassik irsimizə yanaşmanın metodoloji açarını verir.

“Ulduz” və “Ədirnə fəthi” C.Cabbarlinin türkçülük ideyalarının yüksək bədii səviyyədə estetik təcəssümü olmaqla bərabər, sənətkarın islam xalqlarının birliyinin onların taleyində həllədici faktorlardan olduğunu sübut edən əsərlərdir. Məlumdur ki, “Ulduz” əsərinin mövzusu İtaliya-Osmanlı mühəribəsinin tarixindən götürülmüşdür. “İtaliya-Osmanlı mühəribəsi” haqqında azad ensiklopediya məlumatında oxuyuruq: “İtaliya-Osmanlı mühəribəsi (1911-1912) və ya Tripoli mühəribəsi (Troblisqarp) – İtaliyanın digər Avropa dövlətlərinin köməyi ilə Osmanlı imperiyasından Trablis və Krenaika əyalətlərini (Şimali Afrika) qoparmaq və müstəmləkəyə çevirmək məqsədilə apardığı işgalçılıq mühəribəsi. İtaliya 1911-ci il sentyabrın 29-da

Türkiyəyə müharibə elan etdi. İtalyan qoşunları oktyabr ayında sahil rayonlarını tutsalar da, yerli əhalinin, türk qarnizonları və Tunis, Əlcəzair, Misir və b. ərəb ölkələrindən gəlmış könüllü dəstələrin güclü müqavimətinə rast gələrək ölkənin içərilərinə irəliləyə bilməmişlər. 1912-ci ilin oktyabrında başlanmış Balkan müharibəsi Türkiyəni oktyabrin 18-də Lozanna sülh müqaviləsini imzalamaya məcbur etdi. Sultan Trablis və Kirenaika əhalisinə muxtariyyət “bəxş etməyi” və bu əyalətlərdən öz qoşunlarını çıxarmağı öhdəsinə götürdü. Əslində Trablis və Kirenaika (sonralar Liviya adlandı) bu zamandan etibarən (1943-cü ilə qədər) İtaliyanın müstəmləkəsinə çevrildi”.

Şübhəsiz ki, bu mövzunu tarixdən alarkən C.Cabbarlının məqsədi tarixi hadisəni bütün xronikası ilə əks etdirmək olmamışdır. Tarixi hadisəyə müraciət daha çox müəllifin türkçülük və müsəlman xalqlarının birliyi ideyasını bədii həqiqət şəklində ifadə etməyə xidmət edir. İtaliya-Osmanlı müharibəsində baş verənlər romantik sənətkarın inandığı idealların ifadəsi üçün son dərəcə münasib idi. Cabbarlı tarixin xronikasını verməmişdir də, hadisələrin təsvirində tarixi həqiqətə sadıq qalmışdır. Trablis uğrunda mübarizədə türklərin əvvəlcə məğlubiyyətlərə düşcar olması, geri çəkilmək məcburiyyətində qalması əsərdə müharibədə cərəyan edən hadisələrin reallığa uyğun təsvirindən xəbər verir. İtalyanlarla müharibədə türklərin qarşılaşduğu çətinliklərdən qurtarmasında türk əsgərinin müxtəlif ərəb ölkələrindən gəlmış könüllülərlə birliyi, məhz bu birlik hesabına qələbənin təmin edilməsi də əsərdə tarixin həqiqətlərinə tam uyğundur.

Əsərdə müsəlman xalqlarının birliyi ideyası zamanın diktə etdiyi zərurət kimi təqdim edilir. Cabbarlı bu birliyi Avropanın müsəlman dünyası üzərinə “səlib yürüyü”ndən qalib çıxmışın yeganə çıxış yolu kimi görür. Avropanın, xristian dünyasının Şərqi parçalamaq və bölüşdürmək siyaseti bütün reallıqları ilə əsərdə öz əksini tapır.

Türk qoşunlarının komandanı İzzət paşa deyir: “İştə haman düvəli-müəzzzəmə Revel molağatında İslam ölkələrini bölüb, Misiri İngiltərəyə, Şimalı İranı Rusiyaya, Mərakeşi firənglərə, Yeni bazar sancağını Avstriyaya, hər yeri bir hökumətə vermişlər. O zaman Trablis də İtaliyanlara düşmüş, İngiltərə, Rusiya, firənglər yerlərini tutmuş kimidirlər. Avstriya tutmağa çalışır. Bu da İtaliya” [3, s.139].

Əsərdə Trablis uğrunda müharibədə türklərin iki dəfə məğlubiyyətə uğramasının təsviri tarixin həqiqəti olmaqla bərabər, müsəlman dünyasına qarşı çevrilmiş Avropa İttifaqı ilə Osmanlı türklərinin təkbaşına mübarizəsini simvollaşdırır. Trablis uğrunda sonuncu həlledici döyüşdə türklərin zəfəri müsəlman dünyasının xristian dünyasına qarşı mübarizədə birləşməyə özündə güc tapması ilə izah olunur.

Trablis uğrunda döyüşdə qələbənin təmin edilməsində türk əsgərləri ilə ərəb könüllülərinin çiyin-çiyinə və əzmlə vuruşması tarixi həqiqətdir. C.Cabbarlı bu tarixi həqiqəti əsərə gətirərək onu bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə birlikdə əks etdirir. Pyesdə ərəb xalqlarının öz torpaqlarını müdafiəsində qarşıya çıxan problemlərin mahiyyətinə nüfuz edilir. Həmin çətinliklərin ərəb hakimlərinin hakimiyyət uğrunda mübarizəsindən, rəyasət davalarından doğması səbəbi əsərdə bütün reallığı ilə əks olunur və ərəb hakimi Şeyx İdrisin simasında simvollaşdırılır. Şeyx İdris məhz hakimiyyət ehtirası ilə italyanlarla saziş bağlayıb, onların müharibədən qalib çıxmışına kömək edir. Lakin C.Cabbarlı ərəb xalqlarının müsəlman-xristian qarşılurmaşında böyük bir əzm göstərdiyini, müsəlman dünyasının birliyi kontekstində türklərlə birləş mübarizə aparmağa özündə güc tapdığını bədii təsvirin obyektinə çevirir. Türk-ərəb birliyini hakimiyyət ehtirasına qurban verən Haris bu birliyin təcəssümünü etiraf etməyə məcbur olur: “Bir də Ənvər bəy gəlib Şeyx Süleyman əl-Bəraninin təbliğatı sayəsində Şeyx Sənusinin köməyilə ərəblərdən könüllülər toplayır” [3, s.135].

Əsərdə “mədəniyyət adı altında bütün dünyani qara qüvvələrə tabe etmək istəyən əjdahalar”ın – xristian dünyasının hücumlarından müdafiədə islam xalqlarının birliyi ideyası təkcə hakimiyyəti təmsil edən qüvvələrin timsalında deyil, sıravi insanların milli düşüncəsində əqidəyə çevrilmiş, dərk edilmiş bir zərurət kimi də öz ifadəsini tapır[3, s.146]. Trablis uğrunda döyüşlərin ən cəsur qadın qəhrəmanı ərəb qızı Şəmsə deyir: “İslam yolunda kafirlərlə də çarşışmaqdan qorxuramsa, nəyə gərək olacağam” [3, s.148].

C.Cabbarının məhəbbət qəhrəmanları eşqi insanın təbii varlığından doğan qarışışalınmaz bir hiss kimi yaşamaqla bərabər, bu məhəbbətin get-gedə daha artıq qüvvətlənməsində sosial amillər – qəhrəmanın taleyüklü zamanında nə qədər vətəndaşlıq düşüncəsi nümayiş etdirməsi həlledici rol oynayır. Cabbarının qadın qəhrəmanları təbii bir hissin təsiri altında sevdiklərinə öz qəlblərində yalnız o zaman yer ayıırlar ki, onlar vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirirlər. Əks halda, onlar öz eşqini həyatı bahasına olsa da, ürəyində dəfn etməyə hazırlırlar. Cabbarlı dramaturgiyasında “Oqtay Eloğlu” əsərindən başlayaraq daha qabarık üzə çıxan bu proses “Ulduz”, “Ədirnə fəthi” əsərlərində qadın qəhrəmanlarının özünün də milli vətəndaşlıq düşüncəsinin təsdiqinə çevrilir. Bu cəhət Firəngiz-Oqtay, Ulduz-Ramiz, Zöhrə-Rüfət xətlərində aydın şəkildə öz ifadəsini tapır. Qadın qəhrəmanının vətəndaşlıq düşüncəsinin bu istiqamətdəki fərqli bir çaları “Ulduz”dakı Şəmsə-Əbdürrəhman xəttində və eşqində əyanılışır. Şəmsə ərəb qızı, Əbdürrəhman türk oğludur. Vətənin taleyüklü zamanında Şəmsə Əbdürrəhmanı nə qədər sevsə də, onun

esqinə konkret cavab vermir. Yalnız türk-ərəb qüvvələrinin birləşərək Trablisi yadelli işgalçılardan azad etdiyi bir zamanda Şəmsə öz eşqini etiraf edərək deyir: “Mən demişdim: zəfər İslamın olarsa, Şəmsə də Əbdürrəhmanın olacaq! Budur zəfər İslamda, Şəmsə isə Əbdürrəhmanla məhəbbət qoynunda!”. C.Cabbarının Şəmsə-Əbdürrəhman eşqinə, onların bir-birinə qovuşub xoşbəxt olmasına simvolik məna verməsi heç bir şübhə doğurmur. Bu eşq və onun taleyi xristian dünyası ilə üz-üzə dayanmış islam dünyasının zəfərlərinin yalnız bu xalqların islam bayrağı altında monolitlik nümayiş etdirəcəyi halda mümkün olacağını işaretə edir.

Qələbələrimizin rəhni – milli birlik və dini inancdan irəli gələn güc

C.Cabbarının 1917-ci ildə yazdığı “Ədirnə fəthi” pyesi türk milli düşüncəsinin, vətəndaşlıq şürurunun formallaşmasını, bu prosesin türk xalqının tarixi taleyində oynadığı həllədici rolü bədii təsvirin mərkəzinə çəkən bir əsərdir. Tarixdən məlumdur ki, I Balkan müharibəsində Serbiya və Bolqar qüvvələrinə qarşı mübarizədə itirilmiş Ədirnə II Balkan müharibəsində Ənvər paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusu tərəfindən 21 iyul 1913-cü ildə geri alınmışdır. Bu tarixi hadisəni bədii əks etdirən əsərdə Osmanlı qoşunlarının qələbəsində millətin vətən-torpaq təəssübünün böyük qələbələrə imza atmaq gücündə olması müəllif mövqeyinin ifadəsi kimi önə çəkilir. Əsərdə müsəlman xalqlarının birliyi ideyası “Ulduz”da olduğu kimi qabarış bir xətt kimi verilməmişdir. Lakin Cabbarlı öz mübariz qəhrəmanlarını “damarlarında türk, islam qanı fırlanan bir osmanlı” kimi təsvir etməklə dövrünün tarixi həqiqətlərini yaxşı bildiyini və ona sadiq qaldığını bir daha nümayiş etdirir [3, s.161]. “Ulduz”da olduğu kimi, “Ədirnə fəthi”ndə də türklüyün Avropa dünyası ilə üz-üzə qaldığını tarixin həqiqəti kimi əsərinə gətirib, qeyri-bərabər gücə qarşı mübarizədə türkün öz vətəninə sonsuz məhəbbətini, vətən torpaqlarının müdafiəsini namus yükü hesab etməsini bütün gücü ilə təsvir obyektinə çevirir. Bununla bərabər, Cabbarlı türkün öz varlığının təsdiqində onun milli hissi ilə bərabər, dini hissinin, inancının da rolunu xüsusi vurgulamağı unutmur. Cabbarlı yaradıcılığında milli və dini inancdan irəli gələn güc türkün qələbəsinin mənəvi-psixoloji əsasında dayanır. Hətta Cabbarlı türkün torpaq, vətən hissinin, milli duyğusunun şərəf hissində çevriləməsində islam ruhanisinin oynadığı rola da səhifələr ayırır. “Ədirnə fəthi”ndə Avropanın birləşmiş qüvvələrinə qarşı qeyri-bərabər döyüşlər aparan türk əsgərinin ruhunu qaldırmaq üçün din xadimlərinin gördüyü işləri bədii təsvirin mərkəzinə çəkir. “Çatalca əsgərlərinin ruhunu qaldırmağa gedən heyəti-üləmanın” üzvlərindən biri Molla Hacıbabanı təkcə İslam vaizi kimi yox, vətənin namus yükünü çəkən və bu uğurda heç nədən çəkinməyən böyük hərfli vətəndaş kimi təqdim edir. Molla Hacıbaban üzünü xalqa tutub deyir: “O vaxt cəmi dünyaya və Avropaya da sübut olar ki,

Osmanlılar öz şərəf və namuslarını öz həyatlarından artıq sevirlər... Bu gün türklük namusu ayaq altındadır... Himmət vaxtıdır... Biz bu gün cəmi dünyaya göstərməliyik ki, bizislamlar yaşamaq istəyirik və şərəfli bir həyat üçün də oluruk” [3, s.171].

Etiraf etmək lazımdır ki, din xadiminə belə bir vətəndaşlıq mövqeyinin ayrılması ədəbiyyatımız üçün nadir bir ənənədir. Din xadiminə ayrılan bu rol, heç şübhəsiz ki, C.Cabbarlinin İslam dininə böyük inancından və həqiqi din xadimlərinə inamından irəli gəlirdi.

Cabbarlinin İslam dininə inancı və rəğbətli münasibəti 1919-cu ildə yazılmış “Aydın” və 1922-ci ildə qələmə alınmış “Oqtay Eloğlu” əsərlərində də qorunub saxlanır.

Doğrudur, bu əsərlərdə qəhrəmanların dinə açıq və şüurlu münasibəti məsələsi əks olunmamışdır. Lakin hər iki qəhrəman Allah sevgisi və inamı olan insanlar kimi təsvir edilir. İslam inancına qail bütün insanlar kimi onlar da təhtəşşür olaraq Allaha tez-tez and içir, ona olan inamlarını kifayət qədər intensiv şəkildə bürüzə verirlər. Aydının dilində “Ey uca pərvərdigarım”, “Ey ulu tanrim”, “Allah eşqinə” kimi ifadələr işlənir.

Oqtayın səhnə sevgisini “Məkkəm, Mədinəm, tanrim qədər sevdiyim” ifadəsi ilə müqayisəsi onun dini inancının həqiqiliyindən və səmimiliyindən xəbər verir. Obrazın dilindən səslənən “səadətini tanrim qədər sevdiyim bu xalq” ifadəsi, onun Aydın kimi tez-tez “Allah eşqinə”ni dilinin ən səmimi andına çevirməsi, sevdiyini “ey şərqin Allah ürəkli yavrusu” deyə vəsf etməsi qəhrəmanın dünyagörüşündə dinə inkarçı münasibətə heç bir yer qoymur. Xarakter etibarı ilə bir-birinə yaxın olan bu qəhrəmanlar dini inanclarında da eyni dərəcədə səmimidirlər. Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, ağır mənəvi zərbə aldıqları, miqyassız sarsıntılar keçirdikləri məqamda onların düşüncəsində Allaha asılık psixologiyası özünü göstərir. Gültəkinin ona xəyanət etməsinə əmin olandan sonra Aydın onu sakitləşdirmək istəyən Surxaya deyir: “İstəmirəm, artıq sənə də inanmiram, inanmiram heç bir şeyə: Allaha da, imamlara da, Quran-kitab hamısı yalandır. Məhv olsunlar. Dünyada hakim bir qüvvə varsa da, o da altın, yenə altundur” [3, s.212]. Oqtayda da Allaha inkarçı münasibət eyni psixoloji situasiyada yaranır: “Hansi Allah? Çünkü allahlıq məsələsi hələ aramızda ixtilaflıdır. O deyir mən səni yaratmışam, mən deyirəm yox, mən səni yaratmışam” [3, s.274].

Nəticə / Conclusion

Nə Aydında, nə də Oqtayda dinə inkarçı münasibət, yaxud Allahın varlığını mübahisə obyektinə çevirmək məsələsi onların düşüncə və idealının məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmır. Burada Cabbarlının insanın daxili aləminə nüfuzunun dərinliyi, insanı bütün psixoloji halları ilə bədii təsvirin predmeti etmək bacarığı, onun düşündüklərinin və yaşadıqlarının alt və üst qatlarını təhlil obyektinə çevirmək imkanları üzə çıxır. Aydın və Oqtayın dinə, Allaha yanaşmada yol verdikləri sapmalar psixoloji affekt halının təzahürləri kimi mənalananır. Buna görə də bu, nə müəllifin, nə də qəhrəmanların dinə münasibətinin həqiqi ifadəsi kimi götürülə bilməz.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Ağaoğlu Ə. (2006). Üç mədəniyyət. Bakı, Mütərcim. 154 s.
2. Arif M. (1968). Əsərləri. Üç cilddə, II cild. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı. 620 s.
3. Cabbarlı C. (2005). Əsərləri. Dörd cilddə, II cild. Bakı, Şərq-Qərb. 360 s.
4. Heydər Əliyev və mədəniyyət. (2008). Üç cilddə, II cild. Bakı, Nurlar. 520 s.
5. Qarayev Y. (2016). Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə, IV cild. Bakı, Elm. 772 s.
6. Mustafayev Q. (1993). XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqididə. Bakı, Maarif. 296 s.
7. Rüstəmli A. (2005). Bədii həqiqətlər ustası (Ön söz).
8. Cabbarlı C. (2005). Əsərləri. Dörd cilddə, I cild. Bakı, Şərq-Qərb. 314 s.

Qasım bəy Zakirin XIX əsr ictimai satiranın, uşaq ədəbiyyatının yaranması və inkişafında rolü

Pərixtanım Soltanqızı Hüseynova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: huseynovaperixanim1962@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9391-6162>

XÜLASƏ

Məqalədə Qasım bəy Zakirin XIX əsr ictimai satiranın, uşaq ədəbiyyatının yaranması və inkişafında rolü araşdırılır, ədəbi-bədii yaradıcılığı tədqiq olunur, həmçinin “Durnalar”, “Dərviş və qız”, “Xain yoldaşlar haqqında”, “Sədaqətli dostlar”, “Aslan, Qurd və Çaqqal”, “Dəvə və Eşşək”, “Tülkü və Şir”, “Tərlanlar və Elçilər” və s. mənzum hekayə və təmsilləri diqqət öünüə çəkilərək təhlil olunur. Məqalədə, eyni zamanda uşaqların inkişafı və dünyagörüşlərinin formalaşmasında, onlara humanizm, bəşəri hissərin aşılanmasında şairin əsərlərinin əhəmiyyətindən danışılır. Müəllif təhlillərini sitatlar üzərində apararaq elmi polemikaya yer ayırır. Tədqiqatçı sonda belə bir nəticəyə gəlir ki, Q.Zakirin istər satirik şeir və mənzum hekayələri, istərsə də təmsilləri əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır.

AÇAR SÖZLƏR

XIX əsr, uşaq ədəbiyyatı, təmsil, mənzum hekayə, təlim-tərbiyə, humanizm, ədalət

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 14.04.2023
qəbul edilib: 19.05.2023

The role of Gasim bey Zakir in the creation and development of social satire and children' literature the 19th century

Parikhanim Soltangizi Huseynova

Doctor of Philosophy in Philology, Associate professor. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: huseynovaperixanim1962@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9391-6162>

ABSTRACT

In the article, the role of Gasim bey Zakir in the creation and development of social satire and children's literature of the 19th century is investigated, his literary and artistic creativity is studied, as well as "Cranes", "The Darvish and the Girl", "About Treacherous Comrades", "Loyal Friends", "The Lion, the Wolf and Jackal", "Camel and Donkey", "Fox and Lion", "Sweaters and Messengers", etc. The poem is analyzed by focusing on stories and representations. The article also talks about the importance of the poet's works in the development and formation of children's worldviews, instilling humanism and human feelings in them. The author conducts his analysis on quotations and leaves room for scientific polemics. In the end, the researcher comes to the conclusion that G.Zakir's satirical poems and verse stories, as well as his plays, have moral and educational significance.

KEYWORDS

19th century,
child literature,
representation, verse
story, education,
humanism, justice

ARTICLE HISTORY

Received: 14.04.2023
Accepted: 19.05.2023

Giriş / Introduction

Həyatı

Qasim bəy Zakir Əlibəy oğlu 1784-cü ildə Şuşa şəhərində bəy nəslində anadan olmuşdur. Mollaxanada təhsil aldığı dövrdə Zakir ərəb, fars dillərini öyrənmişdir. Onun M.Füzulinin, M.Vaqifin yaradıcılığına böyük marağrı olmuş, onların ədəbi irsini həvəslə izləmiş, klassik şeir ənənələrini (Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.P.Vaqif və b.) davam etdirərək lirik əsərlər yazmışdır. Şairin lirikası Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutur. Qasim bəy Zakir XIX əsrin birinci yarısında formallaşmağa başlayan Azərbaycan tənqididə realizmin ilk görkəmli nümayəndələrindən olmuşdur. Əsərlərində məzлum kütlələri öz məngənəsi altında sıxan hakim təbəqələrə, yerli bəylərə, mülkədarlara qarşı çıxmış və onları ifşa etmişdir. Şair əsərləri vasitəsilə oxucularına özünün ictimai fikirləri, arzu və istəklərini çatdırmış, bir gün zülmün sona yetəcəyini bildirmişdir. Haqsızlıq, ədalətsizlik, qeyri-bərabər sosial həyat onu hər zaman düşündürmiş və hiddətləndirmiştir.

Xoş simaya, nəcib xüsusiyyətlərə malik olan Qasim bəy Zakir şirin danışığı, zəkası ilə ətrafinin diqqətini cəlb edərək böyük nüfuz qazanmışdır. O, həyatının çox hissəsini Qarabağ xanı Mehdiqulu xan tərəfindən ona bağışlanmış Xındırstan kəndində keçirmiştir. İyirmi evdən ibarət sakini olan bu kəndin əkin yerləri və üzüm bağlarından gələn kiçik gəlirlə dolanan şair sadə həyat yaşamışdır. Əməyə böyük dəyər verən Zakir istismarçı bəylərdən, mülkədarlardan fərqli olaraq, daima əməkçilərin yanında olmuş, onlarla öz arasında heç bir fərq görməmiş, sərbəst yaşayaraq heç kimdən asılı olmamışdır.

1829-cu ildə Qasim bəy Zakirin oğlu vəfat edir. Sevimli oğlunun vaxtsız ölümü ədibi sarsıdır. Bu münasibətlə o, “Əziz oğlumun vəfat tarixi” şeirini yazar. Şeirdə itkinin ağırlığı, sarsıntısı, oğluna olan sevgisi lirik duyğularla tərənnüm olunur. Oğlunun ölümündən sonra sənətkar qız nəvələrinin təbiyəsilə məşğul olur, onlarda ədəbiyyata, şeirə, sənətə həvəs oyadır. Bunun nəticəsi olaraq nəvələri İbrahim bəy Azər, Abdulla bəy Asi, Xudat bəy babaları kimi şair olurlar. Hətta nəvəsi Əli bəy dövrünün tanınmış şairi idi.

Q.Zakir rus ordusu sıralarında xidmət etmiş və bununla bağlı “Çar müqəddiməsi” şeirini yazmışdır. Şair Baba bəy Şakirə xıtabən qələmə aldığı bu şeirdə, Rus-Balakən hadisələrilə bağlı Qarabağ atlı dəstəsilə döyüşdə iştirak etdiyini dostuna bildirmiştir.

Tənqid etdiyi hakim təbəqələr – yerli bəylər, mülkədarlar ondan qisas almaq üçün fürsət axtarırdılar. Nəhayət, düşmənləri uzun müddət düşündükləri məkrli niyyətlərini

həyata keçirməyə bəhanə tapırlar. Qardaşı Behbudun kürəkəni Əli bəylə yaxın əlaqəsinə görə (Əli bəy o zaman rəsmi idarələrdə nüfuzdan düşmüş, Behbud bəy isə oğlu Rüstəm bəyin günahsız tutularaq öldürülməsinin qisasını almaq üçün qaçaqcılıq edirdi) onu ittiham edirlər. Bu işin sonunun yaxşı nəticə verməyəcəyini əvvəlcədən bilən ədib qardaşını bu işdən çəkindirmək üçün etdiyi səylər heç bir nəticə vermir. Behbud bəyin həyatı faciə ilə bitir, o, tutularaq vəhşicəsinə öldürülür. Şairi sürgün etmək üçün qardaşı Behbud bəyin çar məmurlarını təqib edərək bəzilərini öldürməsini bəhanə gətirirlər. Dəstə 1849-cu ildə Tarxan Muravovun başçılığı ilə (dəstədə Qarabağ bəylərindən Cəfərqulu xan da olmuşdu) şairin yaşadığı Xındırstan kəndinə daxil olur, onu həbs edərək Bakıya sürgün edirlər. Qasim bəy Zakir günahsız həbs olunması ilə bağlı Zaqafqaziya mülki idarə rəisinə şikayət ərizəsi yazır, lakin müraciətin heç bir faydası olmur, əksinə, şairin nüfuzundan qorxub onu və yaxın qohumlarını açıq mühakimə etməkdən çəkinərək cəzasını daha da ağırlaşdırırlar. Zaqafqaziya mülki idarə rəisi Qafqaz canişininə raport yazır. Bu raportda iyirmi üç yaşlı oğlu gənc Nəcəfqulu bəyin və iyirmi yaşılı qohumu İsgəndər bəyin (sürgün xərclərini özlərinin ödəməsi şərti ilə) ayrı-ayrılıqda Rusiyanın daxili vilayətlərinə sürgünə göndərilməsi göstərilir. Şikayətlərinin nəticəsi olmadığını görüb bərk sarsılan şair, başına gələn faciələri əvvəlcədən hiss etdiyi üçün M.F.Axundova, İ.Qutqaşlıya, M.P.Kolyubakinə və digər yaxın dostlarına məktub yazır. Məktubda çar məmurlarının rüşvətxorluğunu, özünün isə yoxsul olması səbəbilə onlardan canını qurtara bilməyəcəyini təəssüf hissi ilə bildirir. M.F.Axundovun və M.F.Kolyubakinin ciddi cəhd'ləri sayəsində şair və yaxın qohumları sürgündən azad olunurlar.

Sürgündən qayıdan zaman Xındırstan kəndi artıq xarabalığa çevrilmişdi. Sürgündə çəkdiyi əziyyətlər, cəmiyyətin ədalətsizliyi, özbaşinalığın getdikcə artması şairi daha çox narahat edirdi. Maddi ehtiyac içində çətinliklə yaşayan sənətkar 1857-ci ildə yetmiş üç yaşında Şuşada vəfat edir və Mirzə Həsən qəbiristanlığında dəfn olunur.

Yaradıcılığı

Qasim bəy Zakirin bədii yaradıcılığı yaşadığı dövrlə, tarixi şəraitlə, Azərbaycan bədii ictimai fikri ilə bağlıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı və klassik şeir ənənələrindən sənətkarlıqla istifadə edən şair zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. Yaradıcılığında şifahi xalq poeziyasından bəhrələnərək qoşma, gəraylı, təcnis və bayatılara önem vermiş, aşiq şeiri üslubundan məharətlə istifadə etmişdir. Onun “Ağlaram”, “Öyrənib”, “Ay mədəd” və s. qoşmalarını aşiq şeirindən ayırmak mümkün deyil. “Dost yolu bağlandı, ümid kəsildi”, “Dost yolunda cəfa çəkdir, can üzdüm”, “Fələk səndə nə adətdir”, “Nə müddətdir, dost yolları” və s. qoşma və gəraylılarında lirik

duyğular, hiss və həyəcanlar, sevgi, fədakarlıq, sədaqət və s. insani keyfiyyətlərlə yanaşı, narazılıq, şikayət əhval-ruhiyyəli motivlər də istisna deyil. Onların qayəsini ictimai məzmun təşkil edir.

Şairin ictimai siyasi məzmun daşıyan əsərləri içərisində “Durnalar” rədifli qoşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İctimai motivlər burada daha qabarık şəkildə təsvir olunub. Bu mövzuya həm Q.Zakirdən əvvəl, həm də sonra yaşayan sənətkarlar (M.P.Vaqif, M.P.Vidadi, B.Vahabzadə və b.) müraciət etmişlər. Bu, demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatında ənənə şəklini almışdır.

“Durnalar” qoşmasını şair sürgündə olduğu zaman qələmə almışdır. Durnalara müraciətində Vətəninin “laçın yatağı” olmasını, həssas qəlbli insanların belə bir doğma məkanda deyil, qürbət ellərdə yaşamağa məhkum olmalarını dilə gətirərək cəmiyyətin haqsızlığını və ədalətsizliyinə işaret edir, özünün Vətəndən ayrı nəzarət altında yaşamاسını və bununla bağlı dərdini, istəyini dilə gətirir.

Yurdunun, həmçinin Şərq poeziyasının sənətkarlarını (Firdovsi, Xaqani, Nizami, Cami, Hafiz, Füzuli) sevən şair onlara nəzirələr də yazmışdır.

Q.Zakir vətəninin gözəlliyyindən, həyatından, tanıdığı gözəl qəlbli insanlardan ilham alırıdı. Yaradıcılığı ilə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının milli mənzərəsini yaradan şair təsadüfi faktları deyil, real, gərkli olanları seçir, nöqsan və eybəcərlikləri görüb ifşa edirdi. Gözəllik sevən həssas sənətkar xisləti bədxah, eybəcərliklərlə dolu olan insanları qəbul edə bilmirdi. Bu da belə insanların düşüncəsində bir ziddiyət yaradırdı. Şairin satirik gülüşündə acı göz yaşlarını görməmək mümkün deyil. Bəy nəslindən olmasına baxmayaraq, həmişə sadə və zəhmətkeş zümrənin tərəfində olmuş, əsərlərilə xalqın müdafiəcisinə çevrilmişdir.

Qasim bəy Zakirin realizmində feodal-təhkimçi quruluşu bir neçə istiqamətdə qamçılanırdı; bir tərəfdən bu quruluşun ağır məngənəsində əzilən məzlumların acı, faciəli taleləri, digər tərəfdən buna səbəb olan üsuli-idarələrdəki qanunsuzluq, ədalətsizlik və onu ədalət kimi təqdim edənlər. O, heç zaman tənqidində, ifşa üsulunda subyektiv olmamış, əksinə təqib olunduğu zamanlarda da qələmini daha iti etmiş və bu qələm həmişəki kimi ictimai xarakter daşımışdır.

Zakir “Elat əhlinin tərifi və qazinin əsl-nəcəbi haqqında”, “Qarabağ qazisinə”, “Şuşa mollaları haqqında”, “Zəmanə əhlinin əhval və əxlaqının tərifi haqqında” və s. geniş, dolğun məzmunlu şeirlər yazmışdır. Şair dini əllərində vasitə hesab edən, ondan öz iyrənc əməlləri üçün yararlanan ruhaniləri və başqa bu xislətli insanları ifşa etmişdir. “Zakir satirasının hədəfi başlıca olaraq şairin yaşadığı mühitdəki ictimai haqsızlıq, tüfeyli zümrələrin ağalığıdır. Zakir “Şərin kökünü” ölkənin ağası hesab olunan çar hakimlərinə havadarlıq edən alçaq təbiətli yerli bəylərdə və murdar işi də

təmizə çıxaran yaltaq ruhanılardə göründü” [1, s.108].

Mənzum hekayə və təmsilləri

Q.Zakirin yaradıcılığında mənzum hekayə və təmsillər əhəmiyyətli yer tutur. O, elə bir dövrdə yaşayırı ki, öz fikirlərini üstüortülü şəkildə bu əsərlər vasitəsilə hədəflərinə çatdırırırdı. Demək olar ki, bu ədəbi janrlar onun tribunasına çevrilmişdi. Onlar XIX əsrin birinci yarısında yaranan klassik Azərbaycan şeirinin realist nümunələridir. Qasım bəy Zakir XIX əsrin birinci yarısında əsası A.Bakıxanov tərəfindən qoyulan ictimai satiranı davam və inkişaf etdirən sənətkar olmuşdur.

Şairin mənzum hekayələri mövzu baxımından müxtəlifdir. “Əxlaqsız qazi”, “Xalqa vəz deyən, özü fisqü-fücurdan çıxan biəməl alim”, “Həyasız dərviş”, “Dərviş ilə qız”, “Bihəya türk” mənzum hekayələrində min əməldən çıxan şərəfsiz, əxlaqsız, avam insanları aldadan ikiyüzlü din xadimləri ifşa olunur. “Həyasız dərvişlər”, “Xalqa vəz deyən, özü fisqü-fücurdan çıxan biəməl alim”də zahiri ilə daxili arasında kəskin təzad olan qoca molla varizlər ilə insanları aldadır, onları təmiz əmələ, əxlaqa, başqa bir kişinin arvadına, qızına tamah salmağın sonunun cəhənnəm atəsi olduğuna inandırır. Amma özü həmin əməlləri törədir, haram qazandığı çörəyini halal kimi həzm edir. “Əxlaqsız qazi” mənzum hekayəsində qazilərin müftəxorluğu, əxlaqsızlığı, zəhmətkeş kəndli zümrəsinin başına gətirdikləri oyunlar, zülm təsvir olunur.

“Bihəya türk”, “Həyasız dərviş”, “Dərviş ilə qız” mənzum hekayələri ideya-məzmun və mövzu baxımından bir-birilə səsləşir. “Həyasız dərviş”, “Dərviş və qız” hekayələrində Allah, peygəmbər, Əli xatirinə qapı-qapı əlində ələm gəzən, diləncilik edən dərvişlərin həyasızlığı, tamahkarlığı, əsasən də avam qadınları aldadib onlara qarşı əxlaqsız niyyətləri, saxtakarlıqları üzə çıxarılır. “Bihəya türk” istisna olmaqla, digər iki hekayədə dərvişlə üz-üzə gələn namuslu qız obrazının dili ilə dərvişlərin həyasızlığı tənqid edilir. Onların məqsədini hiss edən qız qəzəblənir. Bu hekayələrdə qızların çəkinmədən dərvişlərin iç üzlərini açması ilə şair Azərbaycan qadınının ismətini, mübarizliyini, onlara qarşı iltifatını aydın şəkildə göstərir.

Hər üç hekayədə təsvir olunan dərvişlər tüfeyli həyat sürən, başqasının hesabına yaşayan, soyğunçuluğu, dilənciliyi özünə rəva bilən, onu adı qarşılıyan tənqid hədəfləridir. Müəllifin hədəfləri evdə kişi olmayan saatlarda qapı-qapı gəzir, onların qarşısına evin kişi yox, qadını, qızı çıxır. Əsərlərdəki bu motivlərdə hədəflərin heç bir işlə məşğul olmadan, zəhmət çəkmədən qazanc əldə etmələri təsvir olunur. Bu hekayələr, həmçinin müasir dövrlə də səsləşir, çünki hazırda da real həyatda belə insanlara çox rast gəlinir.

Qasım bəy Zakir “Qoca kişi və cavan arvad” hekayəsindəki ailə münaqişələrə də

toxunur. Şair qeyri-bərabər evliliyə qarşı çıxır, onun ailə faciəsinə səbəb olduğunu real həyat səhnələrini ümumiləşdirməklə göstərir. Şair bu hekayədə öz əxlaqi tövsiyələrini ifadə edərək bildirir ki, qeyri-bərabər, qarşılıqlı sevgisi olmayan cütlükler öz rahat yaşayışını, səadətini ailədə tapa bilmirlər. Ədib belə bir nəticəyə gəlir ki, bu niyyət daha çox imkanlı ailələrin arzu və istəyi, qolugüclü şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Ailədə öz xoşbəxtliyini qura bilməyən və onu idarə etməyi bacarmayan kişi cəmiyyət üçün də yararsız və əhəmiyyətsizdir. Ailə kiçik dövlətdir. Bu dövlətin başında kişi dayanır. Şübhəsiz ki, sənətkar fikirlərində milli ideologiyaya əsaslanmışdır. Gənc qızə varlı ər yox, sevgi lazımdır. Ailənin xoşbəxtliyi də, təməli də məhz sevgi üzərində qurulmalıdır. Bu məsələlərdə ailə tərbiyəsi, valideynlərin əxlaqi əqidəsi, onların cəhalətdən və mövhumatdan uzaq olması, həmcinin maariflənməsi məsələləri də önə çəkilir. Sənətkar hədəflərini tənqid etməklə onların “gözünü açmağa” çalışmışdır.

“Sevgi-sevgisinə bərabər gərək” motivi “Zövci-axər” hekayəsində böyük bir problem olaraq daha kəskin şəkildə verilmiş və həllini tapmışdır. Hekayədə təsvir edilən tacir qızı cəsarət toplayaraq düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolu tapır. O, bacarıqlı, azad sevgi və qarşılıqlı münasibətlər zəminində ailə qurmaq arzusunda olan və bu istəyi uğrunda mübarizə aparan gənc qızların ümumiləşdirilmiş obrazıdır.

“Zövci-axər” məzmun baxımından nağılvəri xüsusiyyətə malik olub, şairin yaşadığı mühitdə hər gün yaşanan tipik hadisələri eks etdirir.

Şairin ictimai məzmun baxımından məhdud olan mənzum hekayələri də mövcuddur. “Məyusluq vaxtında arsızlıq edən əqlikəm”, “Tərlan və elçi” mənzum hekayələri bu qəbildəndir.

Qasim bəy Zakirin mənzum hekayələrində işlənən bu motivlər təmsillərinə də yansımışdır. O, insan xarakterindəki zorakılıq, lovğalıq, yaxşılıq, xeyirxahlıq, ağıllı, düşüncəli olmaq və s. mənfi və müsbət xüsusiyyətləri heyvanlara da transfer etmişdir. Onun qələmə aldığı təsvirlər öz orijinallığı ilə seçilmiş, ideya-məzmun cəhətdən maraqlı, tərbiyəvi-əxlaqi əhəmiyyətə malikdir.

Şairin qələmə aldığı təmsillər bunlardır: “Dəvə və Eşşək”, “Qurd, Çapqal və Şir”, “Tülkü və Şir”, “Tülkü və Qurd”, “Xain yoldaşlar haqqında” (İlan, Dəvə, Tısbaga), “Sədaqətli dostlar haqqında” (Tısbaga, Qarğası, Kəsəyən, Ahu).

“Xain yoldaşlar haqqında” təmsil “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilin eks ifadəsidir. Bu təmsildə üç yoldaş – Dəvə, İlan və Tısbaga gəzərkən yolda bir kömbə çörək tapırlar. Onu öz aralarında bölüşmək istəmirlər. İlanla Tısbaga özlərini fiziki cəhətdən Dəvə ilə müqayisə edərək sözləşirlər. Dəvəni üç gün naharsız qaldıqlarına, çörəyi arıq olanın yeməyinin münasib olduğuna, ac olduqlarının bir sərr olaraq qala-

cağına, dost-düşmənin bundan xəbər tutmayacağına inandırmağa çalışırlar.

Dəvə yoldaşlarının hiyləsini başa düşüb:

Dedi – nə desəniz, mənim sözüm yox,
Həq bilir ki, özgə payda gözüm yox,
Püşk atsanız əgər, raziyəm püşgə,
Qoy düşsün, düşəcək hər kimə kişgə”

[7, s.119].

Belə qərara gəlirlər ki, kömbə yaşılı olanın olsun. Belə olan təqdirdə kiçiklər çörəkdən əl götürsünlər. İlənla Tısbağı onunla razılaşdırır. İlən Tısbağadan yaşını soruşur. Tısbağı on-on beş yaşında ikən Allahın Adəmi yaratdığını söyləyir. İlən Adəmdən də böyük olduğunu deyir:

Ol zaman ki, həyyü qadiri – muxtar
İstədi ki, yer-göy ola bərqərar,

Adəm harda idi, Həvva kim idi?
Məlaiki – ərşि-əla kim idi?

Bir xalqın özü, bir mən var idim,
İndi belə görmə, bir minar idim

[7, s.120].

Növbə Dəvəyə çatır. O, yoldaşlarından daha tədbirli çıxır. Yerdəki çörəyi ağızına alıb gövsəyə-gövsəyə sözə başlayır:

Lazımdır şol yerdə bir növ misal
Nəsihət eyləsin xəlqə əhli-hal.

Özündən böyüyə etsə xəyanət,
Ac qalır, etməsin, əlbət, səd əlbət.

Bir adam ki, qoya hiylə binası,
Aqibət özünə dəyər xətası.

Yoldaş, yoldaş ilə xədəng nisbət,
Düz gərək ta ruzi-həşrү qiyamət.

Əgər əyri ola dəruni, çün yay,
Kirişi qırılıb axır olur zay.

Müşküldü nəhm etmək hər belə nəşri.
 Əfv eyləsin arif gər olsa kəsri
 [7, s.121].

Şair təmsili dəvənin dili ilə ibratəmiz nəsihətlə tamamlayır.

Bir əsr sonra Abbas Səhhət mövzu və ideya baxımından bu əsərlə səsləşən, ovlarını (dovşanı) paylaşa bilməyən “Ayı və Şir” təmsilini qələmə alır.

Qasim bəy Zakirin “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilinin əsas ideyasını düzlük, xeyirxahlıq, sədaqət, etibar və s. yüksək insani keyfiyyətlər təşkil edir. Bu nəcib insani keyfiyyətləri təbliğ edən sənətkar onları Qarğa, Kəsəyən, Ahu və Tısbağanın dostluqlarında göstərir. Bu dostlar İlana, Tısbağaya, Dəvəyə bənzəmirlər. Etibarlıdırlar, dara düşəndə bir-birinə kömək edirlər, çünki dostluqları səmimi, təmiz, hiylədən və yalandan uzaq təməl üzərində qurulub.

Ahunun ovçunun toruna düşdüyüni bilən dostlar narahat olub onu xilas etmək istəyirlər. Bu işdə hər kəs öz bacardığını edir. Dostlar qaçarkən ovçunun əlinə keçən tısbağanı da xilas edirlər. Təmsil dostluq haqqında nəsihətnamə, əxlaqi fikirlərlə tamamlanır.

Bu məsəlin vardır ona nisbəti:
 Bir kəsin bir kəsə ola ülfəti.

Gərək zar olanda, o da zar ola,
 Həmişə dostundan xəbərdar ola.

Nəinki dost qala dami-bəladə,
 O gəzə arxayın dəştü səhradə

Həm dəxi həqarət gözilə, zinhar
 Baxıb bir adəmə eyləmə inkar.

Hər meşəyə güman aparma boşdur,
 Xudbinlik kişiyyə nə kari-xoşdur

[7, s.107].

Böyük sənətkar hər iki təmsilində irəli sürdüyü öyünd və nəsihətamız əxlaqi fikirlərlə yeniyetmə və gənclərə dost seçməkdə köməklik göstərir.

“Tülkü və Şir”in mövzusu şifahi xalq ədəbiyyatından, “Aslan və Dovşan” təmsilindən götürülüb. Lakin şair təmsildə öz ictimai və mütərəqqi fikirlərini ifadə

edərək onun forma və məzmununu zənginləşdirmiş, orijinal bir əsər yaratmışdır. Əsərin ideya xüsusiyətlərini zülmün sona yetəcəyi, məzlumların azadlığa qovuşacağı təşkil edir. Sənətkar yaşadığı dövrün eybəcərliklərini, hakim təbəqələrin qoluzorluluğunu, tamahkarlığını, onların məzlam kütłələrə olan zülmünü qamçılıyır. Güclü təbəqəni Şir, məzlumları isə meşədə yaşayan heyvanlar təmsil edir.

Şir istismarçı təbəqənin ümumiləşdirilmiş obrazı olaraq öz qüvvəsinə arxalanır, meşədəki heyvanlara zülm edir, əlinə keçənə aman verməyərək parçalayıb yeyir. Məzlamun haqqı isə yerdə qalmır, bir gün özündən zəif Tülkünün hiyləsinin qurbanı olur. Tülkü onu quyunun başına gətirib əksini göstərir. Guya başqa bir meşədə peyda olan, onun şikarını yeyən Şir odur. Şir Tülkünün hiyləsinə aldanır özünü quyuya atır, nəticədə boğulub ölürlər: tamahının qurbanı olur və cəzasını alır. Təmsildə verilmiş əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər hər zaman aktual, ibrətamız və əhəmiyyətlidir.

Çoxdur yolu bu məsəlin dünyadə,
Mən özüm görmüşəm həddən ziyadə.
Biri o kim, hər kim xəlqə zülm edər,
Aqibət ədl ilə fənayə gedər...

[7, s.117].

Digər əsərlərində olduğu kimi, “Tülkü və Şir” təmsilində də şair zülmün uzun müddət sürməyəcəyinə inamını ifadə edir. Ezop dili ilə cəmiyyətdəki haqsızlıqlara etirazını bildirir [3, s.133].

Şair “Aslan, Qurd və Çaqqal” təmsilində “Tülkü və Şir”də olduğu kimi qoluzorluların acgözlüyündən, tamahkar qarnıyoğun təbəqənin ədalətsizliyindən, məzlumların düçər olduğu züldən bir lövhə qurur: ədalətsizliyi tənqid, ədaləti təbliğ edir. Şair göstərir ki, yaşadığı cəmiyyətdə qoluzorlu aslanların, onlara yaltaqlanan ikiüzlü çaqqalların törətdikləri müsibətlərin sayı-hesabı yoxdur. Kəndxudaların, mülkədarların, bəylərin, çar çinovniklərinin cinayətini heyvanlara transfer etməklə onları ifşa edir, lənətləyir.

Aslan, Qurd və Çaqqal yoldaşlıq edirlər. Bir müddət hər üçü bir yerdə yeyib, içirlər. Bir dəfə üç gün əllərinə ov keçmir, ac qalmalı olurlar. Üç gündən sonra onların hər birinin şikarı olan qoyun, quzu, toyuq əllərinə keçir. Aslan Qurda onları bölməyi tapşırır. Sadəlövh Qurd özündən güclü Aslanın səmimiyyətinə inanıb deyir:

Dedi ki, “ey sərvər, cənabi-bari
Öz əlinlə göydə bölüb buları.

Qoyun sənin, quzu mənim, çaqqalə
Göndərib tovuqu xaliq nəvalə”
[7, s.98].

Bölgü Aslanın xoşuna gəlmir. Bu səbəbdən Qurdun başına elə qapaz endirir ki, gözləri tökülür, qapazın zərbəsindən canını tapşırır. Sonra Çaqqala “eşitmişəm vardır bölgüdə əlin”, – deyərək, ovu bölməyi ona tapşırır. Gördük'lərindən ibrət alan Çaqqal bunları deyrir:

O ki, qoyun padşahın naharı,
Quzunu saxlarıq axşam iftarı.

Toyuq da sabahın qəlyanaltına,
Əlbəttə ki, xaliq yetirir yenə...

[7, s.99].

Aslan budəfəki bölgüdən razı qalır. Belə bölgünü kimdən öyrəndiyini ondan soruşduqda, Çaqqal gözü çıxan qardaşından dərs aldığıni, böyüyün sözünə baxmağı, hətta gündüzə gecə desə belə, kiçiyin onun sözündən çıxmaga həddi olmadığını bildirir.

Ədibin sənətkarlıqla yaratdığı bu təsvirlər – Aslanın qoluzorluluğundan razı qalması, Çaqqalın yaltaqlıqla canını qurtarması, ədalətsizliklər, kəndlilərə edilən zülmdən real bir səhnədir. XX əsrə M.Ə.Sabir bu ədalətsizliyi kəndlilərin gecə-gündüz işləyib əkdiklərini mülkədarların yeməsini, özlərinin ac qalmasını və s. bu kimi məsələləri “Əkinçi” şeirində geniş şəkildə fərqli forma və məzmunda əks etdirir.

“Dəvə və Eşşək” təmsili folklor motivləri əsasında yazılmış tövsiyə xarakterli əsərdir. Müəllif bu hekayədə böyük sözünə əməl etməyin faydalı olduğunu tövsiyə edir və bunu hekayədə Eşşəyin simasında təsvir edir: Dəvənin sözünə baxmayan Eşşəyin anqırması onun faciəsinə səbəb olur. Belə ki, karvanla Hindistana gedən tacir yolda yorulub əldən düşən Dəvə ilə Eşşəyi karvandan azad edir. Canları əziyyətdən qurtaran heyvanlar dinc həyat sürür, dincəlməkdən, yeməkdən, rahat həyatdan kökərlirlər. Dəvə ona anqırmamasını, əks təqdirdə səsilə yoldan keçən karvanların diqqətini cəlb edəcəyini, onları tapıb yenidən karvana qoşacaqlarını bildirir. Lakin harınlamış Eşşək yoldaşının sözünə baxmır, anqırması ilə dağa-daşa səs salır. Nəticədə yolu keçən karvandakılar onları tapıb karvana qoşurlar. Ağır yüklə yüklenən Eşşək yolda gücdən düşür. Bu halda onu yükü ilə Dəvənin üstünə qoyurlar.

Daşıdığı ağır yükün üstünə Eşşəyi də öz yükü ilə bərabər daşımışı Eşşəyə acıqlı

olan Dəvəni daha qəzəbləndirir və onu yükü ilə bərabər uçuruma tullayır.
Böyük sözünə əməl etməyənlərə əsərdən çıxan əxlaqi ibrət dərsi budur:

Guş etməyən nasehlərin sözünə,
Toxunur aqibət bəla özünə
[7, s.103].

“Tülkü və Qurd” təmsilində insan xislətində olan tamahkarlıq, hiyləgərlik, bədxahlıq kimi mənfi xüsusiyyətlər pislənir.

Tülkü bir gün ətrafi seyr edə-edə getdiyi yerdə yola atılmış quyruğu görür, lakin ora yaxınlaşdıqda tələni seçir. Tələyə düşməmək üçün ondan aralı keçib yoluna davam edir. Qarşısına bir qurd çıxır. Tələnin olduğu yeri nişan verib orada yaxşı yağlı quyruq olduğunu deyir və qurdu həmin yerə gətirir. Quyruğu görən qurd təəccübünü gizlədə bilməyib ondan “Niyə özün yemədin?” – soruşduqda tülkü “qəza orucu” tutduğunu bəhanə gətirir. Qurd ona inanıb quyruğu yemək istəyəndə tələ ona bənd olur. Nə qədər cəhd etsə də, tələdən çıxa bilmir. Tülkü fürsəti əldən verməyib quyruğu yeyir. Qurd ona təəccüblə qəza orucu tutduğunu deyəndə, tülkü təzə ayı görüb bayram olduğunu, orucu açdığını söyləyir. Qurd yenə də ona inanıb soruşur: “Bəs mənim bayramım nə vaxtdır?”. Tülkü: “Sahibi-tələ gələndədir. Sən tələsmə” – deyir. Təmsilin sonunda ədibin əxlaqi-tərbiyəvi fikirləri verilir:

Hər kimsədə ola əqlü fəhmi huş,
Bu məsəli eyləməsin fəramuş:

Əvvəl gərək suyu yoxlasın möhkəm,
Boylayandan sonra soyunsun adəm.

Nəinki etməyib fikir, əndişə
Sala canavar tək özünü işə.

Həm özünün payın, həm onun payın
Tülkü yeyə bidərd – sər, arxayıñ
[7, s.109].

Nəticə / Conclusion

Q.Zakir mənzum hekayə və təmsillərini aydın, sadə dildə qələmə almışdır. Şair hər iki janrda əhvalatdan əvvəl bədii lövhə yaradır, oxucusunu müşahidəçiyə çevirir. Əsərin sonunda isə şair fikrini lakonik şəkildə ümumiləşdirir. Bu, sənətkarın mənzum hekayə və təmsil yaradıcılığının əsas xüsusiyyətidir.

Q.Zakir mənzum hekayələrinin bir qismini də aşiqanə mövzuda məsnəvi şəklində qələmə almışdır. “Tərlan və elçi”, “Məlikzadə və Şahsənəm”, “Əmirzadə məşuq”, “Cavan aşiq”, “Aşıqın məşuqəyə təam bişirməyi” bu hekayələrə daxildir. “Tərlan və elçi” hekayəsində Q.Zakir Nizami ənənəsini davam etdirərək hökmdarları rəiyyətlə yaxşı rəftar etməyə, tədbirli olmağa, qərar çıxararkən idrakin səsinə qulaq asmağa çağırır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranması və inkişafı tarixində Qasim bəy Zakir əsərlərilə ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparan, onu ifşa edən A.Bakıxanov ənənəsini davam etdirən ictimai satirik şairdir. İstər mənzum hekayələri, istərsə də təmsilləri əxlaqi-tərbiyəvi hadisədir. Şairin bu əsərləri uşaq, yeniyetmə və gənclərə milli-əxlaqi, bəşəri hisslerin aşılanmasında, bir şəxsiyyət olaraq insan mənəviyyatının formalaşmasında, xeyirxahlıqda, düzlükdə, ədalətdə və s. məsələlərdə bir məktəbdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1963). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası.
2. Əsgərli F., Xəlil Z. (2011). Uşaq ədəbiyyatı. Dərslik (Yenidən işlənmiş nəşr). Bakı, ADPU.
3. Həsənli B. (2015). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı.
4. Məmmədova Ş. (2018). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Üç cilddə, I cild. Bakı, ADPU.
5. Qasim bəy Zakir. (1964). Əsərləri. Bakı, Azərb. EA-nın nəşri.
6. Soltanqızı (Hüseynova) P. (2021). Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq mütaliəsi nümunələri. Bakı, ADPU.
7. Qasim bəy Zakir. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Avrasiya Press” nəşriyyatı.

Qədim türk yazılı dastanları: Göytürk dastanları nümunəsində

Aynur Seferli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Dil hazırlığı kafedrası, müəllim. Polis Akademiyası.

Azərbaycan. E-mail: seferli_1988@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-01104659>

XÜLASƏ

Türklər dünyanın ən qədim və qüdrətli xalqlarındandır. 3500 il siyasi təşkilatlanma, 2700 il ədəbiyyat və 2500–3000 il yazı tarixinə malik olmaları onların daha qədim köklərə dayandıqları fikrinə tam əminlik yaradır. Türk yazı tarixinin başlangıcı bu dövrlərə qədər gedib çıxşa da, ilk yazılı mətnlər VIII əsrə aid olan Orxon-Yenisey abidələri hesab olunur. Tarixdə “Türk” sözü ilk dəfə olaraq Göytürklər tərəfindən işlədilmiş, həmçinin türk adı altında dövlət quran ilk dövlət də məhz onların adı ilə bağlı olmuşdur. Burada “göy” sözü “mavi”, “geniş” mənasında işlədilərək dövlətin böyüklüyünü və türk millətinin əzəmətini ifadə edir. Məqalədə qədim türk yazılı nümunələri Göytürk dastanları əsasında təhlilə cəlb edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

Göytürk dastanları,
Ərgənəkon, türk,
bozqurd

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 02.04.2023
qəbul edilib: 17.05.2023

Ancient turkish written epics: on the example of Gokturk epics

Aynur Safarli

Doctor of Philosophy in Philology. Department of Language Training, teacher.

Police Academy. Azerbaijan. E-mail: seferli_1988@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-01104659>

ABSTRACT

Turks are one of the oldest and most powerful peoples in the world. The fact that they have 3500 years of political organization, 2700 years of literature, and 2500–3000 years of written history creates full confidence in the authenticity of their history belonging to older times. Although the roots of the history of Turkish writing go back to these times, the first written texts are considered to be Orkhon-Yenisei monuments belonging to the 8th century. In history, the word "Turk" was used for the first time by the Goyturks, and the Goyturks are considered to be the first state to establish a state under the name of Turks. Here, the word "sky" is used in the sense of "blue", "wide", and expresses the greatness of the state and the greatness of the Turkish nation. In the article, ancient Turkish written epics are included in the analysis on the example of Goytuk epics.

KEYWORDS

Gokturk epics,
Ergenekon, Turk,
bozgurt

ARTICLE HISTORY

Received: 02.04.2023

Accepted: 17.05.2023

Giriş / Introduction

Dünya xalqlarının mədəniyyəti tarixən bir-birindən təcriddə deyil, əksinə, qarşılıqlı təsir dairəsində inkişaf edərək yüksək mənəvi dəyərlər qazanmışdır. Şərti də olsa, dünya mədəniyyətinin iki qütbü kimi səciyyələndirilən Şərqi və Qərbi mədəniyyətləri bir-birinə bağlılığı və təsiri nəticəsində müasir sivil mərhələyədək yüksələ bilmişdir. Hər bir xalqın mədəniyyəti həmin xalqın yaşadığı ərazi, region, mühit və s. amillərlə bağlı olsa da, onun dünya mədəniyyətinin inkişafı ilə əlaqə və yaxınlığı şübhəsizdir. Bu mənada türk xalqlarının mədəniyyəti və ədəbiyyatı dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatının ayrıca qolu, mərhələsi olmaqla yanaşı, həmçinin onun əsas tərkib hissəsidir. XX əsr türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əziz Nesin bu barədə yazırıdı: “*Hər bir millətin böyükliyü onun əhalisinin çoxluğuna və ərazisinin genişliyinə görə müəyyənləşdirilmir. Hər bir xalqın böyükliyü onun tarix və mədəniyyətinin qədim və zənginliyinə görə müəyyənləşdirilir*” [Quliyev E. Bakı, 2016].

Türklərin 3500 il siyasi təşkilatlanma (ilk türk hökmdarı e.ə. 1500-cü ildə Turgitay), 2700 il ədəbiyyat, 2500–3000 il yazı tarixinə malik olmaları onların tarixinin daha qədim dövrlərə aid olması fikrinə tam əminlik yaradır. Professor Elman Quliyev hesab edir ki, qədim tarixi olan millətin ilk yazılı abidəsinin ona məxsus yazı tarixindən təxminən 2000 il sonra yaranması inandırıcı görünmür. Çünkü Çin mənbələrində miladdan öncəyə aid türk mətnlərinin (məsələn, türkcədən tərcümə edilmiş bir şeir parçasının) və Çin sarayına hunlar tərəfindən göndərilən məktubların (məsələn, Metenin Çin dövlətinə göndərdiyi məktublar) olması, Saxa imperatorluğu zamanında rəsmi məktublaşmaların aparılması, eləcə də digər tarixi sənədlərdə Hun və Göytürklər dövründə türk yazılarının mövcudluğu, Xəzər və Avar xaqanlığında türk yazılarından istifadə edilməsi, Atillanın katiblərinin sənədləri türkcə hazırlaması və s. haqqında verilən məlumatlar türk yazı tarixinin daha qədim dövrlərə aid olduğunu təsdiqləyir. Bu səbəbdən alim qeyd edir ki, türk yazı mənbələri Orxon-Yenisey yazılarından çox əvvəller də mövcud olmuş, lakin günümüzədək gəlib çatmamışdır.

Tarixdə “Türk” kəlməsi ilk dəfə Göytürklər tərəfindən işlədilmiş və mənsubiyyət ifadə edən ad kimi qəbul olunmuşdur. Lakin bu sözün digər məna çalarlarına da malik olması (güt-qüvvət, törəmək-artmaq, yüyürmək, gözəl və s.) türk xalqının özünəməxsus fərdi keyfiyyət və xüsusiyyətlərini hərtərəfli müəyyənləşdirmək baxımından xarakterikdir. Hazırkı dövrdə türk mədəniyyət və ədəbiyyatının yalnız hər hansı konkret milli türk zəminində (məs., qazax, qırğız, türkmən və s.) deyil,

həmçinin ümumtürk anlayışları səviyyəsindən və bu səviyyənin ədəbi-bədii və estetik prinsiplərinin dərki baxımından da öyrənilməsi aktualdır.

Dastan iki vacib şərt əsasında yaranır:

1. Xalq qədim, eyni zamanda zəngin əfsanə və mif yaradıcılığına malik olarsa;
2. Xalqın mübarizə və qəhrəmanlıq tarixi kifayət qədər zəngin olarsa.

Türk dastanları mifoloji-epik baxışlarının nəticəsi kimi zaman etibarilə yaranma və formallaşma baxımından iki dövrə bölünür:

1. İslamiyyətdən önce yaranan türk dastanları;
2. İslamiyyətdən sonra yaranan türk dastanları.

Birinci mərhələyə aid olan qədim türk dastanları əsas etibarilə e.ə. I minilliyyətindən eramızın I minilliyyinin ortalarına qədər olan dövrləri əhatə edir. Onlar Saka, Hun, Göytürk, Uyğur tarixlərinin dastanları hesab olunur. Əski türk dastan nümunələri müxtəlif mənbələrdən əldə edilmişdir. Bunların bir qismi Avropa, Çin, İran, ərəb mənbələrində, digər bir qismi isə türk xalqının öz şifahi yaddaş və yazılı ədəbi nümunələrində mühafizə olunmuşdur. “Dünyanın yaranması haqqında” dastan türk mifoloji-fəlsəfi təsvirlərinin əksi baxımından xarakterikdir. Heç şübhəsiz, bu təsəvvürlərin mərkəzində dünyanın yaranması və idarə olunması ilə bağlı türk inancları dayanır [Quliyev E. Bakı, 2018].

Araşdırımızda Göytürk dastanlarından bəhs edəcəyik. Göytürklər tarixdə ilk dəfə olaraq türk adı altında dövlət qurmuşlar. “Göy” sözü burada “mavi”, “geniş” mənasında işlədilərək, dövlətin böyüklüyü və türk millətinin əzəmətini ifadə edir. Göytürklər şərqdən Mancuriya, qərbdən Qara dəniz, cənubdan Hindistana qədər uzanan bir dövlət qurmuşdular. Onların hakimiyyəti eramızın V yüzilliyindən başlayaraq IX yüzilliyə qədər davam etmişdir. Türkler öz tarixlərini daş yazılar üzərinə həkk etmiş, həmçinin onu dastanlarda əbədiləşdirmişlər. Onlardan “Bozqurd” və “Ərgənəkon” dastanları günümüzə qədər gəlib çatan nümunələrdir.

“Bozqurd” dastanı Göytürklərin dişi boz qurddan törəməsindən, “Ərgənəkon” dastanı isə bir müharibədə məğlub olan və Ərgənəkona sığınan, orada dəmir dağı əridib intiqam alan türklərin hekayəsindən bəhs edir.

Bozqurd – türk, monqol və altay mifologiyasında müqəddəs heyvan hesab edilir. O, Boqkaskır, Çaqkurd sözlərilə eyni məna daşıyır. Monqollar onu Börtəçinə (Börtəşina, Börtöşono) adlandırırlar. Həmçinin “Göyqurd”, “Göybörü”, “Gökbörü” və ya “Kökbörü” terminləri də istifadə olunmaqdadır.

Yolgöstərici, müqəddəs qurd bütün türk və monqol tayfalarının ortaqlıq totemidir. Bəzi türk və monqol boyları nəsillərinin məhz bu müqəddəs varlıqdan yarandığını inanırlar. Cox vaxt soyun bir qolu Göyqurddan, digər qolu isə Göygeyikdən gəlmək-

dədir [Karakurt, 2011].

Qurd sürülerinin başında durub onları idarə edən qurdlara Göyqurd deyilir. “Kasqır” və “Börü” ifadələri də müxtəlif ləhcə və şivələrdə qurd mənasında işlədilir. Bozqurd səmanı, Alageyik isə yer üzünü simvolizə edir. Qədim dövrlərdə türk pulları üzərində Bozqurd, Göytürklərin göy bayraqlarında isə qurd başı rəsmi təsvir edilirdi. Bu rəsmlər döyükən ruhunu, azadlığı, sürəti, təbiəti təmsil edirdi. Belə ki, türk xalqına qarşı bir təhdid meydana çıxan zaman ortaya çıxar və yol göstərərdi. Bozqurda həm də “Göy oğlu” da deyilir. Xalq inanclarında Bozqurd dişinin cibdə daşınmasının nəzərdən qoruyacağına dair bir inam da var idi. Yakut mətnlərində ondan Bosko olaraq bəhs edilir. Qırğızlarda qurdla qarşılaşmaq və ya onu yuxuda görmək xeyirə yozular, hamilə qadının nəzərdən qorunması üçün yastığının altına qurd dişi və ya dərisi qoyulardı. Qurdun qoyun sürüsünə girməsi bərəkət sayılardı. Başqırd rəvayətlərinə görə, qurd onların atalarının öününe düşərək yol göstərmiş, bu səbəblə onlara Başqırd (Baş Qurd) deyilmişdir.

Dünya xalqlarının müxtəlif cansız varlıq və ya heyvanlardan törəməsi ilə bağlı əfsanə və inanclara elmi ədəbiyyatda *totemizm* deyilir. Bu söz alqonkin əcubve hindularının dilində “onun nəсли” deməkdir. Yəni bu və ya digər bir etnos və ya toplum öz mənşəyini ayrı-ayrı heyvanlardan götürür. Cox təəssüf ki, bəzən elmi ədəbiyyatda totemizmlə *zoolotriya* anlayışları qarışdırılır. Heyvana pərəstişlə bu və ya digər heyvandan törəmə ayrı-ayrı anlayışlardır. Bunu daha çox türk xalqlarının timsalında müşahidə edə bilərik.

Türk xalqları Berinq boğazından Şimal Buzlu okean sahillərinə qədər, Cənubi Sibir, Volqaboyu, Qafqaz, Anadolu, hətta Mərkəzi Avropaya qədər uzanan, cənubda isə indiki Çinin şimal hissəsini əhatə edən böyük bir bölgədə məskunlaşmış, hazırda da o bölgələrdə yaşayırlar. Bu xalqların inancında, xüsusilə törəyiş inanclarında bozqurd mühüm yer tutur. Bu ad daha çox Azərbaycan dili terminologiyasında işlədilir. Volqaboyu türklərində daha çox “Gökbörü”, şimal türklərində isə “Ağbüyü” adlandırılır. Bu da təbii ki, coğrafi şəraitlə bağlı olan haldır. İlk yaranış dövründə türk xalqları özlərini birbaşa qurddan törəmə hesab edirdilərsə, sonrakı mərhələlərdə – müxtəlif dünya dinlərini qəbul etdikdən sonra qurd artıq totemdən daha çox pərəstiş obyektiñə çevrilir [Quliyev E. Bakı, 2016].

Bozqurd bir qurd növüdür. Onlar ev heyvanlarından adətən qoyunlara, mallara, atlara tələ “qurur”, əsla balalı qoyunlara hücum etməzlər. Ovlarının yarısını öz ailələrinə, yarısını isə ova çıxa bilməyəcək qədər yaşılı olan bozqurdrlara aparırlar. Bozqurdlar qurdlar arasında adətlərinə daha çox bağlı olan varlıqlardır. Qış gecələrində Şimali Amerikanın ucsuz-bucaqsız düzənliklərində gecələyən insanlar

qəribə bir hadisənin şahidi olmuşlar. Onlar müşahidələrinə əsasən bildirmişlər ki, qurdalar onların yandırıqları atəşin üç metr yaxınlığına qədər gəlmış, dayanıb insanları seyr etmiş və heç bir hərəkət etmədən geri dönmüşlər. İnsanlar isə əsrlər boyunca bozqurda qarşı mənasız bir savaş elan etmiş və onların sayını get-gedə azaltmağa başlamışlar. Qurdalar isə insanlardan gördüyü bu vəhşi davranışın nəticəsində kimsəsiz bölgələrə çəkilmək məcburiyyətində qalmış və sayıları xeyli azalmışdır. Bozqurdalar məğrur heyvanlardır. Onlar insanla dost olar, lakin it və ya digər heyvanlar kimi insana tabe olmaz, kölələşməzlər. Çünkü bozqurd ev itləri kimi havayı yemək üçün sahibinə yaltaqlanmaqdansa, azad şəkildə acliqdan ölməyi üstün tutur. Onlar məğlub ola bilərlər, amma əyilməzlər; öldürülərlər, diz çökməzlər; ovlanarlar, lakin tələyə düşməzlər. Bu baxımdan, türklərin bozqurdaları yüksək dəyərləndirmələri əbəs yerə deyildir. Belə ki, bozqurdarda qədim türk adətlərinə uyğun bir həyat tərzi var – ataya bağlırlar, bir dəstə halında yaşayar və hamının tabe olduğu liderləri olar. Savaş zamanı bozqurdalar da türklər kimi yarım aypara şəklində sıralanaraq hücumu keçirlər. Bozqurdaların daha bir maraqlı xüsusiyyətləri də var – onlar yeganə heyvandırlar ki, dişi taylarını çox qısqanırlar. Bütün bu kimi xüsusiyyətlərə görə, Bozqurd türk azadlığının, türk dəyanətinin simvolu hesab edilir.

“Bozqurd” dastanı

Çin qaynaqlarından təpişan “Bozqurd” tanınan iki türk dastanından biridir. Burada türklərin yaranışı və soykökündən, onların bozqurddan törəndiklərindən bəhs edilir. Qədim rəvayətlərin birində deyilir: “Əski hunların soyundan olan Göytürklər Aşina adlı bir nəsildən törəmiş, ayrı-ayrı oymaqlara yayılmışdır. Lin adlı bir məmləkət tərəfindən basılıb öldürülmüşlər. Ancaq on yanında bir uşaqları qalmışdır. Düşmən bu uşağın çox kiçik olduğunu görünce ayaqlarını kəsərək bir bataqlığa atdı. Orada bir qurd gördü, uşağı etlə bəslədi. Düşmən uşağın yaşadığını eşidib onu öldürmək istədi. Qurd bir dağa qaçıb mağaraya sığındı. Sağ qalan uşaq böyüüb evləndi, on uşağı oldu. On soy oldular. Aşina da onlardan biri idi. Coxaldılar, yüz ailə oldular. Bir neçə nəsil sonra mağaradan çıxdılar. Altay dağları etəklərində yerləşərək avarlara dəmirçilik etməyə başladılar və onlara tabe oldular. Qardaşlar özlərinə başçı seçərək, ona Türk adı verdilər. Anaları öləndən sonra böyük bir ağacın altına toplandılar. Ağaca doğru ən yüksək tullananı başçı seçmək istədilər. Türkün ən kiçik oğlu qələbə qazanıb başçı seçildi”².

Bozqurdun türklərin simvolu olmasının bir səbəbi də, onların hər zaman azad olmaqlarıdır, çünki türklər tarixən azadlığa üstünlük verən xalq olub. O, qurd olmaqdan başqa, qurda bənzədilən bir qəhrəmandır. Qorxmaz və ağıllı bir Hakandır.

² <https://kayzen.az/blog/edebiyyat/17681/t%C3%BCrk-dastanlar%C4%B1.html>

Nə üçün Bozqurd? Bu sualın cavabı hər halda Bozqurda aid xüsusiyyətlərin türklərə aid olan cəhətlərlə üst-üstə düşməsi ola bilər. Cəsarəti, əsarətə düzümsüzlüyü, qıvraqlığı, ailəsinə sədaqəti və başqa xüsusiyyətləri onun ulu babalarımız tərəfindən simvol seçilmə səbəbləridir.

Dastanlar hər millətin tarixində əsas yerlərdən birini tutar. Məlum olduğu kimi, xalq hekayələri ağızdan-ağıza söylənərək, nəsildən-nəsilə keçmişdir. Zaman keçdikcə bu hekayələr yazıya alınaraq indiki dövrümüzə qədər gəlib çatmış və dastanlar meydana gətirmişlər. Bu dastanlarda bozqurdun xüsusi yeri vardır. İngilislər üçün aslan, ruslar üçün ayı, fransızlar üçün xoruz, iranlılar üçün pars, yaxud pələng, yaponlar üçün əjdaha nə məna ifadə edirsə, türklər üçün də bozqurd eyni məna daşıyır.

Bu əfsanənin son bölümü “Ərgənəkon” dastanı adlanır. Belə ki, dastan Çingiz xan dövründə mögollaşdırılmışdır. Lakin bu əfsanənin kökləri və ana motivi Göytürklərə əlaqədardır. Göytürk dövləti 200 il ömür sürmüş bir imperatorluq olmuşdur. Belə böyük və güclü dövlətin mögollardan bir əfsanə alıb tarixini ona bağlaması mümkün deyildir. “Ərgənəkon” dastanının ana motivlərindən biri dəmirçidir. Dastanda dəmirçi dağda dəmir mədəni tapır və türklər bu dəmir mədənini əridərək bozqurdun köməkliyi ilə Ərgənəkondan çıxırlar. Unutmaq olmaz ki, Göytürklərin ataları da dəmirçi olmuşlar. Onlar ən yaxşı çəliklər hazırlayıb başqa dövlətlərə silah olaraq satardılar. Göytürklərin ataları dəmir cövhərləriylə dolu dağların ətəklərində törəmişdir. Sonradan özlərinin də dəmirçi olmaları bundan irəli gəlir. Amma mögolların dəmirçilik haqqında məlumatları yox idi. Çingiz xan zamanında mögolların yanına gələn bir Çin elçisi, o zamanda da mögolların ox uclarını daşdan hazırladıqlarını, dəmirlə işləyə bilmədiklərini bildirirdi. Mögollar dəmirlə işləməyi Çingiz xanın zamanında Uygur türklərindən öyrənmişdirlər. Bozqurd türklərin müqəddəs heyvanı olduğu kimi, köpək də mögolların müqəddəs heyvanı olmuşdur³.

Qeyd etmək lazımdır ki, bozqurd digər həmcinsləri ilə, əsasən də canavarla qarışiq salınmamalıdır. Bozqurd, canavar və qara qurdlar yaşam tərzi, xarakterləri və adətlərinə görə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənirlər. Bozqurd fiziki baxımdan digər qurd cinslərindən seçilir. Bozqurd erkəyinin ömürlük bir dişisi olur və onu çox qısqanır. Dişisi ölüən erkək bozqurd heç vaxt başqa dişi qurdla yaxınlıq etməz, yalquzaq qalar, dişi bozqurd da eynilə. Yalquzaq qalan bozqurd çox təhlükəli olar: artıq onlar hər şeylərini – yaşam anlamını itirmiş kimi davranışlar, çox bədbin və qəzəbli olarlar. Valideynlərini itirmiş bala bozqurda sürü himayədarlıq edər, digər bozqurdular onu övladlığa götürərlər.

³ <https://www.turansam.org/makale.php?id=641>

Qurd əhliləşməyən, azadlığını əldən verməyən yeganə heyvandır. Əgər onun ayağı tələyə düşərsə, azadlığı üçün tələyə düşmüş ayağını çeynəyib qoparar, üç ayağı ilə qaçar. Qurd qeyri-yetkinliyə, zəiflik və xəstəliyə qarşı amansızdır. Onlar təbiətin ən sağlam heyvanı hesab edilir. Belə ki, bu yolda xəstə doğulmuş balasını belə parçalayıb digər balalarına yedirər. Süründə geridə qalmış zəif və ya xəstə qurd əsir düşməməsi üçün lider tərəfindən parçalanar. Qurdlar heç vaxt arxadan hücum etməz, ovunun və ya düşməninin gözlərinə baxıb hücum edəcəyini bəlli edər. Bütün heyvanlar təhlükə anında geri çəkildiyi halda, qurdlar bir addım irəli atırlar. Əgər bozqurd düşmən əhatəsindən çıxa bilməyəcəyini hiss edərsə, sinəsini parçalayıb özünü öldürər. Ən təhlükəli halı yaralandığı haldır. Əsla qaçmaz, əksinə qəzəblə onu yaralayana hücum edər. İkinci ərəb xəlifəsi Ömər bozqurd totemli türklər haqqında demişdir: “*Türkü yaraladınsa mütləq onun işini bitir. Əks halda o, geri qayıdacaq. O zaman sizə aman olmayıacaq. Türkər geri çəkilməyi, uduzmağı qəbul etmirələr*”⁴.

Hər millətin öz totemi var. Totemlər xalqın ümumi xarakterinə və dünyagörüşünə uyğun müəyyən edilir. Bozqurdlar haqqında oxuduğumuz zaman türklərlə xarakter uyğunluğunun açıq şəkildə özünü bürüzə verdiyinin şahidi oluruq. Məhz bu baxımdan da türklər bozqurdı özlərinə totem hesab etmişlər. Bu bağlılıq qədim dastanlarda da öz əksini tapmışdır. Onlar bozqurdı xilasedici, qurtarıcı, yolgöstərici olaraq görülür. Göytürk dastanları olan “Bozqurd”, “Doqquz Oğuz-On Uyğur dastanı”, “Ərgənəkon” dastanı, “Oğuz Xaqan dastanı”, “Törəyiş” dastanı, “Asena” əfsanəsi və uyğurların “Köç” dastanında da qurd yolgöstərən, qurtarıcıdır. “Manas” dastanında isə bozqurdı yolgöstərən müqəddəs varlıq obrazında – Tanrısal qüdrət sahibi olaraq görülür. Əski türk yazılı abidəsi olan Kül Tigin kitabələrindən birində qurddan süd əmən uşaq təsviri, Bilgə Xaqan kitabəsində isə “Tanrı güc verdiyi üçün babam Xaqanın əsgərləri qurd kimi imiş, düşmənləri qoyun kimi imiş” – deyə bir fikir ifadə olunmuşdur. Dastanların çoxunda bozqurdun göydən endiyi, “Oğuz Xaqan dastanı”nda isə ağ işığın içindən çıxdığı göstərilmişdir. Bu isə türklərin bozqurdı ülvü varlıq hesab etməklərindən irəli gəlir. Bu səbəbdən bozqurda “Göybörü” də deyilir. Ümumiyyətlə, qədim türklər ülvi hesab etdikləri hər sözün önündə “göy” kəlməsini işlətmişdir.

Əslində, bu inancların kökü “Ərgənəkondan çıxış” dastanı ilə bağlıdır. Bəzən bu dastan sanki digər əfsanə və miflər üçün bir baza rolunu oynayıb desək, yanılmarıq. Türk xalqlarının bu törəyiş əfsanəsini izah etdiyinə diqqət edək. Qeyd edək ki, “Qurddan törəyiş əfsanələri” adlı silsilə miflər vardır. Bu miflərdə bozqurd əcdad rolini oynayır. Orta əsr filosofu Əl-Biruni qeyd edir ki, qədim türklərin babası

⁴ <https://naxcivanxeberleri.com/cemiyyet/5176-turklr-v-bozqurd-rhim-vahid-yazir.html>

Börütəkin deyə bir insan olub. O, Kabil yaxınlığında bir mağaraya girərək oradan bozqurd şəklində çıxır. Börütəkin deyir ki, “Türklər özlərini bundan törəmiş hesab eləyir”. Burada bozqurd kişi cinsində təqdim edilir.

Digər bir mifdə isə tamamilə ayrı versiya verilir. İki qonşu qəbilə arasında müharibə gedir. Türklerin əcdadları olan qəbilədə bütün kişiləri məhv edirlər. Həmin qəbilədən 11 yaşında bir oğlan uşağı sağ qalır. Onun da əl-qolunu doğrayaraq qamışlığa atırlar. Uşaq qamışlıqda ağlamağa başlayır. Ağlayarkən bir bozqurd Tanrı dağlarından enərək uşağı öz dişində mağaraya aparır. Həmin dişi bozqurdla bu oğlanın 10 oğlan uşağı dünyaya gəlir. Bu oğlanlar müxtəlif istiqamətlərdə məskunlaşırlar. Bu dastan öz əksini daha çox Xəzər xaqanı Yusifin ispan əyanı Xasday ibn Şəfruta məktubunda tapıb. Bu mənbə şərqşünas alim P.K.Kokovtsov tərəfindən tərcümə edilmişdir. Qəribə olan odur ki, orada qeyd edilən 10 oğulun adı sonrakı dövr ərzində tarixi hadisələrdə yaxından iştirak etmiş müxtəlif türk tayfalarına verilən adlarla səsləşir: avar, bulqar, suvar, barsil, xəzər, oğuz, peçenek və s. Onların hər biri 10 türk xalqının əcdadları hesab edilir.

Qırğızların yaranışı ilə bağlı isə başqa bir versiya mövcuddur. Qırğız əfsanəsinə görə, bozqurd İssikkulda, yəni isti göldə çimir və onun ağzının köpüyü bütün çaya, gölə yayılır. Sonradan türk şahzadəsi 40 incəbelli qızla göldə çiməndən sonra qızlar bozqurdun ağız seliyində hamilə qalır və dünyaya 40 oğlan uşağı gətirirlər. Qırğız xalqı öz adını buradan götürür. Bu əfsanədə də bozqurd kişi cinsində təqdim edilir.

Etrusklar indiki Apennin yarımadasında ən qədim dövrlərdən məskunlaşan xalqlardan hesab olunurlar. Onların Altay, yaxud türk mənşəli olmaları haqqında müxtəlif fərziyyələr mövcuddur. Etruskları tədqiq edən Mirfattah Zəkiyev qeyd edir ki, onlar antropoloji xüsusiyyətlərinə görə bugünkü Azərbaycan türklərini xatırladır. Bu, antropoloji dəlildir. Bəs mifologiyaya müraciət edən zaman nə ilə rastlaşırıq? Etrusklar ərazinin qədim etnosu olsalar da, sonradan həmin yerlərə qall və latın tayfaları yerləşmiş, ancaq onlar o mədəniyyəti daha çox etrusklardan mənimsemişdilər.

Roma şəhərinin salınması barədə əfsanədə qeyd edilir ki, Troya müharibələrindən sonra bir nəsil burada hakimiyyəti ələ keçirir. Sonradan kiçik qardaş böyük qardaş Numitoru öldürür. Qəribə olan odur ki, onların burada saldığı məskən Alban adlanır. Bu fakt latın mənbələrində öz əksini tapıb. Mənbələrdə qeyd olunur ki, troyalıların saldıqları şəhər Alban adlanırdı. Alban çarlarından olan Numitoru öldürən qardaşı hakimiyyəti ələ keçirib qardaşı oğlunu öldürür ki, onun kişi nəсли kəsilsin. Qardaşının qızı Reyə isə and içdirir ki, heç kəslə ailə qurmasın. Lakin Rey müharibə tanrisi Marsla əlaqədə olur və onların əkiz oğlan uşaqları dünyaya gəlir. Bu xəbər Reyin

əmisinə çatanda qardaşı qızını öldürür, uşaqları isə səbətə qoyaraq Tibr çayına atdırır: səbət çayla axa-axa gəlir. Körpələrin ağlaşma səsinə qonşu Kapitoli təpəsindən bir dişi bozqurd sahilə enir. Bozqurd uşaqları dışınə alaraq mağaraya aparır, onlara süd verərək böyüdür. Uşaqlar böyüyəndən sonra onları bir çoban tapır və görür ki, bozqurdun arxasında iki uşaq gəzir. Çoban o bozqurdu öldürür və uşaqları özü ilə aparır. Uşaqlar sonradan “ana”larını, yəni dişi qurdı öldürdüyünə görə çobanın özünü qətlə yetirir və qərara gəlirlər ki, çay onları sahilə atdıqları yerdə torpaqları bölüşdürünlər. Sonra mübahisə zəminində Romul qardaşı Remi öldürür. Bu əfsanə həm “Tövrat”, həm də digər dini kitablardakı süjeti – Habil və Qabil mövzusunu xatırladır. Romul qardaşını öldürdükdən sonra peşman olur və onun şərəfinə Rem, yəni indiki Roma şəhərini saldırır. Diqqət yetirsək görərik ki, burada türk və etrusk mifologiyası üst-üstə düşür.

Dünya dinləri yarandıqdan sonra baxışlarda müəyyən transformasiya baş verir. Bozqurd hamı rolunda çıxış edir. Burada qurd adları da təşəkkül tapmağa başlayır. Elə bizim də qurd adını daşıyan kifayət qədər toponimlərimiz var. Məsələn, Borçalı sözü “börü çalası”, yəni qurd çalası mənasını verir. Qəribə burasıdır ki, erkən orta əsrlərdən başlayaraq, qonşu xalqlar bizi “qurd” adlandırırdılar. Məsələn, Əbülqasim Firdovsi İran qoşunlarının Turana yürüşünü təsvir edərkən qeyd edir ki, “keşvər-e qorqsər”ə, yəni “qurd başlılar ölkəsi”nə hücum edildi.

“Oğuz-Xaqqan dastanı”ndakı bozqurd roluna gəldikdə isə, artıq bozqurd ana rolda deyil, himayədar kimi çıxış edir və bu süjet “Ərgənəkondan çıxış”la demək olar ki, üst-üstə düşür. Dastanda qeyd olunur ki, türk xalqları dörd dağ arasında yerləşdirilmiş, bu səbəbdən işıq üzü görmürdülər. Birdən göy işıq düşdü, baxdılar ki, bu, Götürdü. Götürdü, yəni Götürdü dedi ki, tonqallar qalansın. Sən demə, bu dağlar dəmirdən imiş, tonqallar qalandıqdan sonra o dağlar əriyir, dəmir ərintisi çuxxura düşüb qəlib formasını alır. Ona görə də türkləri ilk dəmirçi xalqlar hesab edirik. Burada sual yaranır. Kimin sayəsində? Məhz həmin o qurdun, yəni Götürdünin sayəsində. Burada bozqurd artıq zoolotriya, yəni himayədar mənasında çıxış edir. Bizlərə Novruz deyə təqdim edilən bayram faktiki olaraq “Ərgənəkondan çıxış” bayramıdır. Həmin gün tonqallar qalanır. Bu ənənə çox təəssüf ki, fərqli şəkildə izah edilir: bayramın atəşpərəstliklə bağlı olduğu bildirilir. Əgər belə bir faktla razılaşsaq, elə bir atəşpərəst göstərmək mümkünükmü ki, tapındığı obyektin, yəni odun üstündən hoppansın və “ağırlığım, uğurluğum sənə getsin” desin? Elə bir müsəlman görmək olarmı ki, bayram gündən müqəddəs saydığı kitabın üstündən hoppana və “ağırlığım, uğurluğum sənə getsin” deyə? Burada atəşpərəstliyin heç bir elementi yoxdur, sadəcə atəşlə təmizlənmə var. Bu isə türkün xarakterik xüsusiyyətlərindən

biridir. Hazırda da Azərbaycan Respublikasından kənarda yaşayan soydaşlarımız – indiki Ermənistən, Gürcüstan ərazisində yaşayanlar həmin bayramı Novruz deyil, İlaxır adlandırırlar. Vaxtilə Türkiyədə əvvəlcə çar Rusiyasının, sonralar isə sovet Rusiyasının dövründə çalışmış şərqsünas alim V.A.Qordlevskinin gözəl bir etirafı var: “Anadolunun şərqində Ulus günü deyilən bir bayram qeyd edilir. Həmin türklər Ulus gününü dörd dağ arasından qurtulduqlarına görə bayram edirlər”.

Dardan qurtulmaq elə “Ərgənəkondan çıxış”dır. Yəni qan yaddaşında yaşayan bir bayram nədən bu gün Novruz adlansın? Təbii ki, bu, düzgün deyil.

İslam dini qəbul ediləndən sonra qurdla bağlı inanclarda müəyyən transformasiya yarandı. Çox qəribədir ki, nə İslam, nə də xristianlıq dini qurda olan inancı yad-daşımızdan silə bilmədi. Ortodoks xristianlar, yəni pravoslav olan bugünkü Dunay bolqarları faktiki olaraq türk tayfası – bulqarların adını daşıyır. Bolqarıstan dövlətinin qurucusunun adına diqqət edək – Asbörü, yəni Asparux. Düzdür, macar tədqiqatçısı Yuli Nemet qeyd edir ki, bu esperi, yəni şahin mənasında işlənən addır. Lakin sonradan Densinq, Dörfer və Süleyman Əliyarlı öz əsərlərində vurgulamışlar ki, bu Asbörüdür, yəni azların börüsü. Asbörünün izləri indiki Borçalı ərazisindən tapılır. Bu gün xristian olan çuvaşlar belə köklərini bozqurda bağlayırlar. Yəni xristianlıq dini bu izi itirə bilməyib. Hətta bolqar mütəxəssisləri slavyanlar arasında geniş yayılmış Boris adını “börys”lə əlaqələndirirlər. O börüs ki, babasının adı Qurdxan idi –Böyük Bolqarıstanın xaganı Qurdxan. Börü “qurd” deməkdir. Yunan dilləri üçün sözün kökünə “-is”, “-üs” şəkilçisi artırmaq xarakterik xüsusiyyətdir. Məsələn, Konstantinopolis, Meqapolis, Persepolis... Yəni insan özünü Börü adlandırib və adı Börüs xagan şəklində işlənib.

İslam dininin xüsusiyyətlərindən biri də türk adlarının ikili olması idi. Buna bariz nümunə kimi Müzəffərəddin Alparslanın adını çəkə bilərik. Müzəffərəddin ərəb, Alparslan isə türk adıdır. Bununla yanaşı, qurd adını daşıyan yüzlərlə türk sərkərdələri olub. Onlar həm islam dinini qəbul etmiş, həm də qurd totemini yaşıadırdılar. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da qurd inancını müşahidə edirik. Cərəyan edən hadisələr oğuzların islami qəbul etməsinin ilk çağlarını əhatə edir. Dastanda qurd öz əksini necə tapır? Təbii ki, islam dininin qəbulundan sonra bunu qabartmaq bir az çətin idi, ancaq yenə də dastanda bu barədə bir süjet verilir. Evi yağmalanan Qazan xan qurdu gördükdə deyir: “Qurd üzü mübarək olar. Yurdumun, evimin sorağını bir qurddan da soruşum”. Burada da həmin inancın özünü qoruyub saxladığı meydana çıxır.

Eyni nümunəni Qızılbaş ordusu Alget çayı sahilindəki döyüşdə də göstərir. Gürcü dəstələri qızılbaşlıların az olduğunu görüb, onlara hücum edir. Bu zaman sərkərdə

İmamqulu xan Qacar döyüsdən əvvəl əsgərlərinə belə xitab etmişdir: “Ey qurdalar, qarşınızdakı qoyunun çoxluğundan qorxmayın”. Müasir dövrə doğru gəldikcə, “Koroğlu” dastanında da eyni süjeti görə bilərik. Koroğlu şeirlərində birində belə bir ifadə işlədir: “Yeyib qurdalarınla ulaşım, dağlar”. Qurdalarla ulaşmanın da qədim ənənəsi vardır. Eyni motivi, yəni qurdalarla ulaşmağı qədim rus qaynaqları təsdiq edirlər. Qıpçaq xanı Bonyak xan döyüsdən əvvəl üzünü meşəyə tutub uluyardı, əgər bozqurd onun səsinə səs versəydi, deməli, sabahı gün o, zəfər qazanacaqdı. Koroğlu da eyni sözü deyir: “Yeyib qurdalarınla ulaşım, dağlar!”. Yəni həmişə zəfərdən zəfərə qoşum...

Kosmosdan Qafqaza baxarkən Böyük Qafqazla Kiçik Qafqazın ortasındakı vadi tam şəkildə dediyimiz Ərgənəkonu xatırladır. Burada qəribə olan nədir? Üç yer arası, üç göl arası... Dəmirqapı Dərbənd, Qarsdakı Qara Dərvənd və Xəzər dənizi. Yaxud Van, Sevan, Urmiya. Sevan üçüncü Van deməkdir, Van gölü isə birinci Vandır. Xəzər sahillərində isə Duvan, yəni 2-ci Van adına rast gəlirik. Urmiya gölünün əvvəllər necə adlandığı bize bəlli deyil. İstənilən halda, burada Van və 3-cü Van gördükdə düşünmək olar ki, “Ərgənəkon” dastanı bu bölgədə də yarana bilərdi. Ni-yə? Çünkü ərazi sözün əsl mənasında dağlarla əhatə olunub. Bir məqama da diqqət yetirək. Yunanlar hunları “van” adlandırırdı. Sonrakı vaxtlarda hunların yerləşdiyi bölgələr Vənənd, Vunənd, Vanənd formasında işlənib. Oğuz xagan Göyçə gölü ətrafinda, “Qırxpilləkən”də dəfn olunub, niyə o gölə 3-cü Hun gölü deməyək? 1-ci Hun gölü Türkiyədə, 2-ci Hun gölü Urmiyada, 3-cü Hun gölü isə indiki Ermənistən ərazisində qalan ulu Oğuz xaganının uyuduğu torpaqdır⁵.

“Qurdla qiyamətə qalmaq” deyə bir məsəl eşitmışık. Bu, türkün qurda verdiyi dəyərdir. Qiyamətə kim qalır? Yalnız uca yaradan və mələklər. Türkər islamı qəbul edəndən sonra öz inanclarını islam inanclarından da bir pillə yuxarı qaldırır və deyir: “Qiyamətə qalan heyvan qurd olacaq”. Bəs qurdun özünün ölümü necə təsvir edilir? Borçalıda yaşı insanlardan qurdla qiyamətə qalmaq anlayışının mahiyyətini soruştum. Onlar qiyaməti belə təsvir edirlər: Tanrı bir külək göndərəcək, güclü külək başlayacaq, qurdun ayaqları qayaya yapışacaq, qayaya yapışıklı şəkildə Tanrıının göndərdiyi külək onun dərisini boğazından çıxarsa da, skeleti həmin qayanın üstündə qalacaq və həmin dəri Tanrıının özünə çatacaq.

⁵ <https://apa.az/az/xeber/sosial-xeberler>

Nəticə / Conclusion

Simvolikaya diqqət yetirsək aydın olar ki, türk xalqlarının mifologiyasında qurd qədər dəyər verilən ikinci bir varlıq yoxdur. Qurd ağızı bağlamaq və ya qurd dışını üstündə gəzdirmək səbəbsiz yaranan inanclar deyil. Bunların, təbii ki, öz kökləri vardır. Ola bilsin ki, bu bağlılıq qurda məxsus xüsusiyyətlər türk adət-ənənəsi arasındaki oxşarlıqdan irəli gəlir: qurd ömründə bir dəfə evlənir, yəni monoqam ailə insanlardan əvvəl bozqurdlarda müşahidə edilmişdir. Qurd leş yemir. O, ovladığı heyvanın boğazını sindirir, qanı ilə qidalanır, daha sonra isə onu çäqqallara yem edərək olduğu ərazini tərk edir. Qurd qocalan zaman sürüyə yük olmamaq üçün oradan uzaqlaşır. Bu isə yalnız türk xarakterinə uyğundur. Türkü nicata aparan, onun törəyişində yaxından iştirak edən bir heyvanla bağlı inanclar bu gün Novruz kimi təqdim etdiyimiz, əslində isə “Ərgənəkondan çıxış” bayramı ilə birbaşa əlaqədardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. BozQurd – Yeni Nefes Hərəkatı. (2009). 16 sentyabr. <https://www.turansam.org/makale.php?id=641>
2. Karakurt D. (2011). Türk söylence sözlüğü. Açıklamalı ansiklopedik mitoloji sözlüğü. Türkiye.
3. Quliyev E. (2016). Qaraqalpaq ədəbiyyatı: epos dönəmindən çağdaş mərhələyədək. “Kaspi” qəzeti, 18 iyul. Bakı.
4. Quliyev E. (2018). Türk xalqlarının mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin əsas tərkib hissəsidir. Xalq Cəbhəsi, № 29, 14 fevral, 14 s. Bakı.
5. Quliyev N. (2016). Bozqurd inancı: Novruz, yoxsa “Ergenekondan çıxış” bayramı? 15 mart. https://apa.az/az/xeber/sosialxeberler/xeber_bozqurd_inanci__novruz__yoxsa_ergenekond_419840
6. Vahid R. (2019). Türkər və Bozqurd. 3 mart. <https://naxcivanxeberleri.com/cemiyyet/5176-turklr-v-bozqurd-rhim-vahid-yazir.html>
7. <https://kayzen.az/blog/edebiyyat/17681/t%C3%BCrk-dastanlar%C4%B1.html>

Poetics of the riddle about crane in “*Codex Cumanicus*”

Dilshoda Kuliyeva

Ph.D student, Namangan State University. Uzbekistan.
E-mail: kulievadilshoda98@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5286-8651>

ABSTRACT

This article discusses the eighth riddle in the “*Codex Cumanicus*” manuscript kept in Italy now. Though this riddle has many modern forms, it does not have a hidden object written in the manuscript. By looking through the parallel forms, observing their words and comparing them with the ones in the manuscript, it can be decided that the hidden object of Uzbek and Kyrgyz riddles and their solutions are the most suitable for the cumane riddle. Other folk riddles keep most elements of the cumane riddle, but they already changed their solutions.

KEYWORDS

Codex Cumanicus,
crane, swan, grapes,
sewing

ARTICLE HISTORY

Received: 11.04.2023
Accepted: 23.05.2023

“Codex Cumanicus”da durna haqqında tapmacanın poetikası

Dilşadə Quliyeva

Doktorant, Namanqan Dövlət Universiteti. Özbəkistan.

E-mail: kulievadilshoda98@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5286-8651>

XÜLASƏ

Məqalə hazırda İtaliyada saxlanılan “Codex Cumanicus” əlyazmasındaki səkkizinci tapmacadan bəhs edir. Bu tapmacanın bir çox müasir formaları (variantları) olsa da, əlyazmada gizli obyekt təsviri yoxdur. Paralel formalara nəzər salıb yeni variantlarla əlyazmadakı sözləri müqayisə edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, özbək və qırğız tapmacalarının gizli obyekti və onların həlli kuman tapmacasına ən uyğun olanıdır. Digər xalq tapmacaları kuman tapmacasının eksər elementlərini olduğu kimi saxlasa belə, lakin onlar artıq həll yollarını dəyişmişlər.

AÇAR SÖZLƏR

Codex Cumanicus,
durna, qu quşu,
üzüm, tikiş

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ
göndərilib: 11.04.2023
qəbul edilib: 23.05.2023

Introduction / Giriş

A riddle remains a riddle only when it has its own solution. Otherwise, it will lose its character. The ancient manuscript “Codex Cumanicus” which is considered a common relic of all Turkish peoples, was written at the beginning of the 14th century and contains a thematic dictionary in Latin, Cuman and Persian languages, as well as 47 riddles and religious hymns and texts in the Cuman language. It is the above-mentioned 47 riddles that appear as a collection in this manuscript, and it is the first collection [Tietze A. Berkeley, 1966]. There is no known information about the existence of any collection of riddles before this collection. Nowadays, the manuscript is kept in the National library of Marchana in Italy [Jafarov B. Tashkent, 2017]. There are six riddles out of 47 which do not have solutions. The reason for this that as the manuscript is old the edge parts are eroded and some riddles do not have any answers at all. The riddle VIII is such kind, though some translators offered their solutions it is not proved yet. German scientist Bang W. was the first person who learnt all riddles and gave his Dutch interpretations in 1912 in the article called “Über die Rätsel des Codex Cumanicus” [Bang W., 1912]. Actually, he considered this riddle together with the previous one and offered the answer “Wine”.

Alan bulan tuv turur
ayri agaedän jav tamar
kulara alan tuv turur
kuv agaedän jav tamar
kün altundän älei keliyrir
kömis birgitän keliyr
ay altundäjn] elöi keliyr
altun birgitä[n] keliyr.
ol u[zum?]

His translation:

Es hangt eine bunte Fahne,
Von vidiis tigern Baume tropft öl;
Es hängt eine schillernde Fahne,
Von (liin'ctn Baume tropft öl.
Unter (?) der Sonne kommt ein Bote,
Aus silbernem Behälter (?) kommt er;
Unter (?) dem Mundo kommt ein Bote,

Aus goldenem Behälter (?) kommt er.
Auflösung: der Wein [2, p.339].

The question marks are put to the words which are not clear and tentatively translated. But no other translators accepted this. For example, Nemeth who translated the riddles into German transliterated and translated differently from Bang divided these riddles into two in his article called “Die Rätsel des Codex Cumanicus” [Nemeth J., 1913]. Also, he suggested *grapes* as an answer.

Kün altundän älči kelijir,
Kömiš kargitän kelijir,
Aj altundan elči kelijir
Altun kargitän kelijir.
Ol.....

Von der Sonne kommt ein Bote,
Er kommt mit silbernem Pfeile;
Von dem Monde kommt ein Bote,
Er kommt mit goldenem Pfeile
Strahl [der Sonne und des Mondes].

Radloff who is a translator of the riddles into German too, agreed with Nemeth version. Malov who interpreted them into Russian agreed with Nemeth, but changed the transliteration of the word *birgitän* as *bìrgitan* [Malov C.E, 1930].

Kün altundän älči keliyrir,
Kömiš bìrgitan keliyr,
Ay altunda elči keliyr
Altun bìrgitan kelijir.

Russian translation:

Из под солнца идёт вестник
Он идёт с (?) серебряной трубой
Из под луны идёт вестник
Он идёт с (?) золотой трубой.
(Это лучи солнца и месяца)

A messenger comes from under the sun
It comes with (?) a silver trumpet
A messenger comes from under the moon
It comes with (?) a gold pipe.

(These are the rays of the sun and the moon)

Tietse did not give an answer option for this riddle, but suggested parallel forms of riddles of Turkish nations whose answer is fog, needle, white bird [8, p.20]. A Ukrainian scientist named Garkaves also translated the whole manuscript and he offered a different transliteration [Garkaves A.N. Moskva, 2006].

Kün altundän älçi keliyir,
Kümiš biryi tarta keliyir,
Ay altundan elçi keliyir
Altun biryi tarta keliyir.

Translation:

Идёт посол снизу от Солнца
Играет в серебряную трубу
Идёт посол снизу от луны
Играет в золотую трубу.

(Это сияние, блики, отблески, дорожка на воде)

There is an messenger from below the Sun
plays the silver trumpet
There is an messenger from below the moon
Plays the golden trumpet.

(This is radiance, glare, reflections, a path on the water)

Guner who is a Turkish scientist studied the riddles and gave the solution as *shining, light* [Guner G. Türkiyə, 2020]. French translator and scientist Drimba did not offer and solution [Drimba V. Germany, 1973] uzbek scientist Jafarov in his Dissertation translated riddles into Uzbek, but he also did not offer any solutions to this one [Jafarov B., 2017].

In the manuscript the riddle came in the following form.

K’ün altundan älçi keliyir,
K’ömuš buryy tar(ta) keliyir,

Aj altunda(n) elči keliyir,
Altun buryy t(arta) keliyir.

This riddle does not change its form until these days. One form of it recorded from Kunduz Momo who lives in Musofirabad village, Mirzachol district, Sirdarya keeps the same alliteration as cumane riddle (*Kun-kumush/sun-silver*, *oy-oltin/moon, golden*) [Jurayeva M, 2017], but the solution i.e the hidden object is crane in the Uzbek riddle was not given in the cumane one. However, both refer to the hidden object as a person (*elchi-yigit/messenger-guy*), also musical instrument is nearly the same (*burg'u-surnay/ trumpet-flute*).

Uzbek folk riddle [Husainova Z., 1981].

Oy oldidan o'tgan yigit,
Oltin sunray tortgan yigit,
Kun oldidan o'tgan yigit,
Kumush sunray tortgan yigit.

A boy comes from the moon,
Playing a golden trumpet.
A boy comes from the sun,
Playing a silver trumpet.

(Crane)

As the riddle is built on alliteration by changing the word *kun-sun* to *yer-earth* another form appeared. This form is recorded from Yorlaqab Beknazar who lives in Karapchi village, Zomin, Jizhzhakh region. The hidden object is also different here. It is a goose.

Oy ostidan uchgan yigit,
Oltin surnay tortgan yigit,
Yer ustidan uchgan yigit,
Kumush surnay tortgan yigit [Husainova Z, 1961, 66b].

(G'oz)

There is a boy flew under the moon,
He played a golden trumpet.

There is a boy flew over the earth,
He played a silver trumpet.

(Goose)

In another Uzbek version instead of *the kumush surnay-silver trumpet* there is written *yetti surnay-seven trumpets* [Husainova Z., 1981]. But answers of both riddles are the same Crane.

While doing the research such parallel forms of the riddle were found. One of them is Kyrgyz folk riddle. The hidden object is crane as Uzbek riddle.

Kyrgyz riddle [Ibraimov K., 2002].

Ay asmanda jurgen jigit,
Altin choor tartkan jigit,
Kun asmanda jurgen jigit,
Kumush choor tartkan jigit.

The guy who walks in the moon sky,
He is playing a golden trumpet
The guy who walks in the sky,
He is playing a silver trumpet.

(Crane)

The Kyrgyz riddle is exactly the same with the first Uzbek and cumane riddle. The alliteration is the same with the cumane one.

(a...as... j... j./
a... ch... t... j./
k...as... j... j../
k...ch... t.. j)

Another such kind of riddle has been found in Hakas literature
[Domazakov V.I, 1951].

Aj altınañ corttüm, corttüm,
Altın püryüm tarttüm, tarttüm.
Kün altınañ corttüm, corttüm,
Kümüs püryüm tarttüm, tarttüm.

(Nime tikkeni)

Under the moon I run, I run.
I play with my golden horn.

Under the sun I run, I run,
I play with my silver horn.
(Sewing)

The only word changed is corttüm – *I run* in the riddle. As a result, the hidden object changed too.

In the Bashkird [Miras S., 1930] version the hidden object completely changed to plowing. This is connected to the life of the ordinary peasants.

Aj aötinan qajtqan
Altin qaraj tartqar,
Kön aötinan qajtqan
Kömös̄ quraj tartqan.
(Haban, höröv)

He returns from under the moon.
Plays golden flute.
He returns from under the sun,
Plays a silver flute.

(Plow, plowing)

The form of the following Tatar and West-Siberian tatar riddles are similar to the cumane riddle, but their answers and lines are slightly modified. The hidden object changed to *swan*. First and second lines and third and fourth lines are compared to each other.

West_Siberian form of the Cumane riddle [Axatov, 1963].

Aj artinnen juirtqan jeget,
Kön artinnan juirtqan jeget,
Altin quraj tartqan jeget,
Kömös̄ quraj tartqan jeget.
The hero dashed after the moon,
The hero dashed after the sun,
The hero blew the golden flute,
The hero blew the silver flute.

(A variety of the white swan)

Tatar folk riddle [Mehmutov X, 2014].

Aj artynnan juyrtkan jeg'et,
K'on artynnan juyrtkan jeg'et,
Altyn kuraj tartkan jeg'et,
K'omes kuraj tartkan jeg'et.

(Akkosh)

The boy who followed the moon,
The boy who followed the sun
The boy who blew golden flute,
The boy who blew silver flute.

(Swan)

Though the form is similar to the cumane riddle, the following Karakalpak riddle has a different hidden object.

Karakalpak riddle [Maksetov K, 1978].

Ay astinan qarag'an,
Altin sirnay taratqan,
Kun astinan jaratqan,
Dunyag'a sirnay taratqan.

(Juyrik at)

Looking from under the moon,
By playing a golden trumpet,
Looking from under the sun,
By playing the trumpet in the world.

(Running horse)

From these modern forms, we can identify that the second and third lines in the cumane riddle must be read as *birgi tar* rather than (Bang) *birgitän* and (Malov) *bırgıtän*, *Nemeth* (*kargıtän*). The hidden object in the cumane riddle must be identified. From the parallel forms it can be concluded that the hidden object is *Crane*. In order to reach this conclusion, most of the parallel Turkish riddles were discussed and one clear solution was offered.

Conclusion / Nəticə

In conclusion, it is concluded that the cumane riddle has modern forms because it plays important role in the forming and developing of all Turkish people's folk literature. Tatar and West-Siberian forms are also very close to the cumane one and the answers are nearly the same. Karakalpak riddle has a different answer, but it is keeping the cumane riddles elements. Bashkird and Hakas riddles with different hidden objects are still keeping the cumane riddle elements too. Moreover, Uzbek, Kyrgyz riddles have the hidden object and the same alliteration and words as the cumane riddle. So these two riddles can be considered as modern forms of the discussed riddle. It can be offered that the cumane riddle must have the answer as Crane.

References / İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ахатова. (1963). Диалект западно сибирских татар. Загадка и ее подстрочник в первые быквули о публикованыыв монографии, с.191-192.
2. Bang W. (1912). Über die Rätsel des Codex Cumanicus. Sitzungsberichte Preus. Akad. Wiss. Phil. hist. Klasse, p.334-353.
3. Domozakov V.I. (1951). "Xakasskie zagadki". Zapiski Xakasskogo Naucno-Issledovatel'nogo Instituta Jazyka, Literatury i Istorii (Abakan), c.62-84.
4. Drimba V. (1973). Syntaxe Germane. Bucuresti. Leiden, 328 p.
5. Galip Güner. (2020). Kuman bilmecelerinin söz varlığı ve dil hususiyetleri üzerine bir inceleme. Uluslararası türk lehçe araştırmaları dergisi (turklad), Türkiye, 4 cilt, 1. sayı, s.16-41.
6. Miras Sayit. (1930). Xalq ädäbejatinan mägäldär häm jomaqtar. Ufa.
7. Németh J. (1913). Die Rätsel des Codex Cumanicus. Ztschr. Deutsch. Morgenland Gesell, p.577-608.
8. Tietse A. (1966). The Koman Riddles and Turkic Folklore. Berkeley, 20 p.
9. Гаркавец А.Н. (2006). Codex Cumanicus: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII-XIV веков. Москва. Рус. деревня, 89 с.
10. Жафаров Б. (2017). “Кодекс Куманикус” – туркий халқлар ёзма обидаси: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс., 60 с.
11. Ҳусайнова З. (1961). Ўзбек халқ топишмоклари. Тошкент, Фан, 65 с.
12. Жураева М. (2017). Ўзбек халқ топишмоқ ларининг генезиси: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс., с.24-25.

13. Мақсетов Қ. (1978). Қарақалпақ фольклоры. III том. Қарақалпақ халық жумбақлары.“Қарақалпақстан”. Некис.
14. Топишмоқлар. (1981). Ўзбек халқ ижоди (тўплаб, нашрга тайёрловчи: Ҳусаинова З.). Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 7-15-бетлар.
15. Малов С.Е. (1930). К истории и критике Codex Cumanicus/Изв. АН СССР. Отд. гуманитарных наук, с.347-375.
16. Мәхмутов Х. (2014). Татар халық табышмаклары. Казан, Татарстан китап нэшрияты, 386 с.
17. Ибраимов К., Акматалиев А. (2002). Табышмактар. «Эл адабияты» сериясынын 14-тому. Бишкек, «Шам» басмасы.

Əhməd Cavad yaradıcılığında milli tərbiyə nümunəsinin yeri və rolu

Kamal Camalov

Pedaqogika elmləri doktoru, dosent. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: kamal.camalov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1977-7250>

XÜLASƏ

Məqalədə xalq maarifi carçası sayılan Əhməd Cavad yaradıcılığındaki maarifçilik ideyaları tədqiq-təhlil obyektinə cəlb edilmişdir. Qeyd edilir ki, şairin azərbaycançılıq ruhu onun vətənpərvərlik məzmunlu şeirlər yazmasına səbəb olmuşdur. Əhməd Cavad xalqı vətənin istiqlalı uğrunda mübarizəyə çağırmaq üçün bir çox demokratik mətbuat səhifələrində çıxış edərək, əsərlərində gəldiyi qənaətləri doğru şəkildə ifadə etməyi bacarmışdır. Azərbaycan xalqının milli və dini təəssübkeşi Əhməd Cavad öz yaradıcılıq dəsti-xətti ilə gənclərin, o cümlədən yeniyetmələrin milli ruhda tərbiyə edilməsinin əhəmiyyətini dəqiqləşdirmiş, vətənpərvərlik, milli mənlik şüuru, milli ləyaqət, xalqın dilinə, dininə, adət-ənənələrinə, ədəbiyyatına, tarixinə hörmətlə yanaşmağı, onu qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirməyi əxlaqi-mənəvi keyfiyyət hesab etmişdir. İnsaniyyətə, insanpərvərliyə xidmət edən şair parlaq boyalarla tərənnüm etdiyi əməkçi insan obrazında insanların bir-birini qardaş kimi sevməyinin şərəfli bir iş olduğunu qeyd etmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

xalq maarifi carçası
sayılan Əhməd Cavad,
maarifçilik, vətən və
vətənpərvərlik, milli
mənlik şüuru,
milli oyanış

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 09.04.2023

qəbul edilib: 20.05.2023

The place and role of the national education model in Ahmad Javad's creativity

Kamal Jamalov

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Nakhchivan Teacher's Institute.
Azerbaijan. E-mail: kamal.camalov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1977-7250>

ABSTRACT

In the article, the ideas of enlightenment in the work of Ahmad Javad, who is considered the harbinger of public education, have become the object of research and analysis. It is noted that the spirit of Azerbaijanism in Ahmad Javad's works strengthened his writing of patriotic poems. Ahmad Javad appeared in many democratic press pages to call the people to fight for the independence of the homeland, and correctly expressed his conclusions in his works. Ahmad Javad, a national and religious zealot of the Azerbaijani people, clarified the importance of educating young people, including teenagers, in the spirit of moral qualities with his creative style. He considered patriotism, national self-awareness, national dignity, respecting the language, religion, traditions, literature, and history of the people, preserving and developing it as a moral and spiritual quality. Ahmad Javad, who serves humanity and humanity, in the image of a working man he glorified with bright colors, considered it an honor for people to love each other as brothers.

KEYWORDS

Ahmad Javad, who is considered the harbinger of public education, enlightenment, homeland and patriotism, national self-awareness, national awakening

ARTICLE HISTORY

Received: 09.04.2023

Accepted: 20.05.2023

Giriş / Introduction

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Azərbaycan ədəbiyatının, həmçinin Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin görkəmli nümayəndəsi, tanınmış maarifçi və ictimai-siyasi xadim, tərcüməçi, istiqlal şairi Əhməd Cavadın 130 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 20 aprel 2022-ci ildə Sərəncam imzalamışdır.

Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikrin inkişafı tarixində öz yaradıcılıq orijinallığı ilə fərqlənən Əhməd Cavad “Axund oğlu”, “Əlif Cim”, “Dəli şair”, “Ərdahan Cavad”, “Gəncə-Cavad”, “Cavad” və digər imzalarla mətbu orqanlarda çıxış etmişdir. Hər bir əsərində vətənə sevgisini, onun mədəni tərəqqisini təbliğ və tərənnüm edən şair, ömrünün 24 ilini bir pedaqoq kimi ictimai həyata həsr etmişdir. Onun əsərlərinin əsas ana xətti maarifpərvərlik olmuşdur. “Çalış qulluq elə bəşəriyyətə” – deyən Vətən aşiqi maarifi cəmiyyətin zülmdən qurtuluşuna səbəb olacaq bir amil kimi qiymətləndirir. Əlbəttə, o zamankı şəraitdə maarifçilik təşəbbüsünün mütərəqqi əhəmiyyətini inkar etmək olmaz.

Əhməd Cavad maarifi təbliğ etmək məqsədilə qələmə aldığı “Dilimiz”, “İmdad”, “Heyhat”, “Şəhid əsir”, “Oyan”, “Uf, bu yol”, “Kuropatkinə” və sair bu kimi onlarla şeir müəllifidir. Büyük şair yalnız xalqın siyasi və mənəvi düşməni sayılan hakimi-mütləqlərin əleyhinə çıxməqla kifayətlənməmiş, onları gerilikdə saxlamağa çalışan yalançı din nümayəndələrinin, ruhanilərin də iç üzünü məharətlə açmışdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövhumat, xurafat əleyhinə mübarizələrdə “Məsciddə meyxana”, “Səllallah”, “Utan”, “At bu çadranı” və s. bu kimi şeirləri ilə Əhməd Cavad ön sırada gedən ziyalılardan sayılırdı:

Ey axund, ey pişivayi-əhli-iman, bir utan!
 Əllərindən dad edir ehkami-Quran, bir utan!
 Hansı dinin əhlisən sən, yolmudur göstərdiyin?
 Ümməti məhv eyləyəndə varmı iman, bir utan!
 Hansı “Quran”dır sənə öyrətdi şeytan sirrini?
 İslərinçün qaldı şeytanlar da heyran, bir utan!
 Zati-napakında, yahu, hissi-rəhman yoxmudur?
 Saymadın Allahi, ey Allaha düşman, bir utan!
 Saldırıb sən ac köpəklər kimi tək qan içməkdən bütün
 Əllərin qan, dişlərin qan, surətin qan, bir utan!.. [1, s.46]

Və ya

Öyləsi vardır ki: çıxır minbərə,
Yol-ərkan öyrədir peyğəmbərlərə.
Düşüncə əlinə fürsət bir kərə,
Qoymaz qalsın kişi, vari, səllallah! [2, s.18]

Əhməd Cavad maarifçilik ideyalarını “İqbəl”, “Şəlalə”, “Füyuzat”, “Azərbaycan”, “Maarif və mədəniyyət”, “Açıq söz”, “Ari”, “Maarif işçisi” kimi qəzet, jurnallar vasitəsilə məqalə və publisist əsərlərində də təbliğ edirdi. Bu baxımdan, “Azərbaycan” qəzetiində çap olunan “Denikin və Gəncə” (“Azərbaycan” qəzeti, 1919, 4 iyun), “Abbaszadə Mirzə Abbasın yubileyi” (“Azərbaycan” qəzeti, 1919, 2 iyun), “Yeni nəsil. İctimai yaralarımız” və s. məqalələri xüsusiilə maraq doğurur.

Onun “Denikin və Gəncə” sərlövhəli məqaləsində həyəcan dolu notlar hər bir oxucunun diqqətini cəlb edir. Məqalədən oxuyuruq: “Denikin xəbəri Gəncədə dəhşətli bir sui-təsir buraxmışdır. Mürtəce general tərəfdarı və agentləri əhali arasında cürbəcür şayiələr buraxmaqdadırlar. Cəmaət həyəcan içindədir. İstiqlaliyyət və hürriyyət düşmənlərinin sərhədimizə yaxınlaşması əhalini qızışdırılmışdır. Sadədil əhali, avropalılara, ikiüzlü siyaset yürütdükləri üçün şübhə bəsləyir. Ruh düşkünlüyü yoxdur. Kimdən sorsanız, heç biri fədakarlıqdan çəkinməyəcəgin böyük bir mətanət ilə söyləməkdədir. Hər kəs, Denikinin talan və yağmadan başqa bir şey gətirməyəcəyini söyləyir. Ciddi addımların atılacağı zamanı gəldiyini əhali kəndisi söyləyir. Rəsmi xəbərlərə baxmayıb, hər kəs “Bizi aldatmaq istəyirlər” – deyir”.

Əhməd Cavadın digər məqaləlerinin dəyəri, hər şeydən əvvəl, həm də dünyəvi-təbiət elmlərini dini elmlərə qarşı qoymasındadır. O da digər maarifçilər kimi (F.Köçərli, S.M.Qənizadə, Ö.F.Nemanzadə, H.Cavid, H.Zeynallı, Y.V.Çəmənzəminli, T.Ş.Sümurq və d.) ümumi icbari təhsil məsələsini irəli sürmüş, hər iki cins nümayəndələrinin təhsil almalarını zəruri hesab etmişdir.

Vətən fədaisi Əhməd Cavadın yaradıcılığında, qeyd etdiyimiz kimi, vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış şeirlər mühüm yer tutur. Onun “Azərbaycan”, “Azərbaycan dastanı”, “Şeirim”, “Dalğa”, “Göy göl”, “Dağlar”, “Əsir Azərbaycan”, “Ay ellər”, “Balalarıma”, “İngilis”, “Gəlmə”, “Çırpinırdın, Qara dəniz!”, “Ağlayırdım, güllürəm”, “Ey əsgər”, “Türk ordusuna” və s. şeirləri bu qəbildəndir. Şairin bu, və adlarını çəkə bilmədiyimiz digər şeirlərinin hər birində vətənin, xalqın azadlıq və istiqlaliyyəti, xoşbəxt gələcəyi uğrunda mübarizə leytmotiv kimi səslənir. Əhməd Cavad azadlığı mücərrəd deyil, şəxsiyyət, söz, fikir, mətbuat azadlığı kimi konkret şəkillərdə düşünürdü.

Şair-pedaqoq, eyni zamanda azadlığa “hümmət eylə”nməsinin qəbul edilməsini lazım bilirdi:

Şeiri sıniq bir türk sazı, ağladaraq tellərini,
Adaq-adaq gəzmək istər könlüm Turan ellərini!
Mən bir Turan yolçusuyam, əlimdə bir sönük məşal,
Aman, şeirim, hümmət eylə, aman, təbim, bir qanad çal!
Açın qəlbim qubarını, baxım nədir baş yazısı?
Əvvəl Allah göndərəndir, sonra Türkün bayatısı!.. [1, s.43]

Şairin “İqbal” qəzetinin 24 mart 1915-ci il tarixli sayında dərc edilən “Yas türküsi” adlı şeiri də ibrətamız nümunədir:

Didilmiş bədənlər, yolunmuş saçlar,
Dağılmış yuvalar, görmək istəsən;
Qardan kəfən geymiş yoxsullar, aclar,
O ellərdə nə var, bilmək istəsən?
Sana bir kamançı hər şeyi söylər,
Mən bir kamançaçı, tellərim inlər!

– deyən şair ictimai bərabərsizliyə etiraz səsini ucaldır. Siyasi lirikanın ən gözəl nümunələrindən olan bu şeirdə ictimai ziddiyyətlərin real təsviri verilmişdir.

Əhməd Cavadın 14 avqust 1918-ci ildə “Gənclər yurdu” qəzetində üsyankar ruhlu “Marş” adlı şeirini çap etdirməsi maraqlı hadisə idi. Bu, onun dünyagörüşündəki sürətli inkişafı göstərirdi. Şeir bilavasitə inqilabi hadisələrin Əhməd Cavad yaradıcılığında əks-sədası idi.

Vətənpərvər şair istibdadın törətdiyi fəlakətləri göstərməklə kifayətlənməmiş, özünü mübarizəyə motivə edərək əsərlərində azadlığın, xoşbəxtliyin mübarizə ilə əldə ediləcəyinə inamını ifadə etmişdir:

Millətimin tarixinə
Şan-şöhrət əkməliyəm!
Bu qarşıda yad qalaya
Bir al bayraq dikməliyəm!

Düşmənlərə göstərdim ki,
Mənim kimi əsgəri yox.
Mənim qılinc vurmadığım,
Dünyanın heç biri yox!

Bayraqıma xain baxan
 Xain gözə mən tikanam
 Vurulursam kölgəsində
 Halal olsun ona qanım! [1, s.49]

“Yarandın” adlı şeir Ə.Cavadın yaradıcılıq ideallarının başlıca istiqamətini tərənnüm edən xalq azadlığı və səadəti ideyasını əks etdirir. O, bu kimi başqa şeirlərində də yeni həyatın yalnız inqilab yolu ilə əldə edilə biləcəyi nəticəsinə gəlir. “Dalğa” adlı şeirində tutduğu yaradıcılıq yolunun inqilabi mahiyətdə olduğunu söyləyir. Obrazlı təfəkkürün məhsulu olan “Al bayraqa” (1919) adlı şeirində vətəni gülşənə, onda fəryad edənləri bülbülə bənzədib, istibdadı inqilabla hədələyir, “Azərbaycan bayrağına” adlı şeirində isə artıq inqilab vaxtinin çatdığını vurgulayır:

Gedərkən Turana, çıxdın qarşıma,
 Kəlgən dövlət quşu, qondu başıma!
 İzn ver, gözümüzdə coşan yaşıma,
 Dinlətsin dərdini aha, bayraqım! [2, s.106]

Əhməd Cavadın yaradıcılığında “inqilab” məfhumu bəzən mücərrəd mənada işlədirilir: o, inqilabdan çox milli intibah, tərəqqi, mədəniləşmək səciyyəsi daşıyır.

Şair gələcəyə parlaq nəzərlə baxırdı. “Göy göl” adlı şeirində bu inam aydın şəkil-də hiss olunur:

Sənin gözəlliyyin gəlməz ki saya,
 Qoynunda yer vardır yıldıza, aya,
 Oldun sən onlara mehriban daya,
 Fələk büsatını quralı, Göy göl! [1, s.100]

“Əhməd Cavad 1925-ci ildə “Göy göl” şeirinə görə “5-6 ay həbsdə” saxlanılsa da, bu şeiri dövrü üçün də, çağdaş dövrümüz üçün də böyük ictimai əhəmiyyətə malik əsər hesab etmək olar” [3, s.163]. Şeirdə nikbinliyə, fəaliyyətə doğru hərəkətverici bir ruh, insan gücünə, parlaq gələcəyə inam vardır ki, şairin iztirablarını yüngülləşdirən amillərdən biri də məhz elə budur.

Əhməd Cavad 24 dekabr 1911-ci il “Məktəb” jurnalının 3-cü sayında dərc etdirdiyi “Bir-birimizi sevəlim” adlı məqaləsində yenə də bir maarifçi kimi çıxış edir. Məqalədə yazılır: “Bütün insanlar bir-birinə möhtacdır. Bir-birləri üçün çalışırlar; əkinçi min zəhmət ilə əkib-biçir, yedyimiz çörək onların zəhməti ilə əmələ gəlmişdir. Dərzilər bizim üçün paltar tikir, çəkməçilər çəkmə tikir, bənnalar evimizi

tikir, fəhlələr əllərinin zəhməti ilə bizə lazım olan işləri görürər. Axır ki, hər kəs öz biliyi və bacarığı qədər öz işini təmiz etməyə çalışır. Çünkü belə edənlər özlərinə xoşbaxlıq qazanırlar. Yaxşı şeyə yaxşı da qiymət verilir. Belə şeyin sahibini tərif edirlər. Buna görə də bunlar daha artıq çalışırlar. Demək ki, biz bir-birimizin köməyinə möhtacıq. Bir-birimizə kömək etməz isək, yaşaya bilmərik.

Öylə isə bir-birimizi qardaş kimi sevəlim” [“Məktəb” jurnalı, 1911, №3].

Bir azadxah kimi çıxış edən şairin bu kimi fikir və görüşləri belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, onun azadlıq ideyaları, vətənin taleyi və həsrəti, insanların bir-birinə təmənnasız köməyi və sevgisi onu bir maarifçi-pedaqoq olaraq oxucunun yaddasına həkk edir.

Nəticə / Conclusion

Vətən sevdalısı Əhməd Cavadın yaradıcılığındaki görüş və baxışlara yekun vurarkən belə nəticəyə gəlirik:

- Unudulmaz maarifçi Əhməd Cavad milli mənafə uğrunda mübarizədə Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin inkişafına dəyərli töhfələr bəxş etmişdir;
- Vətən konsepsiyasında yeni ideyalar irəli sürərək Azərbaycan pedaqoji fikrini zənginləşdirmişdir;
- Nümunəvi şəxsi keyfiyyəti və parlaq yaradıcılığı ilə hər bir oxucunu mənəvi saflığa, yüksək amallara doğru fəaliyyətə səsləmişdir;
- Öz yaradıcılıq dəsti-xətti ilə gənclərin, o cümlədən yeniyetmələrin mənəvi keyfiyyətlər ruhunda tərbiyə edilməsinin əhəmiyyətini dəqiqləşdirmişdir;
- Təhsilin ümumi, məcburi və pulsuz olması, məzmununun milliləşdirilməsi və zənginləşdirilməsinin həlli yollarını mətbu orqanlarda əsaslaşdırılmışdır;
- Pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, program və uşaqlar üçün “Sərf və nəhv” (Qrammatika) adlı dərslik yazmışdır;
- Milli oyanış, xalq hərəkatı, türk xalqlarının birliyinə çağırış yaradıcılığının leytmotivini təşkil etmişdir;
- “Vətən bir fidandır, enməz bayraqı” – deyən şair, xalqın ağır vəziyyətinə biganə qalmamışdır;
- Vətənpərvərlik, milli mənlik şüuru, milli ləyaqət, xalqın dilinə, dininə, adət-ənənələrinə, ədəbiyyatına, tarixinə hörmətlə yanaşmağı, onu qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirməyi əxlaqi-mənəvi keyfiyyət hesab etmişdir;
- Parlaq boyalarla tərənnüm etdiyi əməkçi insan obrazında insanların bir-birini qardaş kimi sevməyini şərəf bilmüşdür;

- Ölkənin himni səviyyəsində qəbul edilən və sevilən Əhməd Cavad milli tərbiyə problemlərini həll etməyə qabil böyük ziyalılar ordusu yetişdirmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cavad Ə. (2012). Sən olasan gülüstan. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı. 192 s.
2. Cavad Ə. (1991). Sən ağlama, mən ağlaram. Bakı, “Yazıcı” nəşriyyatı. 208 s.
3. Saləddin Ə. (1992). Əhməd Cavad. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı. 328 s.
4. Cavad Ə. (1911). Bir-birimizi sevəlim. “Məktəb” jurnalı, 24 dekabr, №3.
5. Cavad Ə. (1936). Məsud həyat. “Ədəbiyyat” qəzeti, 5 iyul.
6. Füzuli diridir. (1958). Əhməd Cavadın Məhəmməd Füzuli haqqında fikirlərindən. “Kommunist” qəzeti, 12 aprel.
7. Salmanlı R. (2011). Əhməd Cavadın yaradıcılıq yolu. Bakı, “Ozan” nəşriyyatı. 216 s.
8. Mahmud T. (1967). Şair Əhməd Cavad. “Azərbaycan” jurnalı. № 6, s.177-181.
9. Talıblı B. (1929). Şura yazıçıları Cavadın hərəkətini təqdir edir. Ədəbiyyat inqilab xidmət edir. “Kommunist” qəzeti, 11 noyabr.
10. Rzalı R. (2002). Altunlar yurdudur bu kasib ölkə. Azərbaycan himinin müəlliflərindən biri. “Azərbaycan” qəzeti, 28 may.
11. Mustafayeva G. (2006). Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Əhməd Cavad yaradıcılığında rolü. “Ədalət” qəzeti, 10 mart.

Conceptual integration as networks of communication

Haydar Gulyev

Doctor of Philosophy on Philology, dissertatist. Azerbaijan University of Languages.
Azerbaijan. E-mail: heydergulyev@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6191-316X>

ABSTRACT

Conceptual integration refers to the highly abstract cognitive operations involved in meaning construction, that is, in how we interpret information in social interaction. The paper deals with the fundamentals of the theory of conceptual integration (blending theory) developed by G.Fauconnier and M.Turner as an alternative to widely spread theory of conceptual metaphor resolved by G.Lakoff and M.Johnson. These abstract operations emerge from a network of cognitive connections that compose the conceptual blending or conceptual integration model, which is dynamically built as we make sense of linguistic forms, extra-linguistic information, non-verbal signs etc. Such operations are carried out in mental spaces. Mental spaces are temporary and localized domains in which conceptual information is projected for meaning construction.

KEYWORDS

cognitive linguistics,
conceptual integration,
mental spaces,
emergent structure,
domens

ARTICLE HISTORY

Received: 10.04.2023
Accepted: 26.05.2023

Ə D Ə B I M Ü H İ T

Konseptual integrasiya kommunikasiya şəbəkələri kimi

Heydər Quliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dissertant. Azərbaycan Dillər Universiteti. Azərbaycan.
E-mail: heyderguliyev@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6191-316X>

XÜLASƏ

Konseptual integrasiya mənanın qurulmasında, yəni sosial qarşılıqlı əlaqədə məlumatı necə şərh etdiyimizdə iştirak edən yüksək mücərrəd koqnitiv əməliyyatlara aiddir. Məqalədə G.Lakoff və M.Conson tərəfindən həll edilmiş, geniş yayılmış konseptual metafor nəzəriyyəsinə alternativ olaraq G.Fokonye və M.Törner tərəfindən hazırlanmış konseptual integrasiya nəzəriyyəsinin (qarşıq nəzəriyyəsi) əsaslarından bəhs edilir. Bu mücərrəd əməliyyatlar – linqvistik formaları, dildənkənar məlumatları, qeyri-verbal işarələri və s. mənaları əldə etdikcə dinamik şəkildə qurulan, konseptual birləşmə və ya konseptual integrasiya modelini təşkil edən koqnitiv əlaqələr şəbəkəsindən yaranır. Bu cür əməliyyatlar mental məkanlarda həyata keçirilir. Mental məkanlar müvəqqəti və lokallaşdırılmış sahələrdir ki, burada konseptual məlumat mənanın qurulması üçün proyeksiya olunur.

AÇAR SÖZLƏR

koqnitiv dilçilik,
konseptual integrasiya,
mental məkanlar,
yaranan struktur,
sahələr

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 10.04.2023
qəbul edilib: 26.05.2023

Introduction / Giriş

The problem of meaning and sense is in the center of attention not only in linguistics, but also in psychology. Understanding is closely related to the semantic levels of meaning and sense as a thought process. “From the point of view of cognitive linguistics, the interested part is the relationship between the structure of knowledge in the text in the process of comprehension and the use of knowledge in the participants of the discourse. Comprehension as a positive result of thought processes depends on the interaction of these two factors (the opposite of subjective knowledge and knowledge in the text)” [11, p.58]. Professor F.Y.Veysalli in his book “Basics of Linguistics” mentions that the famous philosopher, mathematician and astronomer N.Tusi was the first who touched the issue of *sense*: “According to N.Tusi, sense is a set of ideas obtained from experience” [17, p.76]. The word, like other language signs, has two plans. Expression plan and content plan. The plan of expression of a word is usually called a lexeme, and the plan of content is called a lexical concept. Lexical concept is considered a product of thinking. It is the content plan of the word that causes controversy. The task of language is to express ideas and exchange ideas using the meaning of language units. It is possible to create a metaphorical meaning after learning the basic, original meaning of the word. Of course, this requires experience and metaphorical thinking. Lakoff and Johnson [Lakoff G., M.Johnson. Chicago, 1980] note that meaning depends on sense. Unless you understand the sentence, it can't mean anything to you. Moreover, meaning always means something to someone. There is no such thing as a sentence in itself, which does not depend on anyone. When talking about the meaning of a sentence, it (the meaning of the sentence – H.G.) is always the meaning of the sentence of someone, a real person or a hypothetical typical member of a speech society. This theory of Lakoff and Johnson differs radically from standard theories of meaning. Standard theories believe that it is possible for man to explain reality on its own, without understanding it, and that the theory of meaning is based on such a theory of truth.

The term conceptual integration is based on G.Fauconnier's theory of mental spaces. At the root of the blend is a conceptual integration mechanism. It is noteworthy that G.Lakoff's works, which have been going on since 1968, played an important role in opening this field of research. Versions of the book Mental Spaces appeared in 1984 and 1985. Mental spaces and connections were assessed as cognitive constructions. M.Turner considers *blending* as a daily process: “Blending is

not something special or costly. Blending operates almost entirely below the horizon of consciousness. We usually never detect the process of blending and typically do not recognize its products as blends. Very rarely, the scientist can drag a small part of blending onstage, where we can actually see it. But the mind is not made for looking into the mind, and as a result, we see blending only infrequently, and poorly” [16, p.18]. According to the blending theory, metaphorization, as stated in conceptual metaphor theory, is not limited to projection from the source area to the target area, but also involves the formation of mixed mental spaces that create meaning in the process of conceptual integration.

Sweetser [Sweetser E. Cambridge, 1990] proposes to apply the theory of mental spaces to describe polysemy. He studies the ambiguity of connectors and evaluates them (connectors – H.G.) as connectors that connect mental spaces. Connectors allow you to extrapolate information about an object from another data prism. Sweetser considers three levels of connective communication:

- 1) propositional content level (content domain);
- 2) epistemic assessment level (modal) (epistemic area-epistemic domain);

3) speech act level (illocutive) (speech act area-speech act domain). According to scholar mental spaces and possible worlds are related: “Mental spaces [...] are an extremely general mechanism for describing the interconnections between parts of complex conceptual structures. Although mental spaces may correspond to the sorts of structures which might in other theories be analyzed as possible worlds (for example, conditional “spaces” might be so treated), in other instances a mental space corresponds to a belief state, or to a visual representation, or to something more like a semantic domain. The crucial characteristic of a mental space is that there can be systematic cognitive mappings between it and other mental spaces, with consequences for (inter alia) reference” [13, p.134-135].

As is known, the analysis of cognitive metaphor began with the conceptual metaphor theory of G.Lakoff and M.Johnson. Usually, cognitive theory of metaphor and conceptual metaphor theory are equated. The theory of conceptual integration (blending theory) of G.Fauconnier and M.Turner is considered as a different approach to the analysis of cognitive metaphor. Their (conceptual integration and conceptual metaphor – H.G.) methods of analysis depend on the direction of the process. Blending theory uses a number of new and old terms: *mental frame*, *mental space*, *mental network*, *vital relations*, *blend*, *projection*, *emergent structure in blend and mental network*, *human scale*, *compression*, and *expansion* (see more about it: Dabrowska E., Divjak D.(eds.). Handbook of Cognitive Linguistics. Berlin; New

York: Mouton de Gruyter, 2015). Instead of the *two-domain model*, which is part of a larger and more general model of conceptual projection, M.Turner and G.Fauconnier proposed a ***many-space model*** [Turner M., Fauconnier G, 1995]. Scholars use the concept of *mental space* as a counterpart to the concept of *conceptual domain*. Metaphorical projection directed from the source domain to the target domain is a special case of a more complex set of processes that need to include two middle spaces in the analysis to explain. Conceptual projection from one mental space to another always involves projection to “middle” spaces—abstract “generic” interspaces or richer “blend” interspaces. Projection to middle space is a general cognitive process that operates within contextual conditions at different levels of abstraction. Middle spaces are indispensable places for mental and linguistic work. Thus, unlike the two conceptual areas in the theory of G.Lakoff and M.Johnson, it is proposed to consider four mental spaces: two input spaces, generic space and blended space or blending. Let's look at the definition of conceptual integration or blending: “Conceptual integration’ – often called 'blending' – is a basic and pervasive mental operation. It allows us to 'blend' two mental spaces to create a third that is not merely a composition of the first two but instead has emergent structure of its own. A typical conceptual integration network includes two input spaces. a blended space. and a generic space. The generic space has the structure taken as applying to both inputs. All conceptual integration networks have a partial cross-space mapping between the two input spaces and selective projection from the inputs to the blended space. The blended space inherits some structure from the inputs and also has emergent structure of its own obtained by elaboration and pattern completion” [6, p.77]. For example, the notion of “computer viruses” originated from medical terminology because it appeared in the computer sphere with the help of a special dictionary that combines prototypes of the medical field. Initially, there were computer programs that destroyed the work of harmful organisms and other programs. As a result of the transfer of one phenomenon to another, a blending of elements of the two spheres (biological organisms and malware) is created. However, the elements of this blending do not apply only to the elements of the input spaces (medicine and computers). The blending itself can integrate with other areas, such as social viruses, mental viruses, and so on. In the process of thinking and communicating, the speaker's attention is simultaneously focused on different situations and their different parameters, resulting in conceptual integration. It is necessary to refer to grammatical tenses and verb forms to determine which space is in the center of the blend [15, p.183-204].

Input spaces correspond to the source domen and target domen in conceptual metaphor theory, although the number of input spaces may be more than two. Generic spaces contain the most abstract elements (roles, frames and schemas) specific to both input spaces, i.e., play a key role for metaphorization at the most abstract level. In the blending, the details of the input spaces are “blended”, as a result of which a qualitatively new conceptual structure is formed. To model the process of metaphorization, let us turn to zoomorphic metaphor “*Man is Dog*”. Cognitive metaphors with a zoonym component are used as an understanding mechanism for a person to understand himself and the surrounding world. Different characteristics of a person can be actualized through a metaphor. This transition can be called a *metaphorical trace*.

Throughout history, there has been a close relationship between humans and animals. Some animals are friends of people and some animals have always been dangerous for people. As a result of this rapprochement, people have become familiar with the characteristics of almost most animals, and have learned their way of life through long observations. Although domestic animals are considered closer to humans, it has been possible to study wild animals as well. It is easy to observe and identify the characteristic features of animals; but it is very difficult to study people's characters; almost impossible. Perhaps that is why it has always been relevant to transfer human feelings and attitudes to animals. In all languages, in all cultures, animals have been used to reveal, clarify and figuratively describe human nature.

MAN IS DOG

<i>Input Space 1 Target Domain</i>	<i>Blend MAN - DOG</i>	<i>Input Space 2 Source Domain</i>
MAN	loyal	DOG
human being	adaptable	good guard
an employee	struggle	a domesticated canin
has consciousness	goal	mammal
qualities	attack	has instinct
free	protection	adaptable
	hunting	loyal companion
	bloodshed	easily trained

Target domen a *man* is projected by the source domen which is represented by the *dog*. “Dog” has historically been considered a symbol of loyalty, protection and support. Dogs are also used for hunting, which means they are also good hunters. Dogs are obedient animals. Due to the characteristics we have listed, dogs are called “people's friends”. However, it is unacceptable to use expressions related to “dog” to a person. The fact that dogs are extremely loyal, obedient and faithful to people gives rise to the formation of negative opinions as well as positive opinions towards them. It is not by chance that a flatterer is called “a flatterer like a dog; barking at a bone, barking at a lick” etc. are addressed with expressions like. It is not considered a shame to hit and humiliate such people because they are considered worthless and meaningless people. Such people have never been treated well in society. The nature of such people has created conditions for the emergence of such offensive metaphors. That's why such people are viewed as impersonal, lowly and humble people. The

mentioned statements also prove that the word “Dog” is used to reveal the true face of such people. Let's pay attention to idioms in the Azerbaijani language; act like a dog, eat like a dog, chase like a dog, catch like a dog, live like a dog, die like a dog, etc. The appearance of such contradictions shows that the culture, lifestyle, beliefs and thoughts of the two peoples are sharply different.

Composition, Completion, Elaboration causes the emergent structure in the blending; blending contains a structure that is not transferred from inputs. The structure formed within the blending is represented by the following [7, p.49-50].

Modification. Any space can be modified at any moment in the construction of the integration network. For example, the inputs can be modified by reverse mapping from the blend, as in the Buddhist Monk case where we add to the inputs the existence of the location asked for in the riddle by backward projection of the spot of “encounter” from the blend. Another well-known story that explains the modification is the story of M.Turner Lionman [Turner M. Oxford, 2014].

To illustrate the origin of ideas and the antiquity of blending, let's start with an unforgettable example from archaeology – the lionman. The lionman is a 32,000 - year-old ivory figurine found in 1939, smashed to bits in a cave in southern Germany. When it was found, it did not look like a lionman, and its shards lay neglected for decades. But since its full reassembly in 1998, scientists have pointed to this figurine as evidence that creative human culture came from a major evolutionary change, an expansion in “working memory”. Is there such a thing as “working memory”? Most researchers think so. There are debates over what it involves, but it is thought to be a mental system that lets us hold transitory information active in the mind while we work on it. The idea that researchers have put forward of this major evolutionary change is this: If there was an expansion of working memory in our ancestors several tens of thousands of years ago, then they would have been able to hold more concepts simultaneously active in mind, concepts like lion and man. The idea is that the artist needed to do that in order to be able to come up with the idea of a lionman.

Perhaps the lionman is a result of expanded working memory. Perhaps this figurine is evidence of a moment when our ancestors could at last hold active in mind both lion and man. But that is a little hard to swallow, because it is difficult to believe that earlier people could not have thought of a lion attacking a man, which all by itself holds both lion and man in mind, in a little emotion-packed story. Be that as it may, what the figurine of the lionman most clearly shows us is the mental ability to *blend* different concepts: *Lion and man* are not merely held in mind at the same time;

they are also used to create a new, blended concept, a *lionman*, which is neither a lion nor a man, exactly.

People can put together mental blends that contain new ideas. The idea of the *lionman*, for example, is a blend of *lion* and *man*. The blend calls upon the idea of *lion* and the idea of *man*. Each of these is an “input mental space” that the blend uses. We could call them “inputs” or “contributors” or “donors” or “ingredients” or use a range of other words, and any of these words is probably as good as any other. The blend takes parts of each of these input mental spaces, but only parts, and puts them together into a single new idea, a simple, tight idea that fits the mind nicely. *The mental web* for this thinking contains a mental space for *lion*, a mental space for *man*, and a mental space for their blend, the *lionman*. The *lionman* has elements that belong to neither *lion* nor *man*. We can carry that blend with us, hold it in mind, and use it to think about our identity and our place in the world.

Entrenchment. Blends are often novel and generated on the fly, as in the Buddhist Monk case, but they recruit entrenched mappings and frames. Blends themselves can also become entrenched, as if the Complex Numbers blend, giving rise to conceptual and formal structures shared throughout the community.

Event integration. Blends are a basic instrument for achieving event integration. In the Skiing Waiter and Image Club examples, the event integration is the purpose of the imaginative construction. But in the Buddhist Monk case, it is only a means for solving the riddle about the existence of a location with certain properties.

Wide application. Though uniform in their dynamics, integration networks can serve many different goals. In the examples we have seen so far, these goals include transfer of emotions (Image Club) and inferences (Buddhist Monk and Computer Desktop), counterfactual reasoning (Iron Lady), conceptual change and creativity in science (Complex Numbers), integrated action (Computer Desktop and Skiing Waiter), and construction of identity through compression (Graduation).

Fauconnier and Turner link [Fauconnier G. Cambridge, 1997] that it would be better to have more than one blending structure. Scholars believe that not all blendings are equal. Some blendings may be better or worse than others. These principles create competition between them and motivate them.

For more than thirty years, various research works on conceptual mappings in cognitive linguistics have been steadily strengthening each other, leading to valuable generalizations and deeper understanding in this area. Without a theory of conceptual metaphor, there would be no conceptual blending foundation, and without a detailed linguistic analysis of the 1980s and 1990s, there would be no neural linguistics.

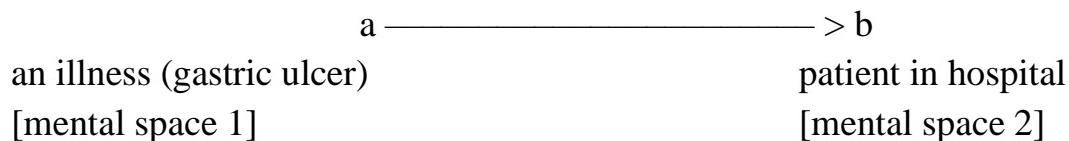
Neural linguistics is exciting and successful because it has revealed not only the biological and computational dimensions of neural systems, but also the radical cognitive results obtained as a result of theoretical analysis and extensive empirical observations.

What mapping is: "...mappings between domains are at the heart of the unique human cognitive faculty of producing, transferring, and processing meaning. Although simple, this idea is powerful in two ways. It yields general procedures and principles for a wide array of meaning and reasoning phenomena, including conceptual projection, conceptual integration and blending, analogy, reference, and counterfactuals; and it provides us with insights about the organization of cognitive domains to which we have no direct access" [5, p.1].

"The domains are also mental, and they include background cognitive and conceptual models as well as locally introduced mental spaces, which have only partial structure. It has been a major goal of cognitive linguistics to specify meaning construction, its operations, its domains, and how they are reflected in language. Research on these matters is progressing rapidly, uncovering the intricate schemas behind everyday grammar, the richness of underlying conceptual systems, and the complexity of mental space configurations in ordinary discourse. A recurrent finding has been that visible language is only the tip of the iceberg of invisible meaning construction that goes on as we think and talk. This hidden, backstage cognition defines our mental and social life. Language is one of its prominent external manifestations. Meaning construction is a cornerstone of cognitive science" [5, p.1-2].

Projections can be metaphorical or metonymic relationships between concepts and are made possible by the Identification Principle (ID), which allows for the mental connection of two concepts: "If two objects (in the most general sense), a and b, are linked by a pragmatic function $F(b = F(a))$, a description of a, da, may be used to identify its counterpart b" [4, p.3]. Thus, the following sentence: *The gastric ulcer in room 12 would like some coffee* [5, p.11] can be easily understood by the following projection, where the disease represents a patient who wants to quench his thirst:

The Identification Principle

Mental spaces are structured according to so-called space builders. They participate in the construction of a new mental space or in focusing on existing mental spaces. Space builders, prepositional phrases (*in Len's picture, in John's mind, at the shop, in Fred's mind's eye, in Susan's opinion, in 2020, at the factory, from every point of view*), adverbs (*really, probably, possibly, theoretically*), connectors (*if... then...; either... or ..*) or can be a combination of subject-predicate (*Max believes ..., Mary hopes ..., Susan states .., Tom claims*). In the sentence *The gastric ulcer in room 12 would like some coffee* **The gastric ulcer** is a space builder. This expression helps us to build a projection between the disease and the patient. Almost all doctors remember patients by the names of their diseases. For example, jaundice, appendicitis, chickenpox, neuritis, etc.

Fauconnier shows that there are different types of *projections* in the semantics of natural language and in everyday thinking [5, p.9-11]:

Projection mappings will project one part of the structure of one domain on top of another. The general (and deep) idea is that we use the structure and vocabulary of other domains (source domains) to talk and think about some domains (target domains). Some of these projections are used by all members of a culture – for example, TIME AS SPACE in English. To organize our concept of everyday time, we use the structure of our concept of daily space and movement: *Christmas is approaching; The weeks go by; Summer is around the corner; The long day stretched out with no end in sight*. Projections are culturally and lexically rooted, and as Turner points out [Turner M. Princeton, 1991], they actually define a category structure for language and culture. On the contrary, although vocabulary often makes the projection transparent, we usually do not understand the projections when used, and in fact we have to be surprised and amused when we are pointed out. In such cases, although the projection is cognitively active, it is opaque: the projection of one domain onto another is in a sense, automatic. Domain projection transformations can be constructed locally as well as in context, in which case they are not generally understood as belonging to the language, but rather as part of a “creative” and ongoing structure of thought and discourse. At the same time, there is no formal difference between lexically rooted (opaque) situations and those that are consciously perceived as innovative.

Another important class of domain connections are the **pragmatic function mappings**. The two relevant domains, which may be set up locally, typically correspond to two categories of objects, which are mapped onto each other by a pragmatic function. For example, authors are matched with the books they write, or

hospital patients are matched with the illnesses for which they are being treated. This kind of mapping plays an important role in structuring our knowledge base and provides means of identifying elements of one domain via their counterparts in the other. Pragmatic function mappings, like projection mappings, will often be responsible for semantic change over time. Metonymy and synecdoche are pragmatic function mappings.

A third class of mappings, *schema mappings*, operate when a general schema, frame, or model is used to structure a situation in context. In Langacker's cognitive grammar framework [Langacker R. Stanford, 1987; 1991], grammatical constructions and vocabulary items “call up” meaning schemas.

Fauconnier and Turner consider mental spaces [5, p.11] as partial structures that proliferate when we think and talk, allowing a fine-grained partitioning of our discourse and knowledge structures. For instance, in saying *Liz thinks Richard is wonderful*, we build a space for Liz's reported beliefs, with minimal explicit structure corresponding to Richard's being wonderful. In saying *Last year, Richard was wonderful*, we build a space for “last year” and in saying *Liz thinks that last year Richard was wonderful*, we build a space for *last year* embedded in a belief space, itself embedded in a base space.

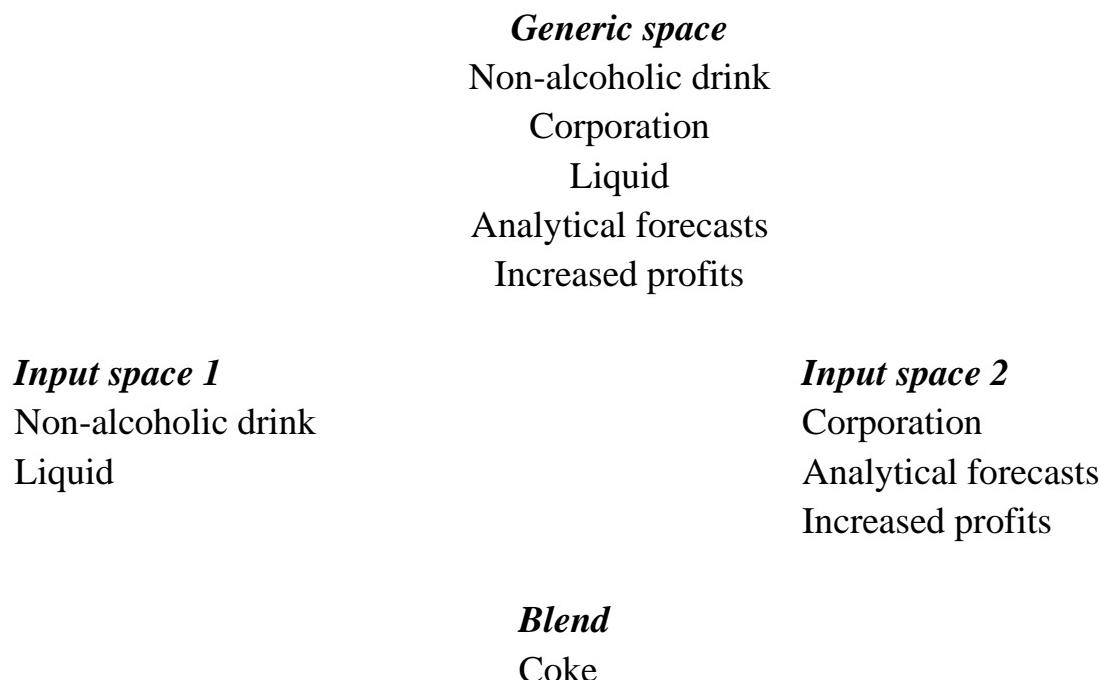
The theory of conceptual integration serves to explain the development of metaphors and metonymy, especially figurative means. To prove this point, S.Coulson and T.Oakley [Coulson S., Oakley T. Amsterdam, 2003], cite the newspaper headline as an example.

Coke Flows Past Forecasts: Soft drink company posts gains

In this title we see the company (Coca Cola Inc.) and the metonym of the famous product of this company – the drink “Coke”. It is known that the mechanism of metonymy is based on the replacement of one element with another, for example, the representation of one class instead of the whole class, the part instead of the whole, and so on. It is clear that in this case, the author of the title under the word “Coke” is not a drink, but a company that earns more than expected. Metonymy, in turn, is accompanied by a complex metaphor, “flows past the forecasts” which is necessary to convey this idea. The metaphor helps to create the image of a “liquid state” in which the drink has the ability to “spill beyond certain predictions”.

According to the theory of conceptual integration, we can distinguish two input spaces: the beverage (non-alcoholic beverage input space) and the company (corporate input space). In the first place, Coke presents a drink with its own characteristics. Second, Coke is a large, non-alcoholic beverage company with

growing profits. However, despite such a significant difference, the concepts are represented by the generic Coke metonym, which allows the company to associate with the product. The generic space includes the common elements of the two input spaces: beverage, beverage liquid, corporation, analytical forecasts, and increased sales revenue. This process can be illustrated as follows:

According to S.Coulson and T.Oakley the result of the conceptual integration mechanism is *blending*. A new space, a new concept operating in new conditions is being obtained. The feature of the title is to integrate several mental spaces into a single cognitive model. The main goal of Conceptual Blending Theory is to reveal the operation of cognitive mechanisms to present the complex features of meaning construction in a simple form: “Conceptual blending operates largely behind the scenes. We are not consciously aware of its hidden complexities, any more than we are consciously aware of the complexities of perception involved in, for example, seeing a blue cup. Almost invisibly to consciousness, conceptual blending choreographs vast networks of conceptual meaning, yielding cognitive products that, at the conscious level, appear simple. The way we think is not the way we think we think. Everyday thought seems straightforward, but even our simplest thinking is astonishingly complex” [7, p.440].

Conclusion / Nəticə

A conceptual blend, or conceptual integration, is a set of general cognitive processes used to integrate a conceptual structure in mental spaces. Conceptual integration is a basic mental operation applied in many areas of thought and action, including unified structural and dynamic features, including metaphor and metonymy. Conceptual integration creates networks of communication between mental spaces. Some of these mental spaces generally play the role of entry into a new, mixed mental space that is evolving. As for the metaphor, the source and the target play the role of an introduction to the blending. Creating blend often involves the use of metonyms.

According to this theory, cognitive operations that occur in the human brain and link language and thinking, can create all sorts of meaning: from simple concepts to complex theories. We are not aware of how exactly interpretation process is held, just as not aware of all the chemical reactions taking place in our brain [Fauconnier G. Cambridge, 1994].

References / İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Coulson S., Oakley T. (2003). Metonymy and conceptual blending. In Panther Klaus-Uwe and Linda Thornburg Metonymy and Pragmatic Inferencing. Amsterdam, John Benjamins, p.51-79.
2. Dabrowska E., Divjak D. (eds.) (2015) Handbook of Cognitive Linguistics. Berlin, New York, Mouton de Gruyter. 716 p.
3. Fauconnier G. (1994). Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. Cambridge, Cambridge University Press. 190 p.
4. Fauconnier G., Turner M. (1994). Conceptual Projection and Middle Spaces. (UCSD Cognitive Science Technical Report). 39 p.
5. Fauconnier G. (1997). Mappings in Thought and Language. Cambridge, Cambridge University Press. 205 p.
6. Fauconnier G., Turner M. (1999). Metonymy and Conceptual Integration. In Panther K., Radden G. (eds.). Metonymy in Language and Thought. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia, p.77-90.
7. Fauconnier Gilles., Mark Turner. (2002). The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. New York, Basic Books. 440 p.

8. Lakoff G., Johnson M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, 242 p.
9. Langacker R. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar, Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, 516 p.
10. Langacker R. (1991). *Foundations of Cognitive Grammar, Volume II*. Stanford, CA: Stanford University Press. 589 p.
11. Mammadov A.Y. (2013). Discourse research/A.Y.Mammadov. Baku, BSU (in Azerbaijani). 111 p.
12. Sweetser E. (1990). From etymology to pragmatics: Metaphorical and cultural aspects of semantic structure. Cambridge University Press, 174 p.
13. Sweetser E. (1999). Compositionality and blending: semantic composition in a cognitively realistic framework. In G.Redeker & T.Janssen (eds.). *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope and Methodology*. Berlin and New York, Mouton de Gruyter, p.129-162.
14. Turner M. (1991). *Reading Minds*. Princeton, N.J.: Princeton University Press. 318 p.
15. Turner M., Fauconnier G. (1995). Conceptual Integration and Formal Expression. *Journal of Metaphor and Symbolic Activity* 10(3), p.183-204.
16. Turner M. (2014). *The Origin of Ideas. Blending, Creativity and the Human Spark*. New York, Oxford University Press. 300 p.
17. Veysalli F.Y. (2013). Basics of Linguistics. *Studia Philologica VI*. Baku, Muterjim (in Azerbaijani). 420 p.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

«Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalında dərc ediləcək məqalələr üçün texniki tələblər

Məqalələrin məzmunu

Məqalələr aktual mövzulara həsr olunmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməli, «Xülasə» (Abstract), «Giriş» (Introduction) və «Nəticə»dən (Conclusion) ibarət olmalıdır. «Xülasə»də məqalənin əhatə dairəsi təsvir edilməli, «Giriş»də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, «Nəticə»də isə elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. aydın şəkildə verilməli, təklif və tövsiyələr irəli sürülməlidir.

Məqalələrin strukturu və tərtib edilmə qaydaları

1) Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dövri elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu şərtlər də daxil olmaqla aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- ✓ Məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (əgər varsa), işlədiyi qurumun adı, elektron poçt ünvanı və ölkə adı məqalənin titul səhifəsində yazılımalıdır.
- ✓ «Xülasə» Azərbaycan və ingilis dillərində eyni məzmunda olmaqla, təxminən 70-120 söz həcmində verilərək, tədqiqat işinin əhatə dairəsini təsvir etməlidir.
- ✓ «Açar sözlər» Azərbaycan və ingilis dillərində verilərək 3-5 söz və ya söz birləşməsindən ibarət olmalıdır.

2) Məqalənin mətni Microsoft Word programında, A4 (210x297mm) formatda, Times New Roman – 14 şriftində yığılmalı, intervalı – 1,15, həcmi 6-15 səhifə olmalıdır.

3) Məqalənin adı və yarımbaşlıqları yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən (həmçinin tənliklər və düsturlardan) əvvəl və sonra bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Səhifələr ardıcıl olaraq sağ künclə nömrələnməlidir.

4) Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sol künclə, şəkillər üçün şəklin altında sol künclə yerləşdirilərək, ardıcıl nömrələnməlidir.

5) Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə zəruri istinadlar olmalı, sonda verilən «İstifadə edilmiş ədəbiyyat»da istinad olunan ədəbiyyatlar mətnin içində [Kazimov Q. Bakı, 2007] və ya [1, s.52] kimi verilməli, sonda isə ərifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Elmi ədəbiyyata mətndə onlayn istinad olarsa 1 qoyaraq aşağıda internet linki göstərilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam, dəqiq və orijinalın dilində olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisin adı göstərilməlidir. Mətndə istinad olunan bütün mənbələr, səhifə nömrələri ilə birlikdə «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» siyahısında aşağıdakı nümunələrdə göstərilən qaydada verilməlidir:

- a) *Kitablara istinad*: Kazimov Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Təhsil. 496 s.
- b) *Jurnallara istinad*: Həsənova S. (2021). Aşıq Ələsgər və ədəbi dilimiz. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, № 4. Bakı, “N print studiya”, s.25-34.
- c) *Toplularда məqaləyə istinad* (konfrans, simpozium və digər): “Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formallaşması problemləri”. (2010). Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, Şərq-Qərb, s.314-316.
- ç) *Dissertasiyalar və avtoreferatlar*: Məmmədov H.B. (2013) Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq siyasi proseslərin aktoru kimi. Elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, Elm. 44 s.
- d) *Müəlliflik şəhadətnamələri və patentlər*: Алиев С.Г., Джалалов К.Х. А.С. 163514, CCCP Б.И. 1988, № 4, s.50 Langsam M., Savoca A. C.L. Pat. 4759776, USA, 1988.
- e) *Internet səhifələri*: Internet səhifələrinə istinadlar tam göstərilməlidir. Məsələn: <http://www.tall.edu.az>
- 6) Məqalədə son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.
- 7) Məqalə redaksiyaya 3 formada: ya elektron poçtla (tall@edu.gov.az), ya jurnalın saytı (<http://tall.edu.az>) üzərindən, ya da çap formasında müəllifinin özü tərəfindən təqdim edilməlidir. Orijinal nüsxədə müəllif(lər)in imzası vacibdir.

Məqalələrin qəbul edilməsi və dərci

Təqdim edilən məqalələr redaksiyada nəzərdən keçirildikdən sonra oxunuş üçün (müəllifin adı gizli saxlanılmaqla) mütəxəssislərə göndərilir. Məqalə jurnalın profiline uyğun olduğu təqdirdə və tələblərə cavab verərsə, çapa təqdim edilir. Müəllif istəsə, ona məqaləsinin qəbul edilməsi barədə sənəd verilə bilər. Məqalələr növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları «*Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*» jurnalına aiddir. Jurnalda çap edilmiş məqalələrin eyni ilə digər nəşrlərdə (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisnadır) dərcinə yalnız redaksiyanın yazılı icazəsi, sitatların verilməsinə isə mənbə göstərilmək şərti ilə yol verilir. Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövri nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnal'a təqdim edilməsi müəlliflik etikasına ziddir. Yuxarıda göstərilən tələblərə cavab verməyən məqalələr qəbul edilmir. Dərc olunmuş məqaləyə görə müəllifə jurnalın bir nüsxəsinin verilməsi nəzərdə tutulur.

FOR AUTHORS

Requirements to the articles submitted for publication in «Teaching of Azerbaijani language and literature»

Content of articles

The articles should be devoted actual topics, meet the academic requirements of journal's style and content and consist of "Abstract", "Introduction" and "Conclusion". The "Abstract" should mention the main aspects of the article, the "Introduction" should contain a thesis that will assert the main argument. In the "Conclusion" the author should reinforce the importance of the main idea, emphasize his scientific contention and appreciate his topic in personally relevant ways, and it is notable to shine the scientific novelty and the benefits of the work and to offer suggestions and recommendations.

Rules of preparing of articles and scope

1) The articles submitted for the editorial must meet the following requirements, including the conditions set out for the periodical scientific publications presented by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan:

- ✓ Title of the article, author's name, surname, position, academic degree, name and address of the organization where he works, E-mail address should be written on the title page of the article.
- ✓ Abstract (in Azerbaijani and English) should be approximately 70-120 words, with the same content.
- ✓ Keywords (in Azerbaijani and English) should consist of 3-5 words or phrases.

2) The text should be typed in Microsoft Word, A4 (210x297mm), Times New Roman – 14, interval – 1, 15, size 6-15 sheets.

3) The title and subheadings of the article should be written in bold, with only the first letter capitalized. Before and after the headline and subheadings, tables and figures (also equations and formulas), a single line spacing should be added. Pages should be numbered in the lower right corner.

4) The table and pictures must be named, and the name should be placed in the left hand corner above the table, and pictures name should be placed in the left-hand corner under picture.

5) There should be references to scientific sources related to the topic of the article, as well as the sources noted at the end in "used works" should be mentioned in the text as [Kazimov G. Baku, 2021] or [1, p.52], and finally numbered in alphabetical

order. If there is an online reference in the text, you should put an internet link below and number it from one. The information on each reference in the Literature List must be in full, accurate and the native language. The bibliographic description of the source should be based on its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). The name of the article, report or thesis should be cited when referring to scientific articles, materials or theses of symposium, conference or other prestigious scientific events. All sources referenced in the text should be cited in the “Used Works or References” list, along with the page numbers, as specified in the following examples:

- a) *References to books*: Kazimov G. (2007). Modern Azerbaijani language. Syntax. Baku, Tahsil. 496 p.
- b) *References to journals*: Hasanova S. (2021). Ashug Alasgar and our literary language. "Teaching of Azerbaijani language and literature", № 4. Baku, "N print studio", p.25-34.
- c) *Reference to the articles in scientific events*: «End of a transitional period in Azerbaijan economy: analysis and conclusions. Problems of National Development Model Formation» (2010). Materials of the scientific-practical conference of the Republic. Baku, East-West, p.314-316.
- d) *Dissertation thesis and abstracts*: Mammadov H.B. (2013) The Republic of Azerbaijan as an actor in contemporary international political processes. Doctoral dissertation abstract, Baku, Science. 44 p.
- e) *Copyright and Patents*: Aliev S.G., Jalalov K.Kh. A.S. 163514, USSR // B.I. 1988, No. 4, p.50 Langsam M., Savoca A. C.L. Pat. 4759776, USA, 1988.
- f) *Internet pages* (references to web pages should be indicated in full): For example:
<http://www.tall.edu.az>
- 6) The article should give preference to scientific materials, monographs and other reliable sources for the last 5-10 years.
- 7) The article must be submitted to the editorial office in 3 forms: by e-mail (tall@edu.gov.az), or through the journal's website (<http://tall.edu.az>), or in printed form by the author of the article. The original signature of the author is important.

Acceptance and publication of articles

After review, the presented article will be sent to experts to be read out. If the article corresponds to the journal profile and meets the requirements, the printing is provided. If the author wishes, a document on his / her article acceptance may be issued. Articles are published on the principle of rotation.

Copyright

The articles published in the journal are copyrighted and all publishing rights of these articles belong to the "*Teaching of Azerbaijani language and literature*". The articles published in the journal are allowed to be published in other publications (except the variant of the article published in the form of a thesis) only with the written permission of the editorial board, and the source of quotation must be provided. It contravenes the authorship ethics to submit manuscripts previously sent or published in another periodical. Articles that do not meet the above requirements are not accepted. According to the published article, the author will get a copy of the journal. Dear Authors don't send please your conflicts of interests and published articles in anywhere.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

*Технические требования к статьям опубликованным в журнале
«Преподавание Азербайджанского языка и литературы»*

Содержание статей

Статьи должны быть посвящены актуальным темам и соответствовать академическим требованиям в соответствии с содержанием и стилем журнала. Статьи должны состоять из «Аннотация» (Abstract), «Введение» (Introduction) и «Заключение» (Conclusion). В «Аннотации» должно указываться основные аспекты статьи, в «Введение» должно обосновываться актуальность темы, а «Заключения» должно основываться на характере области статьи. Важность приложения, научный вывод, сделанный автором, научная новизна работы, экономические выгоды и т. д. должны быть четко указано и должны быть выдвинуты предложение и рекомендации.

Структура и правила составления статей

- 1) Статьи, представленные в редакцию, должны соответствовать следующим требованиям, в том числе условиям, установленным Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики, для периодических научных публикаций:
 - ✓ На титульном листе статьи должны быть указаны название статьи, имя и фамилия, должность, ученая степень, название и адрес организации, адрес электронной почты автора.
 - ✓ Ключевые слова (на азербайджанском и английском языке) должны состоять из 3 - 5 слов или фраз.
 - ✓ Резюме (на азербайджанском и английском языке) должна составлять примерно 70-120 слов с одинаковым содержанием.
- 2) Текст статьи должен написан в программе Microsoft Word, A4 (210x297 мм), Times New Roman – 14, интервал – 1, 15, объем 6-15 страниц.
- 3) Названия статьи должен писаться с жирным шрифтом с большой буквой. До и после заголовка и подзаголовков, таблиц и рисунков (также уравнений и формул) должен быть выпущен один междустрочный интервал. Страницы должны располагаться последовательно в правом нижнем углу.
- 4) Таблицы и рисунки должны иметь имя и это имя для таблиц должен перемещаться над таблицей в левом углу, а для рисунков под рисунки в левом углу и последовательно пронумероваться.

5) Необходимые ссылки на научные источники, относящиеся к теме статьи, должны быть приведены в тексте как ссылки на «использованную литературу» в тексте [Казымов Г. Баку, 2021 г.] или [1, с.52] и в конце должны быть упорядочены в алфавитном порядке. Если в тексте есть онлайн-ссылка на научную литературу, интернет-ссылка должна быть показана ниже, поставив 1. Информация по каждой ссылке в списке литературы должна быть полной, точной и на языке оригинала. Библиографическое описание справочного источника следует представить в зависимости от его типа (монография, учебник, научная статья и т.). При ссылке на научные статьи, материалы или тезисы симпозиумов, конференций и других престижных научных мероприятий необходимо указывать название статьи, доклада или диссертации. Все источники, на которые есть ссылки в тексте, должны быть включены в список «Использованная литература» вместе с номерами страниц в следующих примерах:

- а) *Ссылки на книги*: Казимов Г. (2007). Современный азербайджанский язык. Синтаксис. Баку, Тахсил. 496 с.
- б) *Ссылка на журналы*: Гасанова С. (2021). Ашуг Алесгар и наш литературный язык. «Преподавание азербайджанского языка и литературы». № 4, Баку, «N print studio», с.25-34.
- в) *Ссылки на статьи в сборнике (конференция, симпозиум и т. д.)*: «Конец переходного периода в экономике Азербайджана: анализ и итоги. Проблемы формирования модели национального развития». (2010). Материалы республиканской научно-практической конференции. Баку, Восток-Запад, с.314-316.
- г) *Диссертации и авторефераты*: Мамедов Х.Б. (2013) Азербайджанская Республика — современная международная политика как актер в процессе. Автобиография докторской диссертации, Баку, Наука, с.44.
- д) *Авторские свидетельства и патенты*: Алиев С.Г., Джалалов К.Х. А.С. 163514, СССР. БИИ 1988, № 4, с.50 Langsam M., Savoca A. C.L. Патент 4759776, США, 1988
- е) *Ссылки на веб-страницы*: Ссылки на веб-страницы должны быть полностью показаны. Например: <http://www.tall.edu.az>
- 6) В статье предпочтение отдается научным статьям, монографиям и другим надежным источникам написанном последние 5-10 лет.
- 7) Статью можно представить в редакцию в 3-х формах: либо по электронной

почте (*tall@edu.gov.az*), либо через сайт журнала (*<http://tall.edu.az>*), либо в печатном формате автором статьи. В оригиналe обязательна подпись автора(ов).

Прием и публикация статей

Представленные статьи после ознакомлений в редакции отправляют (после того, как имя автора останется конфиденциальным) экспертам для прочтения. Если статья соответствует профилю журнала и требованиям, тогда предоставляется в печать. По желанию автора может быть выдан документ о его принятии статьи. Статьи публикуются по принципу очереди.

Авторские права

Авторские права на статьи, публикуемые в журнале защищены и все права на публикации этих статей принадлежит журналу «Преподавание Азербайджанского языка и литературы». Статьи, опубликованные в журнале, допускаются только с письменного разрешения редакции для других опубликованных публикаций (кроме статьи, опубликованной как тезис). А для использования цитат можно только с одним условием показать источника. Рукописи, отправленные для печати в другое периодическое издание или в раннем времени напечатанные в другом журнале подача в редакцию, противоречит этику авторов. Статьи, не соответствующие вышеуказанным требованиям, не принимаются. Для опубликования статей предназначен представить автору одну копию журнала.

QEYD

NOTES

ДЛЯ ЗАМЕТОК

*Jurnal “**Ecoprint**” mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*

E-mail: masterkitab21@gmail.com

Qarnitura: Times New Roman, Cambria, Calibri
Şərti çap vərəqi: 9,5
Formatı: 70x100 1/16
Tiraj: 100